

فصلنامه علمی «تحقیقات مالی اسلامی»

سال دوازدهم، شماره چهارم (پیاپی ۲۶)، تابستان ۱۴۰۲

صاحب امتیاز: دانشگاه امام صادق علیه السلام

باهمکاری انجمن علمی مالی اسلامی ایران و حمایت سازمان بورس و اوراق بهادار

مدیرمسئول: حسین حسن زاده سروسنانی استادیار (تخصص: مدیریت مالی) دانشگاه امام صادق علیه السلام

سر دبیر: غلامرضا مصباحی مقدم استاد (تخصص: فقه اقتصادی) دانشگاه امام صادق علیه السلام

مدیر داخلی: عباس پورحسن یامی

اعضای هیأت تحریریه (به ترتیب رتبه و الفبا):

رضا تهرانی ..... استاد (تخصص: مدیریت مالی و سرمایه گذاری) دانشگاه تهران
علی رضائیان ..... استاد (تخصص: مدیریت رفتار سازمانی) دانشگاه شهید بهشتی
فریدون رهنمای رودپشتی ..... استاد (تخصص: مالی و حسابداری) دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات
غلامرضا مصباحی مقدم ..... استاد (تخصص: فقه اقتصادی) دانشگاه امام صادق علیه السلام
حسن آقا نظری ..... استاد (تخصص: اقتصاد اسلامی و حقوق اسلامی) پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
غلامرضا گوردزی ..... استاد (تخصص: مدیریت تحقیق در عملیات) دانشگاه امام صادق علیه السلام
علی سعیدی ..... دانشیار (تخصص: مدیریت مالی و حسابداری) دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال
احمد شعبانی ..... دانشیار (تخصص: اقتصاد اسلامی) دانشگاه امام صادق علیه السلام
سعید صحت ..... دانشیار (تخصص: مدیریت ریسک و بیمه) دانشگاه علامه طباطبائی
محمد طالبی ..... دانشیار (تخصص: مدیریت مالی) دانشگاه امام صادق علیه السلام
غلامعلی معصومی نیا ..... دانشیار (تخصص: اقتصاد اسلامی و مالی اسلامی) دانشگاه خوارزمی

عضو مشورتی هیأت تحریریه:

محمدحسین قوام ..... استادیار (تخصص: مدیریت بانکداری اسلامی) دانشگاه امام صادق علیه السلام

* بر اساس مجوز شماره ۳/۱۸/۵۸۹۷۸۶ مورخ ۱۳۹۲/۱۲/۲۵ وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، فصلنامه علمی «تحقیقات مالی اسلامی» از شماره ۲ (بهار و تابستان ۱۳۹۱) دارای درجه علمی - پژوهشی است.

مقاله‌های نشریه در پایگاه‌های ذیل نمایه می‌شود:

پایگاه دوآج: <https://www.doaj.org>
پایگاه گوگل اسکالر: <https://www.scholar.google.com>
پایگاه استادی علوم جهان اسلام: <https://www.isc.gov.ir>
پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی: <https://www.sid.ir>
پایگاه مجلات تخصصی نور: <https://www.noormags.com>
پایگاه اطلاعات نشریات کشور: <https://www.magiran.ir>
پایگاه مرجع دانش: <https://www.civilica.com>
پرتال جامع علوم انسانی: <https://www.ensani.ir>

ویراستار انگلیسی: علیرضا روشن ضمیر

ویراستار فارسی، صفحه‌آرا و تجدید طرح جلد: عباس پورحسن یامی

مقاله‌های نشریه لزوماً بیان‌کننده دیدگاه دانشگاه نیست. نقل مطالب تنها با ذکر کامل مأخذ رواست.

۲۱۶ صفحه / ۲۰۰۰۰۰۰۰ ریال / چاپخانه: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام

نشانی: ایران، تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه السلام، صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

مدیریت علمی، تحریریه و چاپ: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، تلفکس: (۰۲۱)۸۸۰۸۰۷۳۳

مدیریت فنی و پشتیبانی: معاونت پژوهش و فناوری، تلفکس: (۰۲۱)۸۸۰۹۴۹۱۵

وبگاه: <https://ifr.isu.ac.ir> پست الکترونیک اصلی: ifr@isu.ac.ir پست الکترونیک پشتیبان: ifr.isujournals@gmail.com

اهداف و چشم‌انداز نشریه علمی «تحقیقات مالی اسلامی»

نشریه علمی «تحقیقات مالی اسلامی» اولین نشریه تخصصی مالی اسلامی در سطح ملی و بین‌المللی است که با همت گروه مالی اسلامی مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام راه‌اندازی گردید و در حال حاضر توسط گروه مالی اسلامی، دانشکده معارف اسلامی مدیریت دانشگاه امام صادق علیه‌السلام و با همکاری انجمن علمی مالی اسلامی ایران و حمایت سازمان بورس و اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران مشغول به فعالیت است. نشریه علمی «تحقیقات مالی اسلامی» با هدف تولید ادبیات اسلامی در حوزه مالی به منظور ارتقاء و تحول دانش مالی با رویکرد اسلامی- ایرانی و پاسخ‌گویی به نیازهای کاربردی سازمان‌ها و نهادهای مالی در زمینه‌ها و محورهای تخصصی ذیل منتشر می‌شود:

۱. تئوری‌های مالی اسلامی؛
۲. قواعد فقه مالی اسلامی؛
۳. فقه مالی اسلامی؛
۴. حقوق مالی اسلامی؛
۵. ابزارهای تأمین مالی اسلامی؛
۶. ابزارهای مدیریت ریسک اسلامی؛
۷. تحلیل اقتصادی ابزارهای مالی اسلامی؛
۸. نهادهای مالی اسلامی؛
۹. بازار سرمایه اسلامی؛
۱۰. بانکداری اسلامی؛
۱۱. بیمه‌های اسلامی؛
۱۲. حسابداری مالی اسلامی؛
۱۳. قیمت‌گذاری اوراق مالی اسلامی؛
۱۴. صندوق‌ها و شرکت‌های سرمایه‌گذاری اسلامی؛
۱۵. نظام مالی اسلامی در اقتصاد مقاومتی؛
۱۶. مالی عمومی اسلامی؛
۱۷. سایر موضوعات مرتبط.

انواع مقاله‌هایی که در نشریه علمی «تحقیقات مالی اسلامی» منتشر خواهند شد:

۱. علمی - پژوهشی.
۲. علمی - مروری.
۳. علمی - ترویجی.
۴. یادداشت.

فهرست مقاله‌ها

- علمی - پژوهشی (بانکداری اسلامی)
- نظریه مساهمت ابتدایی در سود؛ تحول در مفهوم شرکت و بستری برای تحقق بانکداری اسلامی ۶۹۵
سید امراله حسینی* و محمد زارعی محمودآبادی
- علمی - پژوهشی (تئوری‌های مالی اسلامی)
- شناسایی معیارهای اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار مبتنی بر متون اسلامی در سطح شرکت‌ها ... ۷۲۷
مرتضی یوسفی، رسول برادران حسن‌زاده*، علیرضا رادبین، محمدعلی ربی‌پور و سعید حسن‌زاده دلگشا
- علمی - پژوهشی (ابزارهای تأمین مالی اسلامی)
- تأثیر عوامل کلان اقتصادی بر توسعه بازار صکوک با تأکید بر نقش ریسک مالی در کشورهای منتخب اسلامی ۷۶۷
حدیث دالوندی، حبیب انصاری سامانی* و علی لامع
- علمی - پژوهشی (بانکداری اسلامی)
- شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی ۷۹۵
اکرم تفتیان* و فریاده نورمحمدی
- تحلیل تأثیر قوانین نظارتی بانک مرکزی بر شمول مالی در نظام بانکداری بدون رباى ایران ۸۳۹
حسن مهدوی‌پناه، مریم خلیلی عراقی*، مهدی منتظر و حمیدرضا وکیلی‌فرد
- علمی - پژوهشی (بیمه‌های اسلامی)
- بررسی عوامل مؤثر بر انتخاب تکافل توسط بیمه‌گذاران شرکتی ۸۷۵
مجید نیلی احمدآبادی*، لیلی نیاکان و مهسا حیدری احمدی

Theory of Elementary Contribution to Profit Transformation in the Concept of the Company and a Platform for the Realization of Islamic Banking

Sayed Amrollah Hoseini*

Mohammad Zarei Mahmoudabadi**

10.30497/ifr.2023.244422.1828

Abstract

In the opinion of famous Imami jurists, company is synonymous with admixturing. It means combining rights and properties in a way that cannot be distinguished, which may be achieved due to optional means such as contract, menstruation, mixing or coercive means such as inheritance, mixing and the like. In this case, the matter is limited to those cases in which the combination is possible. Therefore, things like the company's debt, interests, actions and credits, which are ironically common in today's economy and banking, are out of the scope of the company. But can the agreement of both parties be the cause of diffusion and participation? And is it possible to realize the company without distribution? Or according to the traditional theory of diffusion in the realization of the company? The present research has tried to answer this question. And by studying the sayings of the jurists by the method of induction and data analysis, he has come to the conclusion that the concept of participation in the thought of Imami jurists has evolved and evolved. And according to the latest belief, diffusion is not a condition for the realization of the company. Rather, initial participation in profit is sufficient without mixing of properties. By accepting this concept of the company, the challenges facing the traditional theory of the company have been resolved. A new platform is provided for the realization of Islamic banking.

Keywords

Distribution; Contract Company; Initial Participation in Profit; Islamic Banking.

JEL Classification: G22.

* Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, Faculty of Islamic Research Sciences, Imam Khomeini International University (RA), Qazvin, Iran (Corresponding Author). s.a.hoseini@isr.ikiu.ac.ir 0009-0002-0034-3209

** Graduated in economic jurisprudence : Lecturer in the field and university, Iran.

mohammadzareiz313@chmail.ir

 0009-0009-3866-8704

Received: 2023/04/15

Accepted: 2023/08/21

نظریه مساهمت ابتدایی در سود؛ تحول در مفهوم شرکت و بستری برای تحقق بانکداری اسلامی

محمد زارعی محمودآبادی*

سید امراله حسینی*

چکیده

در نظر مشهور فقهای امامیه شرکت مترادف با اشاعه است، یعنی امتزاج حقوق و مالکیت‌ها به نحوی که قابل تمییز نباشد که ممکن است به سبب اختیاری مانند عقد، حیات، مزج یا سبب قهری مانند ارث، امتزاج و مانند آن حاصل شود، در این صورت موضوع محدود به مواردی است که اشاعه در آن ممکن باشد و لذا مواردی چون شرکت در دیون، منافع، اعمال و اعتبارات که از قضا در اقتصاد و بانکداری امروز رایج است از حیطه شرکت خارج می‌شود، اما آیا تراضی دو طرف می‌تواند سبب اشاعه و شرکت باشد؟ و آیا تحقق شرکت بدون اشاعه امکان‌پذیر است؟ یا طبق نظریه سنتی اشاعه در تحقق شرکت معتبر است؟ پژوهش حاضر کوشیده است به این سؤال‌ها پاسخ دهد و با مطالعه در اقوال فقها به روش استقراء و تحلیل داده‌ها به این نتیجه رسیده است که مفهوم شرکت در اندیشه فقهای امامیه متحول و متکامل شده است و در باور متأخرین اشاعه در تحقق شرکت شرط نیست، بلکه مساهمت ابتدایی در سود بدون امتزاج اموال کافی است. با پذیرش این مفهوم از شرکت چالش‌های پیش‌روی نظریه سنتی شرکت برطرف شده و بستری نو برای تحقق بانکداری اسلامی فراهم می‌شود.

واژگان کلیدی

اشاعه؛ شرکت عقدی؛ مساهمت ابتدایی در سود؛ بانکداری اسلامی.

* دانشیار، گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده علوم تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین،

s.a.hoseini@isr.ikiu.ac.ir

ایران (نویسنده مسئول)

mohammadzareei313@chmail.ir

** دانش‌آموخته دکتری فقه اقتصادی، مدرس حوزه و دانشگاه، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۶

مقاله مدت ۲۰ روز جهت اصلاحات نزد نویسندگان بوده است.

مقدمه

شرکت در اصطلاح فقها مترادف با اشاعه است، در واقع اشاعه جوهر شرکت را تعیین می‌کند، اشاعه یعنی امتزاج حقوق و مالکیت‌ها به نحوی که قابل تمییز نباشند هرچند اصالت مالکیت‌ها از بین نرفته باشد، مثل امتزاج گندم با گندم، یا روغن با روغن و مثل امتزاج حقوق وراثت در مال واحد، بنابراین اجتماع ساده حقوق مالکان در یک مال مرکب از اجزاء متعدده بدون حصول اشاعه شرکت نیست، مثل اینکه در یک‌خانه عرصه از یکی و اعیان از دیگری باشد یا اجتماع حقوق افراد بر مالی به صورت علی‌البدل مثل مستحق خمس و زکات، مجتمعی بر معدن یا مباحات و مواردی شبیه اینکه اجتماع در آن متعذر است؛ در این موارد اجتماع است ولی اشاعه نیست. اما اشاعه چگونه ایجاد می‌شود؟ فقها عقد، حیازت و مزج را از اسباب اختیاری اشاعه و ارث و امتزاج را از اسباب قهری اشاعه برشمرده‌اند، مقصود از عقد در اینجا یکی از عقود معین ناقل مثل بیع، اجاره، هبه، صلح و... است، مثل اینکه دو نفر در ضمن یک عقد خانه‌ای را بخرند یا هرکدام به‌طور جداگانه جزء مشاعی از آن خانه را بخرند، یا دو نفر در یک عقد خانه‌ای را اجاره کنند، یا دو نفر خانه‌ای را بخرند و حق خیار فسخ برای هر دو نفر قرار دهند. یا یک نفر مالی را بخرد و دیگری را در سهمی از آن به نسبت ثمن شریک گرداند که از آن به تشریح یاد می‌شود و در اینکه از اقسام بیع است یا عقدی مستقل اختلاف نظر وجود دارد، قانون مدنی در ماده ۵۷۱ به پیروی از فقه امامیه در تعریف شرکت می‌گوید: «شرکت عبارت است از اجتماع حقوق مالکین متعدد در شیئی واحد بنحواشاعه» و در ماده ۵۷۲ مقرر می‌دارد: «شرکت اختیاری است یا قهری»؛ اما سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که آیا عقد معینی به نام شرکت وجود دارد؟ و آیا عقد و توافق و اراده دو طرف می‌تواند سبب اشاعه و شرکت باشد؟ و آیا اساساً تحقق شرکت بدون اشاعه امکان‌پذیر است؟ رسالت اصلی تحقیق پیش‌رو پاسخ به این سؤال‌هاست، فقها در این زمینه بیشتر از اشاعه سخن گفته‌اند و درعین حال شرکت را در ردیف عقود معین مورد بحث قرار داده‌اند و از ارکان، شرایط و آثار شرکت بحث کرده‌اند که با عقد بودن آن تناسب دارد، درعین حال وجود اشاعه برای تحقق عقد را قبل یا بعد از آن ضروری دانسته‌اند، ولی تحول اندیشه فقهای معاصر و

نزدیک به معاصر در جهت نفی اعتبار اشاعه و استقلال عقل از آن و بلکه بالاتر تکامل مفهوم شرکت از اشاعه به مساهمت ابتدایی در سود است که اساساً امتزاج و اشاعه را از دامن سرمایه‌ها برگرفته و بر دوش سود حاصله انداخته است، این نظریه ضمن رفع چالش‌های اشاعه بستری مناسب جهت تحقق بانکداری اسلامی فراهم آورده که بذل عنایت و کوشش بیشتر محققان در این زمینه را خواستار است. لازم به ذکر است که این مطلب در بین پژوهش‌های پرشمار در زمینه شرکت بدون پیشینه و گامی نو در تحول مفهوم شرکت و بانکداری اسلامی است.

۱. اشاعه؛ نظریه سنتی شرکت

۱-۱. مفهوم اشاعه

«شرکت» در لغت به معنای اختلاط و امتزاج است که با شیوع یا مجاورت تحقق می‌یابد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۶، ص. ۲۸۴)؛ و در اصطلاح طبق نظر مشهور فقها عبارت است از: «اجتماع حقوق المَلَّاک فی الشیء الواحد علی سبیل الشیاع» (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص؛ علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص. ۳۰۷؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص. ۳۰۱؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص. ۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج ۹، ص. ۳۱۶؛ محقق اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰، ص. ۱۸۹؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۶، ص. ۲۸۴)، یعنی اجتماع حقوق مالکین متعدد در یک مال به صورت مشاع و برای تحقق شرکت لازم است: اولاً، چند مالک وجود داشته باشد، شرکت با مالک واحد محقق نمی‌شود (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص. ۷؛ ابن فهد حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۵۴۳؛ فخرالمحققین، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص. ۲۹۸)؛ ثانیاً، حقوق و اموال به نحو مشاع و نه به نحو مجاورت یا بدلیت اجتماع کنند (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص. ۷؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۶، ص. ۲۸۴؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۱۴ق، ص. ۱۲). در واقع در این تعریف شیاع و اشاعه جوهر شرکت را تعیین می‌کند، اشاعه یعنی امتزاج حقوق و مالکیت‌ها به نحوی که قابل تمییز نباشند، هرچند اصالت مالکیت‌ها از بین نرفته باشد، مثل امتزاج گندم با گندم، یا روغن با روغن و مثل امتزاج حقوق وراثت در مال واحد، بنابراین اجتماع ساده حقوق مالکان در یک مال مرکب از اجزاء متعدده بدون حصول اشاعه شرکت نیست، مثل اینکه در

یک‌خانه عرصه از یکی و اعیان از دیگری باشد، چوب آن مال یک نفر، دیوار آن مال دیگری و زمین آن مال شخص ثالث باشد (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص. ۳۰۲؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص. ۷، حسینی عاملی، بی تا، ج ۷، ص. ۳۹۱)، یا اجتماع حقوق افراد بر مالی به صورت علی‌البدل مثل مستحق خمس و زکات، مجتمعی بر معدن و مباحات و مواردی شبیه اینکه اجتماع در آن متعذر است؛ در این موارد اجتماع است ولی اشاعه نیست (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص. ۳۰۲؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص. ۷، نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۶، ص. ۲۸۴). در مورد مالکیت کلی فی المعین مثل یک صاع از یک صبره یا مالکیت صد واحد از ثلث از طریق وصیت و مواردی شبیه این اختلاف نظر است، برخی گفته‌اند اگر مقصود از آن ایجاد اشاعه نباشد اشکالی در صدق شرکت با وجود ملکیت نیست، اما اگر مقصود از کلی فی المعین عدم تعیین باشد نه خصوص ثلث و ربع و غیره تحقق شرکت با اشکال روبرو است (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۶، ص. ۲۸۶). قانون مدنی در ماده ۵۷۱ به پیروی از فقه امامیه و در تعریف شرکت می‌گوید: «شرکت عبارت است از اجتماع حقوق مالکین متعدد در شیئی واحد به نحو اشاعه».

برخی گفته‌اند مراد از ملک در این تعریف استحقاق است بنابراین شامل مستحقین خمس و زکات هم می‌شود هرچند قید شیعان آن را خارج می‌سازد، نیز شامل شرکت در قصاص، حد قذف، خیابار، رهن، شفعه و نظایر آن می‌شود، در این موارد اجتماع حقوق هست اما اجتماع مالکان نیست (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص. ۷؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص. ۳۰۳). برخی دیگر نیز گفته‌اند حق نوعی از ملک است و مالک شامل ذوی‌الحقوق هم می‌شود (حکیم، ۱۳۷۴، ج ۱۳، صص. ۳-۴)، حق مرتبه ضعیفی از ملک و بلکه نوعی از ملک است (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۵۵). واجدیت و دارا شدن مراتبی دارد، مرتبه کامل آن در ملکیت عین، مرتبه متوسط آن در ملکیت منفعت و مرتبه ضعیف آن در حق متبلور می‌شود (نائینی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص. ۴۱). اشکال شده است که اشاعه در استحقاق وجود ندارد، اشاعه در اموال متصور است نه در حقوق، بنابراین این تعریف اختصاص به شرکت در اموال دارد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۶، ص. ۲۸۶)، به عبارت دیگر این تعریف در مقام تعریف شرکت صحیح نزد فقهای امامیه

یعنی شرکت در اموال است و شامل اقسام دیگر شرکت نمی‌شود (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۸، شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۰۴) و این یکی از چالش‌های این تعریف است. باین‌وجود چنانکه خواهیم دید بیشتر فقها از ارکان شرکت بحث کرده و گفته‌اند ارکان شرکت سه چیز است: «متعاقدان»، «صیغه» و «مال»، بنابراین در تحقق شرکت قصد و اختیار دخیل است، درحالی‌که گاه شرکت به اجتماع قهری دو مال هم تحقق می‌یابد، پس اگر غرض تعریف اشاعه است چرا ارکان را ذکر کرده‌اند و اگر غرض شرکت عقدی است چرا تصریح نشده است که ارکان شرکت عقدی سه تا است (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۸)، لذا برخی گفته‌اند این تعریف همان معنای لغوی و عرفی شرکت است و دخلی در حکم شرعی مترتب بر شرکت که یکی از عقود است و نیاز به ایجاب و قبول دارد و در مورد آن حکم به صحت و یا بطلان می‌شود ندارد. این تعریف بیشتر بر اجتماع دو مال به‌طور قهری صدق می‌کند و این معنا از شرکت بهتر است در باب احکام داخل شود نه در باب عقود (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۰۱)، بنابراین نظر شرکت در واقع همان اشاعه در مقابل اختصاص است و فقها در این مقام اصطلاح خاصی ندارند (خویی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۳۳). به‌عبارت‌دیگر می‌توان گفت این تعریف به حقیقت و ماهیت شرکت اشاره دارد نه به اسباب آن (سبحانی تبریزی، ۱۴۳۱، ص ۱۶)، لذا باید دید اسباب اشاعه کدام است و آیا عقد هم یکی از اسباب اشاعه به‌شمار می‌رود یا خیر؟

۲-۲. اسباب اشاعه

ظاهر از تعریف مشهور فقها این است که اشاعه جوهر شرکت است و بدون آن شرکت محقق نمی‌شود، اما اشاعه چگونه ایجاد می‌شود؟ به‌طورکلی می‌توان گفت اسباب ایجاد اشاعه می‌تواند اختیاری و ناشی از اراده شریکان یا قهری باشد. قانون مدنی در ماده ۵۷۲ همین مطلب را مقرر داشته است: «شرکت اختیاری است یا قهری».

اسباب اختیاری ایجاد اشاعه و شرکت را سه چیز ذکر کرده‌اند:

۱. عقد: مثل اینکه دو نفر در ضمن یک عقد خانه‌ای را بخرند یا هرکدام به‌طور جداگانه جزء مشاعی از آن خانه را بخرند، یا دو نفر در یک عقد خانه‌ای را

اجاره کنند، یا دو نفر خانه‌ای را بخرند و حق خیار فسخ برای هر دو نفر قرار دهند؛

۲. حیات: همچنین افراد می‌توانند مالی را به‌طور اشاعه به حیات مشترک تملک کنند، مثل صید، احیاء موات، حفر چاه، قلع درخت و...؛
۳. مزج: ممکن است دو یا چند نفر مال خود را به اختیار ولی بدون قصد شرکت «مزج» (مخلوط) کنند.

اما اسباب قهری دو چیز است:

۱. ارث و مانند آن: مال یا حقی که به چند نفر در اثر «ارث» یا «تقسیم اموال» یا «وصیت به ثلث» یا «وقف» می‌رسد.
۲. امتزاج: امتزاج قهری که بدون اختیار صاحبان مال صورت می‌گیرد (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۱۹۷؛ طباطبایی یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، صص ۵۱۰-۵۱۱؛ آل‌کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۳، صص ۳۲۴-۳۲۵).

قانون مدنی در ماده ۵۷۳ اسباب اختیاری شرکت را بیان کرده است: «شرکت اختیاری یا در نتیجه عقدی از عقود حاصل می‌شود یا در نتیجه عمل شرکا از قبیل مزج اختیاری یا قبول مالی مشاعاً درازای عمل چند نفر و نحو این‌ها»؛ همچنین در ماده ۵۷۴ اسباب قهری شرکت را بیان کرده است: «شرکت قهری اجتماع حقوق مالکین است که در نتیجه امتزاج یا ارث حاصل می‌شود».

در مورد اسباب اشاعه ملاحظاتی وجود دارد از جمله:

- ۱- در مورد «عقد» به‌عنوان یکی از اسباب اشاعه باید گفت مقصود از عقد در اینجا یکی از عقود معین ناقل مثل بیع، اجاره، هبه، صلح و... است که در کنار ارث و امتزاج قهری، داخل در اسباب اختیاری شرکت است. در مقابل اسباب قهری شرکت که ارث و امتزاج است و نه عقد شرکت به معنای اخص، در واقع تمام اسباب مذکور اعم از عقد، حیات، مزج، ارث و امتزاج، اسباب اشاعه و شرکت قهری هستند در مقابل شرکت عقدی، براین اساس برخی شرکت را به دو قسم

- «قهری» و «عقدی» تقسیم کرده‌اند (اصفهانی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۴۲؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۶۶۴) که بحث آن در ادامه خواهد آمد.
- ۲- در مورد «حیازت» برخی گفته‌اند باید «دفعه» صورت بگیرد (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص. ۱۰۵؛ علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۶، ص. ۳۰۷)؛ یعنی دو نفر باهم برای صید دام نصب کنند، باهم به سوی هدف تیر بیندازند و گرنه هرکس هرآنچه حیازت کند به خود او اختصاص دارد و اشاعه و شرکت حاصل نمی‌شود، مگر اینکه هرکدام عمل خود را به وکالت از دیگری برای تملک نصف آنچه او حیازت می‌کند انجام دهد (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص. ۱۹۵). مشارکت حقیقی به این است که هر کس قسمتی از کار را انجام دهد مثلاً یکی صید را پیدا و نشانه کند و دیگری تیر را رها کند و... ولی ممکن است مشارکت مجازی باشد (محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۸، ص. ۱۰). همچنین برخی گفته‌اند در حیازت هرکدام از افراد مالک مقدار مالی بوده که به‌دست آورده است (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص. ۱۰۵)، اشکال شده است این در صورتی بوده که تمیز ممکن باشد ولی در مواردی که اشاعه ایجاد می‌شود تمام مال بین شرکا مشترک است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص. ۳۰۴)، بنابراین حیازت در صورتی سبب شرکت است که اشاعه ایجاد شود و تمیز امکان‌پذیر نباشد.
- ۳- در مورد «مزج» نیز گفته‌اند باید به‌گونه‌ای باشد که دو مال قابلیت تمیز را از دست بدهند و به اصطلاح اشاعه ایجاد شود (شهید اول، ۱۴۱۰، ص. ۱۴۳) و برای اینکه این اتفاق رخ دهد بایستی هر دو مال در جنس و وصف مشترک باشند و گرنه اگر امکان تمیز و لو به‌سختی وجود داشته باشد اشتراک حاصل نمی‌شود، مثل مزج گندم و جو، یا گندم دانه‌درشت با گندم دانه‌ریز و... فرقی نمی‌کند مزج اختیاری باشد یا امتزاج قهری باشد (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص. ۱۹۵). همچنین حصول اشاعه با مزج و حیازت تنها در اعیان امکان‌پذیر است، در منافع و حقوق اشاعه تنها با ارث و عقد ممکن است (حسینی عاملی، بی‌تا، ج ۷، ص. ۳۹۲، اصفهانی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۴۲؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص. ۶۶۲).

۴- صاحب عروه شرکت به سبب عقد، حیات و ارث را واقعی و شرکت به سبب مزج و امتزاج را ظاهری می‌داند (طباطبایی یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، صص. ۵۱۰-۵۱۱). مراد از شرکت ظاهری شرکت حکمی است، زیرا در واقع مملوک هرکدام از هم جداست، ولی در ظاهر قابل تمییز نیست، لذا احکام شرکت بر آن مترتب می‌شود تا قاضی در مقام فصل خصومت حکم به عدم شرکت بدهد، ولی بیشتر فقیهان بعد از ایشان در تعلیق بر عروه‌الوثقی این نظر را نپذیرفته‌اند و گفته‌اند اگر در اثر امتزاج دو مال عرفاً مال واحدی ایجاد شده باشد شرکت واقعی است و گرنه اصلاً شرکتی در کار نیست (نائینی، عراقی، خوئی، گلپایگانی، مرعشی نجفی، گلپایگانی، فاضل لنکرانی در تعلیقات بر عروه‌الوثقی، طباطبایی یزدی، ۱۳۸۸، ج ۱۴، ص. ۳۷۰) توضیح آنکه: اختلاط دو مال یا منجر به اشاعه و امتزاج و تحقق طبیعت ثالثی می‌شود مثل سکنجبین که از سرکه و شیره حاصل می‌شود یا طبیعت ثالث ایجاد نمی‌شود ولی اختلاط به‌گونه‌ای است که تفکیک آن امکان‌پذیر نیست مثل اختلاط دو آرد یا اگر هست به‌سختی و هزینه‌بر است مثل آرد گندم با آرد جو، در تمام این موارد عرفاً مال واحدی حساب می‌شود و لذا شرکت واقعی است، اما ممکن است امتزاج ناشی از اشتباه و تردد باشد مثل امتزاج معدودات متمائل مثل گردو و... در این موارد شرکت حاصل نمی‌شود، بلکه باید مصالحه کنند یا قرعه بیندازند یا به عدل و انصاف و یا حکم قاضی مراجعه کنند، بنابراین شرکت ظاهری نداریم (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۴ق، صص. ۱۲-۱۴)، به عبارت دیگر شرکت یک امر عرفی است که وجود دارد یا وجود ندارد، اگر حاصل امتزاج دو مال حصول یک مال بود شرکت محقق می‌شود فرقی نمی‌کند اختیاری باشد یا قهری، به‌علاوه برای تحقق شرکت، امتزاج خارجی اموال ضرورت ندارد، امتزاج ملکیت‌ها کافی است مثل امتزاج گندم با جو، در این موارد عرف مالکیت مستقل برای هریک از طرفین در نظر نمی‌گیرد، زیرا اثری بر آن بار نمی‌شود، بنابراین فرقی بین امتزاج و اختلاط نیست، در اختلاط نیز اگر تداخل سلطه‌ها اتفاق افتد شرکت محقق می‌شود، آری در موارد اشتباه باید سراغ صلح و قرعه رفت، پس ما سه چیز داریم: «امتزاج»، «اختلاط» و «اشتباه» که در اولی و دومی شرکت ملکی محقق می‌شود، اما در سومی

شرکت محقق نمی‌شود ولی می‌توان شرکت عقدی ایجاد کرد (سبحانی تبریزی، ۱۴۳۱ق، صص. ۲۱-۲۲).

۵- برخی سبب دیگری برای اشاعه ذکر کرده‌اند و آن «تشریک» است، تشریک به این است که کسی مالی را می‌خرد و به دیگری می‌گوید تو را مثلاً در نصف آن به نسبت ثمن شریک کردم (شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۱۶؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص. ۴۳۷؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۱۹، ص. ۱۹۸؛ طباطبایی یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۵۱۰). تشریک در همه موارد سبب اشاعه است، تصویر تشریک در عین و منفعت روشن است؛ تشریک در عین به این است که شخص دیگری را در ازای پرداخت بخشی از ثمن مبیع، در آن شریک کند و تشریک در منفعت مثل اینکه کسی دیگری را در بخشی از مکانی که اجاره کرده است در ازای پرداخت بخشی از اجاره، شریک کند؛ اما در مورد حقوق تشریک در حقوق مالی قابل نقل و انتقال به اندازه کسر مشاع امکان‌پذیر است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص. ۱۹۷)، مثل تشریک در حق تحجیر، تشریک در دین مثل اینکه طلب‌کار دیگری را در طلب خود به ازای پرداخت بخشی از ثمن شریک کند تا پس از ادای دین توسط بدهکار هر دو از آن استفاده کنند. معمولاً فقها تشریک را از اقسام بیع از حیث اخبار به ثمن و در کنار مساومه، مرابحه، مواضعه و تولیه ذکر کرده‌اند و گفته‌اند تشریک جایز است و دلیل آن اولاً، اجماع است (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص. ۱۸۷)، ثانیاً، عمومات باب معاملات از جمله «أوفوا بالعقود» و «المؤمنون عند شروطهم» و «أحل الله البيع» شامل آن می‌شود، و ثالثاً، ادله خاص بر جواز تشریک دلالت دارد، از جمله صحیحه هشام بن سالم از امام صادق(ع) که می‌گوید از امام سؤال کردم در مورد کسی که کالایی را خریده و دیگری را در آن شریک می‌سازد فرمود سود و زیان بر هر دو است (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص. ۱۸۵). یا صحیحه محمد بن مسلم از امام باقر(ع) در مورد کسی که کالایی را می‌خرد ولی ثمن آن را ندارد از دیگری می‌خواهد با او در پرداخت ثمن و سودوزیان مشارکت کند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۹، ص. ۵). واضح است که مشارکت در سودوزیان لازمه تشریک است. رابعاً، سیره مستمره عقلاً بر جریان تشریک بین مردم دلالت دارد، درحالی‌که این سیره از جانب معصوم

ردع نشده است بلکه طبق روایات مذکور تأیید هم شده است؛ اما اینکه تشریک بیع است یا عقد مستقل؟ برخی هردو را احتمال داده‌اند (اصفهانی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص. ۴۹۳). در روایات چنان‌که ملاحظه شد سخن از بیع و خرید و فروش است که شخص کالایی را خریده و دیگری را در آن شریک می‌گرداند، فقها نیز معمولاً تشریک را در بیع ذکر کرده و آن را از اقسام بیع می‌شمارند، برخی گفته‌اند انعقاد تشریک با لفظ بیع جایز است و احکام بیع را دارد (علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص. ۲۴۶ و ۳۶۱)، برخی نیز تصریح کرده‌اند که تشریک بیع است حال یا بیع مستقل یا قسمی از تولیه (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص. ۲۲۱؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۱۶؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص. ۴۳۷؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۱۹، ص. ۱۹۸؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۳، ص. ۳۰۳؛ نراقی، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۸). در این صورت ماهیت تشریک، بیع جزء مشاع است، بنابراین هرگاه در آن نسبت ذکر نشود حمل بر تنصیف می‌شود (علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص. ۲۴۶)، از طرفی تشریک سبب اشاعه و شرکت است و احکام آن را دارد، بنابراین احتمال مستقل بودن آن قوی است. برخی تشریک را یک سبب مستقل برای اشاعه و شرکت و در کنار اسباب دیگر - ارث، عقد، مزج، حیازت - شمرده‌اند (موسوی خمینی، ۱۳۹۲الف، ج ۱، ص. ۶۶۲؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۲ب، ص. ۲۶۶)، ولی برخی آن را داخل در عقد-بیع یا صلح - دانسته‌اند (طباطبایی یزدی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص. ۶۲۰)؛ و برخی نیز آن را شرکت عقدی دانسته‌اند، اما برخی تشریک را -خواه یک‌طرفه یا دوطرفه - همان شرکت عقدی می‌دانند (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۴ق، ص. ۹؛ سبحانی تبریزی، ۱۴۳۱ق، ص. ۱۱ و ۲۷).

۲. نظریه مساهمت ابتدایی در سود؛ تحول در مفهوم و ماهیت شرکت

گفتیم در نظریه سنتی، جوهر شرکت اشاعه است که اسباب قهری و اختیاری معدودی برای آن ذکر شده است، اما فقها نوعاً بحث از شرکت را در شمار عقود معین ذکر می‌کنند، قانون مدنی نیز از این رویه پیروی کرده است، ولی آیا عقد معینی به نام شرکت که در اثر قرارداد و تراضی دو طرف ایجاد شود وجود دارد؟ به عبارت دیگر آیا عقد و توافق و اراده دو طرف می‌تواند سبب اشاعه و شرکت باشد؟ و بالاتر اینکه آیا

اساساً اشاعه در تحقق شرکت ضرورت دارد یا شرکت بدون تحقق اشاعه در اموال هم امکان‌پذیر است؟ در این زمینه چند نظر وجود دارد، این نظرات استنباط نویسنده از عبارات فقها است و به نظر ما تحول و تکامل مفهوم شرکت در نظر فقها برای عبور از اشاعه را نشان می‌دهد:

۱- برخی گفته‌اند شرکت صرفاً نوعی اباحه است (حلبی، بی‌تا، ص. ۳۴۳)، ولی این نظر پذیرفتنی نیست، زیرا طبق نظر مشهور عقد از هر راهی که حاصل شود تصرف در مال مشترک منوط به اذن دیگر شرکا است.

۲- برخی گفته‌اند شرکت ایقاع است، زیرا مراد از آن اذن در تصرف برای تجارت است و معلوم است که انشاء اذن ایقاع است نه عقد (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۰، ص. ۱۰؛ حکیم، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص. ۱۳؛ موسوی خمینی، ۱۳۷۶، ص. ۲۸).

۳- برخی به صراحت منکر وجود عقد شرکت شده‌اند و شرکت را نتیجه امتزاج و اشاعه در مالکیت می‌دانند که ممکن است در اثر یکی از عقود معین یا به‌طور قهری حاصل شود و مدعی شده‌اند که در روایات و کلام فقها بویی از عقد شرکت به مشام نمی‌رسد (محقق اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰، ص. ۱۸۹؛ بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۲۱، ص. ۱۴۸).

۴- برخی دیگر ضمن انکار عقد بودن شرکت گفته‌اند شرکت حاصل مزج است و تصرف هم منوط به اذن مالک است و هر شریک باید دیگری را در تصرفات تجاری وکیل کند متنها توکیل و اذن معمولاً با صیغه «تشارکنا» صورت می‌گرفته است، درحالی‌که صیغه دخلی در حصول شرکت ندارد (بروجردی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص. ۱۴۱).

۵- برخی گفته‌اند شرکت عقد معاوضی نیست بلکه در مفهوم توکیل است (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص. ۲۰).

عبارات فقها در این زمینه صریح نیست، از سیاق ذکر شرکت در شمار عقود و معاملات و نیز بحث از اذن در تصرف، ارکان شرکت، شرایط آن، اقسام صحیح و باطل، لزوم و جواز آن در کلام قدامه شائبه پذیرش عقد بودن شرکت در نظر آنها تقویت می‌شود (طوسی، ۱۴۰۷ق-ب، ج ۳، ص. ۳۲۸؛ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص. ...)

۳۴۸؛ ابن حمزه، ۱۴۰۸ق، ص. ۲۶۲؛ ابن زهره، ۱۴۱۷؛ ج ۱، ص. ۲۶۵، ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۴۰۱؛ حلبی، بی تا، ص. ۳۴۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، صص. ۳۲۳-۳۲۸ و ۳۴۹؛ و البته تصریح به لفظ عقد نیز در عبارات فقها کم نیست برای نمونه علامه حلی در تحریر الأحكام می‌گوید: «الشركة عقد صحيح بالنص و الاجماع» (علامه حلی، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص. ۲۲۷) و در مختلف الشیعه می‌گوید: «ولاخلاف فی صحه عقد الشركة، و انه قائم بنفسه لیس فرعا علی غیره» (علامه حلی، ۱۳۷۴، ج ۶، ص. ۲۳۳)، «عقد ثمرته جواز تصرف المالك للشيء الواحد علی سبیل الشیاع فيه» (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص. ۹، شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص. ۳۰۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج ۹، ص. ۳۱۶). شهید ثانی در روضه پس از تعریف اشاعه و بیان احکام آن می‌گوید «و اعلم أن الشركة کما تطلق علی اجتماع حقوق المالك فی المال الواحد علی أحد الوجوه السابقة، كذلك تطلق علی العقد المثمر جواز تصرف المالك فی المال المشترك، و بهذا المعنی اندرجت الشركة فی قسم العقود، و قبلت الحكم بالصحة و الفساد، لا بالمعنی الأول» (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص. ۲۰۲)؛ اما آیا از این عبارات می‌توان استنباط کرد که فقهای امامیه عقد شرکت را به‌عنوان سببی برای ایجاد اشاعه در کنار اسباب دیگر می‌دانند؟ برخی گفته‌اند خیر، چنین برداشتی نمی‌توان کرد، بلکه ذکر شرکت در شمار عقود به پیروی از فقه عامه در شیوه نوشتار و تقسیم ابواب فقهی بوده است (بروجردی، ۱۳۹۴، ج ۲، ص. ۱۴۳). ولی برخی دیگر بر این باورند که ذکر شرکت در شمار عقود و معاملات خود نشانه ماهیت قراردادی شرکت است، یعنی عقد خاصی که دو یا چند نفر به‌منظور تجارت و تحصیل سود از مال خود منعقد می‌کنند، ذکر اشاعه و اسباب آن به‌عنوان مقدمه شرکت عقدی ذکر شده است (آل‌کاشف الغطا، ۱۴۲۲ق، ج ۳، صص. ۳۲۴-۳۲۵).

۶- برخی عقد بودن شرکت را پذیرفته‌اند ولی سببیت آن برای ایجاد اشاعه را انکار کرده و همچنان بر اعتبار اشاعه تأکید کرده‌اند، برای مثال صاحب جواهر می‌گوید: عقد بودن شرکت هرچند مسلم است ولی تحقق عقد منوط به امتزاج و اشاعه است

که قبل یا بعد از عقد صورت بگیرد، مزج قهری بدون قصد انشاء شرکت سبب ایجاد مالکیت مشاع در نفس الأمر نمی‌شود بلکه به دلیل اشتباه در اجزای مال ممزوج شارع حکم به شرکت ظاهری می‌کند و لذا باید به دنبال آن مزج انشائی یعنی عقد شرکت صورت گیرد تا این ملکیت ظاهری را به ملکیت واقعی تبدیل کند یا دست‌کم جزئی از سبب شرکت قرار گیرد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۶، ص. ۲۸۹). یا صاحب تحریرالمجله ضمن پذیرش عقد شرکت متذکر می‌شود چنین عقدی سبب امتزاج و اشاعه نیست، بلکه متوقف به امتزاج قهری یا اختیاری اموال است، یعنی اختصاص و امتزاج سبب شرکت است نه شرکت سبب اختصاص و امتزاج (آل‌کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۳، صص. ۳۲۴-۳۲۵)؛ اما این نظر با محظور لغویت روبروست زیرا اگر از طریق مزج یا غیره شرکت بین دو شریک حاصل شده باشد، عقد شرکت لغو است و چنانچه با عقد شرکت حاصل شود، اشتراط امتزاج و اشاعه لغو است (خوئی، ۱۴۱۸ق، ج ۳۱، ص. ۱۹۸).

۷- متأخرین نوعاً شرکت را تعریف کرده‌اند به: «کون شیء واحد لإثنين أو أكثر» (طباطبایی یزدی، ج ۲، ص. ۵۱۰؛ اصفهانی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۴۲؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۲-الف، ج ۱، ص. ۶۶۲) و با این تعریف در واقع خواسته‌اند لزوم اشاعه و امتزاج برای تحقق شرکت را انکار کنند، برخی تصریح کرده‌اند که دلیلی بر اعتبار اشاعه برای تحقق شرکت وجود ندارد (بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۲۱، ص. ۱۵۴). صاحب عروه می‌گوید شرکت واقعی این است که هرکدام از دو طرف دیگری را در مال خود شریک کند و این نوع از شرکت، شرکت عقدی نامیده می‌شود و از جمله عقود به حساب می‌آید (طباطبایی یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۵۱۰)؛ طبق این مبنا اشاعه ملازم با شرکت نیست، بلکه شخص از شرکت است، در شرکت گاه اشاعه وجود دارد مثل اجتماع حقوق وراثت در ترکه و گاه اشاعه وجود ندارد، بلکه شرکت ظاهری است مثل مزج آرد گندم و آرد جو که مالکیت‌ها محفوظ ولی نامتمایز است (سبحانی تبریزی، ۱۴۳۱ق، ص. ۱۸). مانع اصلی در پذیرش شرکت بدون اشاعه، ادعای اجماع بر لزوم اشاعه برای شرکت است (طوسی، ۱۴۰۷-ب، ج ۳، صص. ۳۲۷-۳۲۸؛ علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص. ۳۳۱، طباطبایی، ۱۴۱۸ق،

ج ۹، ص ۳۱۸). لذا سید یزدی که تمایل به نفی لزوم اشاعه دارد ظهور اجماع را مانع پذیرش این نظر دانسته و می‌گوید اگر اجماع بر اعتبار اشاعه نبود به مقتضای عمل به عمومات منع آن ممکن بود (طباطبایی یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۵۱۳). ولی برخی ظهور اجماع را نپذیرفته و گفته‌اند عبارات فقها اجنبی از مقام و قاصر از اثبات اجماع در این زمینه است، به فرض تحقق اجماع اگر مراد فقها مزج اختیاری قبل از عقد باشد، اشتراط آن برای شرکت عقدی معقول نیست زیرا خود امتزاج سبب تحقق شرکت شده و انشاء عقد بعد از آن لغو است و اگر بعد از انشاء عقد و کاشف از تحقق شرکت با عقد سابق باشد لغو نیست، ولی این معنا خلاف ظاهر کلمات فقهاست و حمل کلام فقها بر آن تکلف است و اگر مراد ایجاد شرکت ظاهری است امری معقول است، ولی در مقام اثبات، اجماع بر اعتبار این شرط منعقد نشده است بنابراین امتزاج در تحقق عقد شرط نیست (خوئی، ۱۴۱۸ق، ج ۳۱، صص ۱۹۸-۱۹۹)، برخی دیگر گفته‌اند اشتراط امتزاج برای تحقق شرکت عقدی ناظر به موارد غالب زمان‌های گذشته است که سرمایه درهم و دینار و ممتاز از هم بوده و از آنجاکه خلط و مزج سهل‌ترین اسباب شرکت است، گفته‌اند که باید درهم با درهم یا دینار با دینار ممزوج شود تا اشتراک در سرمایه رخ دهد نه اینکه امتزاج معتبر باشد (اصفهانی، ۱۳۹۲، ص ۴۴۵). یکی از معاصرین در حاشیه عروه پا را از این فراتر نهاده و تحقق اجماع بر صحت عقد شرکت بدون امتزاج را محتمل دانسته و تصریح می‌کند که عقد به خودی‌خود و بدون اشاعه سبب شرکت است و برای تحقق شرکت نیازی به اشاعه نیست (طباطبایی یزدی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۶۲۳).

۸- در تعاریف بعدی اساساً شرکت در خود مال مطرح نیست، بلکه در معامله با مال مشترک و شراکت در سودوزیان مطرح است، مثلاً گفته‌اند «و هو العقد الواقع بین اثنين، أو أزيد علی المعاملة بمال مشترک بینهم، و تسمى الشركة العقديّة و الاکتسابيّة» (اصفهانی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۴۴) یا «هی التبانی علی المعاملة بالمال المشترك بنحو یکون الريح لهما و الخسران عليهما» (خوانساری، ۱۳۵۵، ج ۳، ص ۴۰۰)، براساس

این تعریف آنچه شرکت عقدی در آن حاصل می‌شود، خود مال نیست بلکه در معامله با مال مشترک است؛ یعنی عقد صرفاً جهت ایجاد مشارکت در معامله با مال مشترک است نه ایجاد مشارکت در اصل مال، بنابراین محذور لغویت پیش نمی‌آید و این در واقع تحولی در مفهوم و ماهیت عقد شرکت است، بر این اساس شرکت عبارت است از عقدی که اثر آن التزام به اشتراک دو مال در سودوزیان است، مثل اشتراک در یک طرح سودآور که درآمد و خسارت حاصل از آن براساس توافق طرفین مال هر دو طرف باشد «عقد يلتزم فيه باشتراك مالین فی الربح و الخسران، أی فی مشروع استرباحی یكون الدخل الحاصل منه لهما حسب ما يتفقا علیه و الخسارة بينهما حسب مالیهما المقدمین فی المشروع الاسترباحی أو حسب ما يتفقان علیه» (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۴ق، ص. ۲۰)، بنابراین نظر اعتبار شرکت با توافق طرفین ایجاد می‌شود و ماهیت و قوام عقد شرکت به قصد طرفین مبنی بر مساهمت و مشارکت ابتدایی در سود است و این مضمون یعنی مشارکت ابتدایی در سود ممکن است به نحو التزام و تعهد باشد که در نتیجه شرکت عقدی ایجاد می‌شود و یا به نحو اذن باشد که شرکت اذنی - مثل مضاربه - ایجاد می‌شود و بر مشروعیت این توافق عمومات و اطلاقات وفای به عقد کافی است، از این نظر که عرفاً عنوان عقد بر آن صدق می‌کند، به علاوه روایات صحیح از جمله صحیح ابن رثاب از امام صادق(ع) که می‌فرماید مسلمان را نشاید که با ذمی مشارکت کند (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۹؛ ص ۸) که صراحت دارد در اینکه شرکت می‌تواند در اثر توافق ایجاد شود و این امر در بین مسلمین مسلم فرض شده و از شرکت بین مسلمان و کافر ذمی منع می‌کند، برخی گفته‌اند در ظهور این روایات بر جواز شرکت عقدی تردید نیست و بر فرض که در ظهور آن‌ها در جواز شرکت خدشه کنیم، اطلاق این روایات شامل شرکت عقدی هم می‌شود (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۰، ص. ۱۰).

قانون مدنی به پیروی از نظر مشهور فقها عقد را سبب اشاعه نمی‌داند، بلکه در ماده ۵۷۱ مقرر می‌دارد: «شرکت عبارت است از اجتماع حقوق مالکین متعدد در شیئی واحد به نحو اشاعه». حقوق دانان نیز نوعاً از شرکت عقدی به عنوان وسیله‌ای برای اداره و

تصرف در مال مشترک یاد می‌کنند (امامی، ۱۳۸۸، ج ۲، ص. ۱۳۷؛ بروجردی عبده، ۱۳۷۸، ج ۱، ص. ۳۳۲)، ولی برخی عقد شرکت به منظور ایجاد اشاعه در مالکیت چند مال را نافذ می‌دانند (عدل، ۱۳۴۲، ص. ۶۳۱)، در تأیید این نظر گفته‌اند همان‌طور که می‌توان با یکی از عقود تملیکی مثل بیع و هبه و صلح مالکیت چند تن را که مایل به شرکت با یکدیگرند تبدیل به مالکیت مشاع در مجموع اموال کرد بدون اینکه نیاز به امتزاج آن‌ها باشد - مثلاً مالک زمین و مالک تراکتور و مالک بذر با تراضی هم، هرکدام یک‌سوم مشاع از مال خود را به هرکدام از دو نفر دیگر انتقال دهد - می‌توان با عقد شرکت نیز اینکار را کرد و طبق ماده ۱۰ قانون مدنی نفوذ تراضی اشخاص ناشی از اراده‌ها است نه قالب‌ها، مقصود اطراف عقد این است که اتحادی به وجود بیاورند و مالکیت خاص خود را با سهم مشاعی از مالکیت یکدیگر مبادله کنند چنانکه در تقسیم مال مشاع عکس همین مبادله انجام می‌شود یعنی مال مشاع به مالکیت خاص و معین تبدیل می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۹، ج ۲، ص. ۱۹). پس به نظر می‌رسد که باید امکان تشکیل شرکت بدون امتزاج موضوع حقوق مالکان و به‌وسیله عقد مستقل شرکت و نفوذ این عقد را پذیرفت (کاتوزیان، ۱۳۹۶، ص. ۴۰۸).

۳. لوازم و آثار نظریه عقد شرکت و مساهمت در سود

پذیرش عقد شرکت آن‌هم با آخرین تفسیر از آن یعنی مشارکت در معامله با مال مشترک یا مساهمت ابتدایی در سود و نه در سرمایه، آثار و لوازم و کاربردهای زیادی دارد، برخی مربوط به حل مشکلات نظریه سنتی شرکت است و برخی مربوط به شرکت‌های جدید و برخی در عملیات بانکداری اسلامی است.

۳-۱. حل معضلات نظریه سنتی

طبق نظر سنتی، جوهر شرکت اشاعه و امتزاج است و بدون آن شرکت محقق نمی‌شود، بنابراین با چالش‌هایی روبروست که نظریه مساهمت ابتدایی در سود با آن روبرو نیست، از جمله اینکه:

۱- گفته‌اند در عین کالاهای قیمی شرکت صحیح نیست، به این دلیل که امتزاج و اشاعه حاصل نمی‌شود و نقصان و تلف به مال یکی وارد می‌شود، درحالی‌که در

- شرکت نقصان و تلف باید به مال شراکت بخورد و از هردو کم شود (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۳۴۵). ولی طبق نظر جدید نیازی به تحقق اشاعه نیست.
- ۲- به اتفاق فقها اموال مورد شراکت باید از یک جنس و صفت باشند (طوسی، ۱۴۰۷ق-ب، ج ۳، ص ۳۲۸؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۳۹۹؛ محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۱۲۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص ۳۲۷؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۱۶، شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۰۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۸ق، ج ۹، ص ۵۵) و هدف از این شرط تحقق اشاعه و اشتباه در اثر مزج است.
- ۳- برخی شرکت در دیون و منافع را درست نمی دانند و علت عمده عدم حصول اشاعه در منافع است، مگر اینکه به وسیله صلح منفعت دو مال را مشاع سازند مثل اینکه هرکدام نصف از منافع ملک خود را به دیگری انتقال دهد (طباطبایی یزدی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۵۱۱).
- طبق نظر جدید اشاعه در تحقق شرکت شرط نیست، به علاوه شرکت در منافع امری رایج و عرفی است و در کتب معتبری چون شرایع الاسلام و جواهرالکلام سخنی از آن به میان نیامده است و بنابراین اجماعی در این رابطه محقق نیست (سبحانی تبریزی، ۱۴۳۱ق، صص ۳۸-۴۰). در مورد شرکت در دیون نیز دلیل منع را عدم تحقق اشاعه ذکر کرده اند (علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص ۳۴۰).
- درحالی که اگر امتزاج و اشاعه را شرط تحقق شرکت ندانیم شرکت در دیون نیز امکان پذیر است. اگر شرکت به معنای اذن در اختلاط دو مال به قصد اشاعه یا به معنای اذن در تصرف در مال مشاع با امتزاج یا انشاء اشاعه بین دو مال باشد، می توان گفت که در اموال ذمی جاری نیست یا عرفیت ندارد، اما اگر به معنای مساهمت در سرمایه به قصد اقتسام سودوزیان باشد، شرکت در دیون معقول و عرفی است؛ بدین نحو که یکی از مساهمین طلبی که در ذمه غیر دارد را به عنوان جزئی از سرمایه تقدیم کند و با آن تجارت کنند و برای شرکت سود بیاورد (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۴ق، صص ۲۴-۲۷)، برخی گفته اند تحقق شرکت در دین به تملیک سهم خود از ما فی الذمه مدیون به شریک درازای تملک سهم شریک از ما فی الذمه مدیون است و این در حقیقت معاوضه است و مشمول نهی النبی عن

بیع‌الدین بال‌دین می‌شود، زیرا نبوی انصراف دارد به مطلق معاوضه دین و اختصاص به بیع ندارد، شاهد آن روایات ناهیه از تقسیم دین است مثلاً اینکه تمام آنچه در ذمه مدیون اول است را به یکی از وراث و تمام آنچه به ذمه مدیون دوم است را به وارث دیگر بدهند (خوئی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۲۴۳)، پاسخ این است که آنچه در برخی روایات نهی شده، تنزیل است به این معنا که کسی دین دیگری را به قیمت کمتر بخرد تا تمام دین را در سررسید از مدیون بگیرد و گفته‌اند خریدار نمی‌تواند بیش از آنچه پرداخت کرده است بگیرد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص. ۱۰۰)، که ربطی به بیع دین به دین ندارد بلکه موضوع آن خرید کالا در مقابل دین به قیمت کمتر از دین است، در روایات تقسیم دین بین وراث هم دلیل بطلان احتمال ورود ضرر به یک‌طرف به سبب عدم استیفا دین است، اما اگر دین بعد از استیفا مقدمه تجارت باشد دلیلی بر منع آن نیست و نیز ظاهر منع از تنزیل دین حریم ربا است تا ربا محقق نشود (سبحانی تبریزی، ۱۴۳۱ق، صص. ۳۲-۳۸). در قانون مدنی نیز شرکت عقدی در هر نوع مالی جایز است، زیرا اشاعه در مالکیت بر مبنای عقد شرکت نیز می‌تواند ایجاد شود و نیازی به امتزاج یا انعقاد صلح یا پیمان تملیکی دیگر ندارد (کاتوزیان، ۱۳۹۹، ج ۲، ص. ۳۰).

۴- فقها شرکت را به چهار قسم شرکت عنان، شرکت ابدان، شرکت مفوضه و شرکت وجوه تقسیم کرده و تنها شرکت عنان یعنی شرکت در اموال را صحیح می‌دانند در باقی موارد اجماع بر بطلان آن را حکایت کرده‌اند (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص. ۳۴۷، ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۳۹۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص. ۳۱۰؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۴۳؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص. ۷، شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص. ۳۰۹؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص. ۱۹۸، محقق اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص. ۱۹۲؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۲-الف، ج ۱، ص. ۶۶۴).

باین‌وجود برخی گفته‌اند دلیلی بر بطلان این نوع از شرکت‌ها نداریم. اگر طرفین تراضی بر آن داشته باشند صحیح است، در مورد شرکت اعمال گفته‌اند بازگشت آن به بذل عمل در مقابل عوض است که از نظر عقل و شرع منعی ندارد (محقق اردبیلی،

۱۴۰۳ق، ج ۱۰، ص. ۱۹۳). شرکت در اعمال امری معقول و رایج در برخی از عرف‌ها است، برای مثال در نقطه‌ای از رودخانه ماهی زیادتر و در نقطه‌ای دیگر ماهی کمتری وجود دارد، صیادان توافق می‌کنند هرکس در نقطه‌ای مشغول صید شود و در پایان هرچه صید شود برای همه باشد (موسوی اردبیلی، ۱۴۱۴ق، ص. ۶۵). برخی گفته‌اند وجه منع شرکت نزد فقها این است که عمل را مثل منفعت دانسته‌اند و از آنجاکه شرکت در منافع جایز است شرکت در اعمال به طریق اولی صحیح است و به‌عنوان شاهد به حکم شارع به صحت شرکت در عمل و سرمایه در مضاربه و مساقات و مزارعه تمسک کرده‌اند که سهم یک‌طرف کار اوست و بخشی از درآمد شرکت نیز به کار اختصاص می‌یابد (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۴ق، ص. ۳۹)، از نظر قانون مدنی نیز دلیلی بر بطلان شرکت اعمال وجود ندارد، مگر اینکه موضوع آن مجهول بماند و دو طرف ندانند در چه کارهایی باهم شرکت دارند، ولی اگر موضوع قرارداد کار معینی باشد که ثمره آن بین دو طرف تقسیم شود، طبق ماده ۱۰ قانون مدنی قراردادی نافذ است و نیاز به اذن قانون‌گذار ندارد با این حال در حال حاضر با استناد به اصل چهارم قانون اساسی تحقق آن دشوار است (کاتوزیان، ۱۳۹۹، ج ۲، ص. ۳۲). در مورد شرکت وجوه نیز برخی بطلان را نپذیرفته و تراضی را مبنای صحت عقد دانسته‌اند (فیض کاشانی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص. ۴۳۰)، برخی نیز گفته‌اند معقد اجماع در بطلان شرکت وجوه مردد است و لذا قابل اعتماد نیست، برخی از حالات آن همان مضاربه است و لذا صحیح است (حکیم، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص. ۲۰)؛ لذا استکشاف قول معصوم از آن محل تأمل است چون ممکن است مستند مجمعین وجوه عقلیه استدلالیه باشد نه نصوص تبعیدیه کاشف از رای معصوم (موسوی اردبیلی، ۱۴۱۴ق، ص. ۶۸). از نظر قانون مدنی نیز دلیل قانع‌کننده‌ای بر بطلان این شرکت وجود ندارد، جوهر نمایندگی در آن وجود دارد (کاتوزیان، ج ۲، ص. ۳۲)؛ اما در شرکت مفاوضه که شامل تمام فعالیت‌های اقتصادی می‌شود در واقع همه‌چیز در آن مجهول است و موجب غرر و ضرر می‌شود نمی‌توان قائل به جواز شد؛ بنابراین طبق نظریه مساهمت در سود متعلق شرکت لازم نیست که از اعیان باشد بلکه ایجاد شرکت در اعمال و منافع هم امکان دارد و با شرکت مفاوضه و وجوه هم که اجماع بر بطلان آن وجود دارد، تفاوت دارد؛ زیرا در این شرکت باید

مقدار هرکدام از مال‌ها و نیز مقدار سهم هریک از طرفین معین باشد، این نوع تحلیل داخل در معقد اجماع ادعائی بر بطلان شرکت وجوه و مفاوضه نیست، به‌علاوه معقد این اجماع، اجمال دارد و به‌احتمال‌قوی استناد برخی از مجمعین به استدلالات و وجوه بوده است و درواقع اجماع مدرکی است (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۴ق، ص. ۴۲).

۳-۲. لوازم نظریه در حیطه شرکت‌های مستحده

شرکت‌ها بر مبنای موضوع آن یعنی کاری که انجام می‌دهند به دو گروه «مدنی» و «تجاری» تقسیم می‌شوند، تفاوت اصلی شرکت‌های تجاری با شرکت‌های مدنی از بین رفتن مالکیت‌های جزء و ایجاد شخصیت حقوقی در شرکت‌های تجاری است (کاتوزیان، ۱۳۹۹، ج ۲، صص. ۲۵-۲۹). بیشتر فقیهان معاصر کوشیده‌اند از طریق یافتن مثال‌هایی از شخصیت حقوقی در احکام شرعی مثل منصب امامت، انفال، امت، مسجد و... و با استناد به عمومات وفای به عقود و تجارت عن تراض مشروعیت آن را اثبات کنند (موسوی اردبیلی، ۱۴۱۴ق، ص. ۹۲، سبحانی، ۱۴۳۱ق، ص. ۱۴۲). درحالی‌که تفاوت شرکت‌های تجاری با شرکت‌های مدنی در شخصیت حقوقی نیست، بلکه در اعتبار و امتیازات قانونی است که دولت به این شرکت‌ها می‌دهد، آنچه در شرکت‌های سهامی معتبر است، ایجاد یک شخصیت اعتباری و حقوقی که ذمه آن مثل ذمه اشخاص حقیقی باشد نیست، بلکه ایجاد یک طرح سرمایه‌گذاری مشترک است که قانون دولت، ولو بعد از ثبت در اداره‌های دولتی، امتیازات و صلاحیت‌هایی را برای سرمایه‌گذاری و کسب سود به این شرکت بدهد که مالیت و قیمت بازاری آن از قیمت اموال خارجی و عینی سهامداران بیشتر شود، مثل اوراق بهادار و پول‌های اعتباری یا امتیازات تجاری و... که از طرف دولت به‌صورت قانونی به اشخاص داده می‌شود و برای کسانی که از آن ذی‌نفع هستند، مطلوبیت و مرغوبیت بازاری پیدا کرده و در نتیجه در بازار به اموال حقیقی تبدیل شده و خرید و فروش می‌شود. پس آنچه ایجاد می‌شود مالیت اعتباری شرکت است نه شخصیت حقوقی که بتواند مالک باشد، مالیت اعتباری شرکت متوقف بر شخصیت حقوقی نیست. به‌علاوه فرض مالکیت برای شرکت هم‌زمان با فرض ملکیت برای سهامداران فرضی غیر عرفی است که تنها با احتمالات غیرعرفی نظیر

اینکه مالکانی در طول هم وجود داشته باشند، درست می‌شود و این احتمالات را هیچ ذوق و عرف عقلانی سلیمی نمی‌پذیرد. در مورد شرکت‌های با مسئولیت محدود هم آثاری مثل عدم ضمان سهامداران در شرکت و عدم حق آن‌ها در انحلال شرکت و... را می‌توان بر این اساس که عقد شرکت عهدی و لازم باشد و همچنین با استفاده از شروط لازم ضمن عقد درست کرد و نیازی به این نیست که فرض کنیم که شرکت خودش یک ماهیت مالک و مستقل از سهامداران دارد. وانگهی فرض وجود شخصیت اعتباری برای شرکت ربطی به عقد شرکت و مضمون معاملی آن ندارد و از خصائص و لوازم عقد و توافق بین چند نفر نیست، بلکه یک نفر می‌تواند یک مؤسسه یا طرح تجاری را به نام خود ثبت کند یا همه سهام را بخرد و به تنهایی مالک شرکت باشد و قانون هم آن را پذیرفته و امتیازات مذکور را به او بدهد، مؤسسه تجاری شکل می‌گیرد بدون اینکه عقدی بین دو نفر در کار باشد؛ بنابراین برای صحت این نوع شرکت‌ها نمی‌توان به مضمون معاملی و عمومات صحت عقود یا تجارت عن تراض استدلال کرد برای اثبات مشروعیت آن باید دید آیا شارع چنین مالکیت‌های اعتباری را امضاء کرده است یا نه؟ (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۴ق، صص. ۳۳-۳۵).

۲-۳. آثار نظریه مساهمت در عملیات بانکداری اسلامی

بنابر نظریه مساهمت در سود عقد شرکت متقوم به قصد مشارکت ابتدایی در سود است بنابراین شرکت متعین در اعیان و اموال نیست بلکه در منافع و دیون هم راه دارد، زیرا در تحقق شرکت اشاعه و امتزاج سرمایه شرط نیست، بلکه می‌توان بین دو عمل یا دو منفعت یا یک عمل و یک منفعت یا ... عقد شرکت منعقد کرد، براین اساس می‌توان الگوی جدیدی از عقد مشارکت در نظام بانکداری ارائه کرد که در هردو بخش از عملیات بانکی یعنی تجهیز و تخصیص منابع کاربرد دارد.

۳-۳. تجهیز منابع

در بخش تجهیز منابع می‌توان از عقد شرکت در کنار سایر عقود مثل وکالت و قرض استفاده کرد. توضیح اینکه در حال حاضر در بخش تجهیز منابع در حساب‌های قرض الحسنه پس‌انداز و جاری از عقد قرض استفاده می‌شود و سپرده‌های مشتریان در

قالب قرض به بانک داده می‌شود. بانک نیز براساس عقد قرض این پول‌ها را مالک شده و ضامن مثل آن است و می‌تواند آن را در مواردی که صلاح می‌داند مصرف کند (البته در مواردی قانون برای این نوع از سپرده‌ها محدودیت‌هایی قائل شده است) و بانک موظف است در هر زمانی که مشتری اراده کند پول او را به او برمی‌گرداند یا اگر در حساب جاری باشد به کسی که مشتری او را به بانک حواله داده با ارائه چک پرداخت می‌کند. در حساب‌های سپرده‌گذاری کوتاه‌مدت و بلندمدت از عقد وکالت استفاده می‌شود. در این نوع از حساب‌ها بانک به وکالت از صاحبان حساب پول ایشان را در قالب عقود اسلامی در امور سودآور به‌کار می‌اندازد و پس از کسب سود مبلغی را به‌عنوان حق‌الوکاله از سود حاصل برداشت کرده و بقیه سود را به نسبت سرمایه خود و سرمایه صاحبان حساب بین خود و ایشان تقسیم می‌کند. حالی که می‌توان سرمایه‌ها را در قالب عقد شرکت جذب کرد، بدین‌نحو که کسانی که پول نقد ندارند اما دارای اموال غیرمنقولی هستند که منفعی دارد می‌توانند آن منافع را با بانک شریک شوند و بانک در قالب عقود در تسهیلات به‌عنوان واسطه این منافع را در اختیار مشتریانی که به آن نیاز دارند قرار دهد و چنانچه سودی به‌دست‌آمد آن را بین خود و سپرده‌گذار تقسیم کند. در این حالت بانک از همان اول با مشتری شریک شده و این سرمایه را در امور سودآور به‌کارانداخته و سود حاصل را به نسبت سرمایه تقسیم می‌کند و در ضرر نیز هر دو باهم ضرر را تحمل می‌کنند؛ و این در سرمایه‌های غیر نقدی که قابلیت امتزاج و اشاعه ندارند نیز امکان‌پذیر است. در این طرح شبهه مجهول‌المالک شدن سود بانک‌ها که برخی وارد کرده‌اند (<https://www.sistani.org/persian>؛ <https://bahjat.ir>) نیز رفع می‌شود، زیرا امتزاج یا عدم امتزاج سرمایه‌ها تأثیری در اصل عقد که مشارکت در سود و زیان است ندارد.

۳-۴. تخصیص منابع

با به‌کارگیری نظریه مساهمت ابتدایی در سود شبهه ربوی بودن قراردادها منتفی می‌شود زیرا مبنای خود عقد شرکت بر سود است و مشتری با بانک در مرحله تجهیز منابع و همچنین بانک با مشتری در مرحله تخصیص منابع شریک می‌شود تا سود ببرد. لذا

سودی که بانک به مشتری می‌دهد و یا سودی که از مشتری می‌گیرد بدون اشکال است و نیازی به حیل‌های شرعی و تمسک به قیود و شروط مختلف برای توجیه فعالیت بانک و مشتری در جهت کسب سود نیست.

همچنین نیازی به شرط ضمان برای شریک جهت تضمین بازگشت اصل سرمایه نیست، یا نیازی به الزام شریک به جبران نقص‌ها و زیان‌های عمدی و قهری نیست. همچنین در مواردی که سرمایه غیر نقدی است هزینه‌های نگهداری از سرمایه همچون بیمه کردن آن از حوادث قهری، تلف و... هم لازم نیست چون امتزاج بین سرمایه شرط نیست، سرمایه هر شخص می‌تواند نزد خود او باقی بماند و تنها در سود شریک باشند، در نهایت با حذف بسیاری از شروطی که در حال حاضر برای تضمین بازگشت اصل و سود سرمایه در قراردادهای عقد مشارکت وجود دارد و ماهیت آن را به عقدی با بازدهی معین تبدیل کرده است، این عقد به ماهیت اصلی خود یعنی عقدی با ماهیت سود غیر معین نزدیک می‌شود.

نکته دیگر اینکه دست بانک و مشتری برای کسب سود باز است و محدودیت‌های برخی از عقود نظیر مضاربه که حتماً باید از راه معینی چون تجارت به کسب سود پرداخت، وجود ندارد، می‌توان موضوع شرکت را مطلق قرار داد، مشتری با پولی که از بانک می‌گیرد به کسب سود پردازد و به نسبت سرمایه یا نسبت توافقی این سود بین بانک و مشتری تقسیم شود و با تعیین درصد و مقدار سود، احتمال غرر هم از بین می‌رود.

با به‌کارگیری نظریه مساهمت در سود چالش‌های مشارکت نظیر ریسک انتخاب بد، مشکلات نظارتی، ارزش‌گذاری سرمایه‌های غیرنقدی، تغییر شرایط اقتصادی و ریسک (شعبانی و نصرآبادی، ۱۳۸۷، صص. ۸۷-۹۱) از بین رفته و یا کاهش می‌یابد، زیرا اولاً، برای ایجاد مشارکت در سرمایه‌های غیر نقدی نیازی به تقویم و ارزش‌گذاری دقیق سرمایه نیست و ثانیاً چون امتزاج اموال لازم نیست، مشکلات نظارت و اداره سرمایه مرتفع می‌شود.

با تحقق مساهمت در سود که یک شرکت به معنای عام است نیازی به سایر عقود مشارکتی مثل مضاربه، مزارعه و مساقات نیست و این موارد را نیز در قالب شرکت به

معنای عام می‌توان لحاظ کرد و لذا از چالش‌ها و محدودیت‌های آن مبرا شد، البته طراحی و بررسی عملیات بانکی در قالب عقد شرکت به معنای مساهمه ابتدایی در سود نیاز به تحقیق جداگانه دارد و در این مجال نمی‌گنجد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

ماهیت و قوام شرکت به قصد مشارکت و مساهمه در سود است و نه امتزاج سرمایه‌ها، براین اساس شرکت یعنی التزام طرفین به اشتراک دو مال در سودوزیان، یعنی شرکت در معامله با مال نه شرکت در خود مال، لازمه این تعریف از شرکت عدم اعتبار اشاعه در تحقق شرکت است که آثار زیادی در حوزه عمل دارد، از جمله اینکه شرکت در منافع و دیون امکان‌پذیر است، نیازی به اثبات شخصیت حقوقی برای شرکت‌ها نیست و براین اساس می‌توان بستری برای تحقق بانکداری اسلامی بدون چالش‌های موجود در هر دو بخش تجهیز و تخصیص منابع طراحی کرد، این نظریه افق‌های نوینی پیش روی محققان و کارشناسان حوزه بانکداری اسلامی و دیگر حوزه‌ها خواهد گشود، تفصیل مطلب را در پژوهشی تحت عنوان مبانی بازطراحی نظام بانکی در حیطه مشارکت به‌طور جداگانه پیگیری شده‌ایم.

کتابنامه

۱. آل‌کاشف الغطاء، محمدحسین (۱۴۲۲ق). *تحریر المجله*. ایران، قم: المجمع العالمی للتقریب بین المذاهب الإسلامیة.
2. Al-Kashif Al-Ghata, M, H., (1983). *Tahrir Almajaleh*. Iran, Qom: Al-Majjam Al-Alami for bringing together the Islamic religions. (In Persian).
۳. ابن‌ادریس، محمد بن منصور (۱۴۱۰ق). *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی* (چاپ ۲). ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
4. Ibn Idris, M, b M., (1989). *Al-Saraer al-Hawi for Tahrir al-Fatawi* (2nd edition). Iran, Qom: Islamic Publications Office. (In Persian).
۵. ابن‌حمزه، محمد بن علی (۴۰۸ق). *الوسیلة إلى نیل الفضیلة*. ایران، قم: مکتبه آیت‌الله العظمی المرعشی النجفی.
6. Ibn Hamzah, M, b, A., (1987). *Al-Wasila to Nile Al-Fazilah*. Iran, Qom: School of Grand Ayatollah al-Marashi al-Najafi. (In Persian).

۷. ابن فهد حلی، احمد (۱۴۰۷ق). المهدب البارع فی شرح المختصر النافع. ایران، قم: جماعة المدرسين، مؤسسه النشر الإسلامی.
8. Ibn Fahad Hali, A., (1986). *Al-Mahdab al-Bara' in the description of al-Mukhtasar al-Nafi*. Iran, Qom: Jamaat al-Madrasin, Al-Nashar Islamic Publishing House. (In Persian).
۹. ابن زهره، حمزه بن علی (۱۴۱۷ق). غنیة النزوع إلى علمی الأصول و الفروع. ایران، قم، مؤسسه الإمام الصادق.
10. Ibn Zahra, H, b, A., (1996). *Ghaniy al-Nzoo Il-Ili al-Usul and Al-Foroo*. Iran, Qom, Imam Sadiq Foundation. (In Persian).
۱۱. اصفهانی، سید ابوالحسن (۱۳۹۲). وسیله النجاة. ایران، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
12. Esfahani, S, A., (2012). *Vasilah Ahnejah*. Iran, Tehran: The Institute for Editing and Publishing the Works of Imam Khomeini (RA). (In Persian).
۱۳. امامی، سید حسن (۱۳۸۸). حقوق منانی (جلد ۲؛ چاپ ۳۹). ایران، تهران، اسلامیه.
14. Emami, S, H., (2008). *Hoghogh Madani* (Volume 2; Edition 39). Iran, Tehran, Islamia. (In Persian).
۱۵. بحرانی، یوسف بن احمد (۱۳۶۳). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة. ایران، قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
16. Bahrani, Y, b, A., (1984). *Al-Hadaiq al-Nazrah in the rulings of al-Utrah al-Tahira*. Iran, Qom, Islamic Publishing House. (In Persian).
۱۷. بروجردی، سید حسین (۱۳۹۴). الرسائل الفقهيّة. ایران، قم: مؤسسه آیت الله العظمی البروجردی لنشر معالم اهل البيت.
18. Boroujerdi, S, H., (2014). *Al-Rashah al-Faqih*. Iran, Qom: Institute of Ayatollah Azami Alburojardi Lanshar Ma'alem Ahl al-Bayt. (In Persian).
۱۹. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. ایران، قم: آل البيت.
20. Haraami, M, b, H., (1988). *Detailing the means of Shia to the study of Shari'a issues*. Iran, Qom: Al-Albayt. (In Persian).
۲۱. حسینی عاملی، سید محمدجواد (بی تا). مفتاح الكرامه فی شرح قواعد العلامة. لبنان، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
22. Hosseini Ameli, S, M, J., (Bita). *Miftah al-Karamah in the explanation of the rules of allama*. Lebanon, Beirut: Dar Ihiya al-Turath al-Arabi. (In Persian).
۲۳. حکیم سید محسن (۱۳۷۴). مستمسک العروة الوثقی. ایران، قم: دارالتفسیر.
24. Hakim S, M., (1995). *Mustamsk al-Arwa al-Wagghi*. Iran, Qom: Dar al-Tafsir. (In Persian).

۲۵. حلبی، تقی بن نجم (بی تا). *الکافی فی الفقه*. ایران، اصفهان: مکتبه الإمام أميرالمؤمنین علی (علیه السلام) العامة.
26. Halabi, T, b, N., (Bita). *Al-kafi in Jurisprudence*. Iran, Isfahan: Imam Amirul Momineen Ali (peace be upon him) General School. (In Persian).
۲۷. حسینی خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲). *رساله آموزشی*. ایران، تهران: فقه روز.
28. Hosseini Khamenei, S, A., (2012). *Educational Treatise*. Iran, Tehran: Fiqh Rooz. (In Persian).
۲۹. خوانساری، سید احمد (۱۳۵۵). *جامع المدارک فی شرح المختصر النافع*. ایران، تهران: مکتبه الصدوق.
30. Khansari, S, A., (1976). *Jame al-Madarak in Sharh al-Mukhtasar al-Nafi*. Iran, Tehran: Al Sadouq Maktab. (In Persian).
۳۱. خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۰۹ق). *مبانی العروة الوثقی* (جلد ۱). ایران، قم: دارالعلم.
32. Khoi, S, A., (1988). *Mabani al-Arwa al-Wathqi* (Vol 1). Iran, Qom: Darul Alam. (In Persian).
۳۳. خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۸ق). *موسوعه الإمام الخوئی*. ایران، قم: مؤسسه إحياء آثار الامام الخوئی.
34. Khoei, S, A., (1997). *Mosoeh of Imam al-Khoei*. Iran, Qom: Foundation for the Revival of the Works of Imam Al-Khoei. (In Persian).
۳۵. سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۳۱ق). *الشركة و التأمين فی الشريعة الاسلامیة الغراء*. ایران، قم: مؤسسه الامام الصادق علیه السلام.
36. Sobhani Tabrizi, J., (2009). *The company and the insurance in Al-Sharia al-Islamiya al-Ghara*. Iran, Qom: Institute of Imam al-Sadiq, peace be upon him. (In Persian).
۳۷. سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳ق). *مهذب الأحكام فی بیان الحلال و الحرام*. ایران، قم: حمید.
38. Sabzevari, S, A, A., (1992). *Mahiz al-Ahkam in stating the halal and haram*. Iran, Qom: Hamid. (In Persian).
۳۹. شعبانی، احمد؛ و نصرآبادی، داوود (۱۳۸۷). *چالش های بانک در اجرای قرارداد مشارکت در سودوزیان و راهکارهای آن*. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۱(۱)، ۷۷-۱۲۱.
40. Shabani, A; & Nasrabadi, D., (2009). Challenges of the bank in the implementation of the partnership agreement in Sudozian and its solutions. *Islamic Economic Studies*, 1(1), 77-121. Doi: [10.30497/ies.2008.2410](https://doi.org/10.30497/ies.2008.2410) (In Persian).
۴۱. شهید اول، محمد بن مکی عاملی (۱۴۱۰ق). *اللمعة الدمشقیة فی فقه الإمامیة* (چاپ ۱). لبنان، بیروت: الدار الإسلامیة.

42. Shahid Aval, M, b, M, A., (1989). *Al-Lama' al-Damashkiyyah in Imamate jurisprudence* (1st edition). Lebanon, Beirut: Eldar Islamic. (In Persian).
۴۳. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی جبعی عاملی (۱۴۱۰ق). *الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة*. ایران، قم: مکتبه الداوری.
44. Shahid Sani, Z, bin, A, J, A., (1989). *Al-Ruda al-Bahiya in the description of al-Lama' al-Damashkiyyah*. Iran, Qom: Al-Davari School. (In Persian).
۴۵. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی جبعی عاملی (۱۴۱۳ق). *مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام*. ایران، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة.
46. Shahid Sani, Z, bin, A, J, A., (1992). *Misalak al-Afham to revise the laws of Islam*. Iran, Qom: Islamic Encyclopaedia Foundation. (In Persian).
۴۷. طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم (۱۴۱۰ق). *حاشیة المكاسب*. ایران، قم: اسماعیلیان.
48. Tabatabai Yazdi, S, M, K., (1989). *Margin of Al Makasab Iran, Qom: Ismailian*. (In Persian).
۴۹. طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم (۱۳۸۶). *العروة الوثقی*. ایران، قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (ع).
50. Tabatabai Yazdi, S, M, K., (2007). *Al-Arwa Al-Waghti*. Iran, Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib (a.s.) School. (In Persian).
۵۱. طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم (۱۳۸۸). *العروة الوثقی و التعليقات علیها*. ایران، قم، مؤسسه السبطين.
52. Tabatabai Yazdi, S, M, K., (2009). *Al-Urwa Al-Waghti and Al-Taliqat against them*. Iran, Qom, Al-Sabatin Institute. (In Persian).
۵۳. طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم (۱۳۹۲). *العروة الوثقی*. ایران، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام الخمينی (ره).
54. Tabatabai Yazdi, S, M, K., (2012). *Al-Arwa Al-Waghti*. Iran, Tehran: Institute for editing and publishing the works of Imam al-Khomeini (RA). (In Persian).
۵۵. طباطبایی، سید علی (۱۴۱۸ق). *ریاض المسائل فی تحقیق الأحكام بالدلائل*. ایران، قم، مؤسسه آل‌البيت.
56. Tabatabai, S, A., (1997). *Riyad al-Masal in the investigation of rulings with reasons*. Iran, Qom, Al-Albayt Foundation. (In Persian).
۵۷. طوسی، محمد بن الحسن (۱۳۸۷). *المبسوط فی فقه الإمامیة*. ایران، تهران: مکتبه المرتضویة.
58. Tousi, M, bin, A., (2008). *Al-Massut in Imamite jurisprudence*. Iran, Tehran: Al-Mortazavi School. (In Persian).

۵۹. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ق- الف). تهذیب الأحكام (چاپ چهارم). ایران، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
60. Tousi, M, bin, A., (1986- a). *Tahdeeb al-Ahkam* (fourth edition). Iran, Tehran: Dar al-Ketab Islamiyya. (In Persian).
۶۱. طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ق-ب). الخلاق. ایران، قم: جماعة المدرسين، مؤسسه النشر الإسلامی.
62. Tusi, M, bin, A., (1986- b). *Al-Khalaf Iran, Qom: Jamaat al-Madrasin, Al-Nashar Islamic Publishing House.* (In Persian).
۶۳. عدل، مصطفی (۱۳۴۲). حقوق مدنی (چاپ ۷). ایران، تهران: امیرکبیر.
64. Adl, M, (1963). *Hoghoogh Madani* (7th ed.). Iran, Tehran: Amirkabir. (In Persian).
۶۵. علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). تذکره الفقهاء. ایران، قم: مؤسسه آل البيت.
66. Allameh Hali, H, bin, Y., (1993). *Tazkira Faqhaa*. Iran, Qom: Al-Albayt Institute. (In Persian).
۶۷. علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۲۰ق). تحرير الأحكام الشرعیة علی مذهب الإمامیه. ایران، قم: مؤسسه الإمام الصادق.
68. Allameh Hali, H, bin, Y., (1999). *Tahrir al-Ahkam Al-Sharia Ali Madhhab al-Imamiya*. Iran, Qom: Al-Imam al-Sadiq Foundation. (In Persian).
۶۹. علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳ق). قواعد الأحكام. ایران، قم: جماعة المدرسين، مؤسسه النشر الإسلامی.
70. Allameh Hali, H, bin, Y., (1992). *Ghavaed Al-ahkam*. Iran, Qom: Jamaat al-Madrasin, Al-Nashar Islamic Publishing House. (In Persian).
۷۱. علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۳۷۴). مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة. ایران، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
72. Allameh Hali, H, bin, Y., (1995). *Al-Shia's differences in the rules of the Shari'a*. Iran, Qom: Al-Nashar Islamic Publishing House. (In Persian).
۷۳. فخرالمحققین، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). ایضاح الفوائد فی شرح إشکالات القواعد. ایران، قم: اسماعیلیان.
74. Fakhr al-Haggeen, M, bin, H., (1967). *Explanation of the benefits in describing the problems of the rules*. Iran, Qom: Ismailian. (In Persian).
۷۵. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۳۹۵). مفاتیح الشرائع. ایران، تهران: مدرسه عالی شهید مطهری.
76. Faiz Kashani, M, bin, S., (2015). *Mufatih al-Sharia*. Iran, Tehran: Shahid Motahari High School. (In Persian).
۷۷. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی (چاپ ۴). ایران، تهران: دارالکتب الإسلامیه.

78. Kalini, M, bin, Y., (1986). *Kafi* (Edition 4). Iran, Tehran: Islamic Books. (In Persian).
۷۹. کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۶). *قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی* (چاپ ۵۳). ایران، تهران: میزان.
80. Katouzian, N., (2016). *Civil law in the current legal order* (53rd edition). Iran, Tehran: Mizan. (In Persian).
۸۱. کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۹). *عقود معین* (جلد ۲، چاپ ۲). ایران، تهران: گنج دانش.
82. Katouzian, N., (2019). *Oghodol Moayan* (Vol 2, Ed 2). Iran, Tehran: Ganjdanash. (In Persian).
۸۳. محقق اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق). *مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان*. ایران، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
84. Mohaghegh Ardabili, A, b, M., (1982). *Majma al-Fedat wa Al-Barhan in the description of guidance of the mind*. Iran, Qom: Al-Nashar Islamic Publishing House. (In Persian).
۸۵. محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). *شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام*. ایران، قم: اسماعیلیان.
86. Mohagheq Hali, J, bin, H., (1987). *The laws of Islam in matters of halal and haram*. Iran, Qom: Ismailian. (In Persian).
۸۷. محقق کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق). *جامع المقاصد فی شرح القواعد*. ایران، قم: مؤسسه آل البيت.
88. Mohagheq Karki, A, bin H., (1994). *Jami al-Maqasid fi Sharh al-Qaas*. Iran, Qom: Al-Albayt Institute. (In Persian).
۸۹. موسوی اردبیلی، سید عبدالکریم (۱۴۱۴ق). *فقه الشریکه*. ایران، قم: دارالعلم مفید.
90. Mousavi Ardabili, S, A, K., (1994). *Figh Al-sherkeh*. Iran, Qom: Darul Alam Mofid. (In Persian).
۹۱. موسوی خمینی، سید مصطفی (۱۳۷۶). *دروس الأعلام و نقدها*. ایران، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار الإمام الخمينی (ره).
92. Mousavi Khomeini, S, M., (1997). *Flags and Criticism Lessons*. Iran, Tehran: Institute for Editing and Publishing the Works of Imam Khomeini. (In Persian).
۹۳. موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۹۲-الف). *تحریر الوسیله*. ایران، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
94. Mousavi Khomeini, S, R., (2012-A). *Tahrir al-Wasila*. Iran, Tehran: Institute for Editing and Publishing the Works of Imam Khomeini. (In Persian).

۹۵. موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۲-ب). رساله نجاه العباد. ایران، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
96. Mousavi Khomeini, S, R., (2012-B). *Najat al-Abad Resahah*. Iran, Tehran: Institute for Editing and Publishing the Works of Imam Khomeini. (In Persian).
۹۷. موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۲-ج). البیع. ایران، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
98. Mousavi Khomeini, S, R., (2012-J). *Al-Bai* Iran, Tehran: Institute for Editing and Publishing the Works of Imam Khomeini. (In Persian).
۹۹. نائینی، محمدحسین (۱۳۷۳ق). منیه الطالب. ایران، تهران: المكتبة المحمدية.
100. Naini, M, H., (1953). *Maniyah Al-taleb* Iran, Tehran: Al-Mohammadiya School. (In Persian).
۱۰۱. نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. لبنان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
102. Najafi, M, H., (1983). *Jawaharlal Kalam in the explanation of the laws of Islam*. Lebanon, Beirut: Dar Ehiya al-Trath al-Arabi. (In Persian).
۱۰۳. نراقی، مهدی (۱۳۸۳). انیس التجار. ایران، قم: بوستان کتاب.
104. Naraghi, M., (2013). *Anis al-Tajjar*. Iran, Qom: Bostan Kitab. (In Persian).
۱۰۵. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۴۳۴ق). بحوث فی الفقه کتاب الشركة. ایران، قم: مؤسسه فقه و معارف اهل‌البيت.
106. Hashemi Shahroudi, S, M., (2012). *Researches in jurisprudence of Kitab al-Sharqa*. Iran, Qom: Ahl al-Bayt Institute of Jurisprudence and Education. (In Persian).

Identifying the Economic Criteria for Sustainable Development Reporting Based on Islamic Texts at the Level of Companies

Morteza Yousefi* Rasul Baradaran Hasanzade** Ali Reza Radbin***
Mohammad Ali Rabbipoor**** Saeed Hassanzadeh Delgsha*****

10.30497/ifr.2024.244470.1831

Abstract

Creating a long-term economic advantage for companies can not meet the expectations of all stakeholders. Therefore, companies have no choice but to move towards sustainable development (Equitable distribution of development opportunities by considering the long-term time horizon and respecting intergenerational and intragenerational justice and various economic, social, environmental and business ethics aspects) in order to gain more legitimacy and meet the demands of all stakeholders. From the point of view of Islamic teachings, as long as a balanced human culture does not rule a society, we can not expect development from it. One of the main pillars and components of this development and culture is a balanced economy. The purpose of this study is to identify the components of the economic dimension of sustainability reporting in Islamic texts. To identify the components of the economic dimension of sustainability, qualitative content analysis with a semiotic approach was used. The Holy Quran and 148 volumes of authentic Shiite religious books (Among them are Nahj⁻ol Balagha, osul Kafi and Man La Yahzaraho al Faqih) were selected by non-probabilistic sampling method by purposeful sampling method of reaching the identifier with the sub-branch of sampling from known or famous cases as a sample. Findings showed that the components of the economic dimension of sustainability reporting in Islamic texts include 18 components and 268 examples. which can be effective for standardization in the field of sustainable reporting and disclosure regulations of the stock exchange and securities organization teachings and Islamic values.

Keywords: Islamic Religious Teachings; Sustainable Development; Economic Dimension; Semiotics.

JEL Classification: M41.

* PhD Student, Department of Accounting, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. yousefi@iaut.ac.ir 0000-0001-7411-990X

** Associate Professor, Department of Accounting, Islamic Azad University, Tabriz Branch, Tabriz, Iran (Corresponding Author). baradaran313@iaut.ac.ir 0000-0002-2161-0321

*** Assistant Professor, Department of Quran and Hadith, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. radbin@iaut.ac.ir 0000-0001-7411-990X

**** Assistant Professor, Department of Quran and Hadith, Islamic Azad University, Tabriz Branch, Tabriz, Iran. rabbipoor@iaut.ac.ir 0009-0008-0312-7695

***** Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Islamic Azad University, Tabriz Branch, Tabriz, Iran. delgosha@iaut.ac.ir 0009-0002-5277-9485

شناسایی معیارهای اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار مبتنی بر متون اسلامی در سطح شرکت‌ها

مرتضی یوسفی* رسول برادران حسن‌زاده** علیرضا رادبین***

محمدعلی ربی‌پور**** سعید حسن‌زاده دلگشا*****

چکیده

در بلندمدت ایجاد مزیت رقابتی از نظر اقتصادی برای شرکت‌ها نمی‌تواند تأمین‌کننده انتظارات تمام ذی‌نفعان باشد. بنابراین شرکت‌ها برای کسب مشروعیت بیشتر و تأمین خواسته‌های تمامی ذی‌نفعان، راهی جز لزوم حرکت به سمت توسعه پایدار (تقسیم عادلانه فرصت‌های توسعه با در نظر گرفتن افق زمانی بلندمدت و رعایت عدالت بین نسلی و درون نسلی و جنبه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و اخلاق کسب‌وکار) ندارند. از دیدگاه تعالیم اسلامی تا فرهنگ انسانی متعادل بر یک جامعه‌ای حاکم نشود نمی‌توانیم توسعه‌ای از آن انتظار داشته باشیم و یکی از ارکان و مؤلفه‌های اصلی این توسعه و فرهنگ، اقتصاد متعادل و متوازن است. هدف این پژوهش شناخت مؤلفه‌های بعد اقتصادی گزارشگری پایداری در متون اسلامی است. برای شناسایی مؤلفه‌های بعد اقتصادی پایداری از تحلیل محتوای کیفی با رویکرد نشانه‌شناختی استفاده شد. قرآن کریم و نیز ۱۴۸ جلد کتب دینی معتبر شیعه (از جمله نهج‌البلاغه، اصول کافی و من لا یحضره الفقیه) با روش نمونه‌گیری غیراحتمالی به روش هدفمند از نوع نمونه‌گیری رسیدن به معرف با زیرشاخه نمونه‌گیری از موارد شناخته‌شده یا معروف به‌عنوان نمونه انتخاب شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که مؤلفه‌های بعد اقتصادی گزارشگری پایداری در متون اسلامی شامل ۱۸ مؤلفه و ۲۶۸ مصداق است. که برای استانداردگذاری در حوزه گزارشگری پایداری و مقررات افشا در سطح شرکت و الزامات سازمان بورس و اوراق بهادار مبتنی بر آموزه‌های دینی و... ارزش‌های اسلامی می‌تواند مؤثر باشد.

واژگان کلیدی: آموزه‌های دینی اسلام؛ توسعه پایدار؛ بعد اقتصادی؛ نشانه‌شناختی.

* دانشجوی دکتری، گروه حسابداری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران yousefi@iaut.ac.ir

** دانشیار، گروه حسابداری، دانشکده مدیریت، اقتصاد و حسابداری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران (نویسنده مسئول) baradaran313@iaut.ac.ir

*** استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. radbin@iaut.ac.ir

**** استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. rabbipoor@iaut.ac.ir

***** استادیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

delgosha@iaut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹

مقاله مدت ۱۰ روز جهت اصلاحات نزد نویسندگان بوده است.

مقدمه

یکی از نظریه‌هایی که در خصوص قلمرو و حاکمیت شرکتی مطرح شده تئوری ذی‌نفع یا ذی‌نفعان است (تفرشی و یحیی‌پور، ۱۳۹۲، ص. ۱۴۰). در حال حاضر نیز بحث پیرامون این تئوری همچنان ادامه دارد و اندیشمندان رشته‌های مختلف از جمله حقوق، اقتصاد، مدیریت و حسابداری، از منظر خود آن را به بحث گذاشته‌اند (باقری و صادقیان، ۱۳۹۵، ص. ۳۰). به‌طور کلی ذی‌نفعان سازمان گروه‌هایی هستند که از یک‌سو می‌توانند از شرکت تأثیر و از سویی دیگر بر آن تأثیر بگذارند. این گروه‌ها معمولاً شامل سرمایه‌گذاران، عرضه‌کنندگان، کارکنان، مشتریان، رقبا، اتحادیه‌های محلی و نهادهای قانون‌گذاری هستند (زارعی و زارعی، ۱۳۸۶، صص. ۵۳-۵۴). شرکت زمانی می‌تواند ارزش‌آفرینی کند که روش مدیریت آن شامل خصوصیات مختلف به‌ویژه در ارتباط با یکپارچه‌سازی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی باشد (حاجی‌علیزاده، خواجه حسنی و امیری، ۱۳۹۹، ص. ۹۶). هدف نهایی شرکت‌ها نه‌تنها ایجاد ارزش برای سهامداران، بلکه ایجاد ارزش اقتصادی، زیست‌محیطی و اجتماعی برای کلیه ذی‌نفعان نیز است (Elkington, 2006, p. 524).

با توجه به گسترش فعالیت‌های تجاری در جهان و اهمیت پایداری در حوزه‌های سازمانی، دانشگاهی و حرفه‌ای، مقوله پایداری جزء نخستین اهداف شرکت‌ها قرار گرفته است اما در کشور ایران توجه کمتری به این موضوع شده است (عبدی، کردستانی و رضازاده، ۱۳۹۸، ص. ۲۳). از طرفی ایران به‌عنوان یک کشور در حال توسعه به دنبال دستیابی به چشم‌انداز توسعه پایدار است (قلمی، عبدالوند و هرندی، ۱۳۹۷، ص. ۱۹۱)؛ و در زمره کشورهای در حال توسعه و اقتصادی نوظهور است (Rezaee, Alipour, Faragi, Jamshidi & Ghanbari, 2020, p. 735). لذا ضرورت وجود گزارشگری به‌منظور توسعه شفافیت محیط اقتصادی شرکت‌ها و تصمیم‌گیری بهتر مدیران و سرمایه‌گذاران انکارناپذیر است؛ اما به‌نظر می‌رسد گزارشگری سنتی قادر

به ترسیم جایگاه واقعی شرکت در جامعه، صنعت و بازار نیست (Horish Freeman & Schaltegger, 2014, p. 330). بدین ترتیب شرکت‌ها با ارائه گزارش‌های پایداری در تلاش هستند در زمینه توسعه پایدار گام بردارند و به فشارهایی که از سوی جامعه محلی وجود دارد پاسخ دهند (محمودخانی، رحمانی، همایون و نیاکان، ۱۴۰۰، ص. ۱۸۸).

مفهوم توسعه پایدار ریشه در ایدئولوژی اسلام در قرن هفتم میلادی دارد، هرچند عملاً تا قرن بیستم و تا زمانی که این ایدئولوژی به بافت مدرن برگردانده شد، این اتفاق نیفتاد. برای مثال، اسلام در قرآن و حدیث، انسان را از اسراف و استفاده بیش‌ازحد منابع طبیعی منع کرده و همه را به پیروی از قوانین خود فراخوانده است. لذا کسی که اسلام را بررسی کند، می‌یابد که این دین، در حل مسائل اقتصادی با ادیان دیگر تفاوت دارد. ادیان گوناگون گاهی درباره مسأله‌های معین، به‌ویژه علم اقتصاد، مواضع متفاوت دارند؛ ولی می‌خواهیم بگوییم موضع اسلام به حدی با ادیان دیگر تفاوت دارد که به آن چهره‌ای ممتاز می‌بخشد (قحف و میرمعزی، ۱۳۸۴، صص. ۱۵۷-۱۸۰).

در این خصوص موضوع مهم این است که نسبت حسابداری توسعه پایدار با ادبیات دینی مشخص گردد و تعیین گردد که مؤلفه‌های بعد اقتصادی توسعه پایدار در متون دینی کدامند؟ لذا با افشای مؤلفه‌های مربوط به بعد اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار، مدیران و سیاست‌گذاران امور شرکتی می‌توانند با افشای هرچه بیشتر آن‌ها در گزارش‌های مالی، اطلاعات شفاف‌تری را در اختیار ذینفعان قرار دهند که در نهایت باعث عملکرد پایدار شرکت‌ها در بلندمدت شود.

۱. مبانی نظری

پس از بحران‌های مالی طی سال‌های ۲۰۰۷ تا ۲۰۰۹ میلادی و افزایش تقاضای استفاده‌کنندگان اطلاعات در مورد شفافیت مالی و گزارشگری شرکت‌ها، اطلاعات مالی و غیرمالی شفاف، دقیق و قابل‌اعتماد از طریق گزارشگری عملکرد پایدار به ذی‌نفعان

ارائه شده است (Lang, Lins & Maffett, 2012, p. 732). هرکدام از این دسته از ذی‌نفعان برکارکردهای شفافیت‌زا در فرآیندهای عملکردی شرکت‌ها نقش ایفا می‌نمایند از آنجایی که ذی‌نفعان مختلف انتظارات متفاوتی از یک شرکت دارند بنابراین نقش‌های متفاوتی در روابط خود با شرکت‌ها ایفا می‌کنند (Awaysheh & Klassen, 2010, p. 1250)؛ لذا ضرورت نیاز به یک قرارداد اجتماعی بین یک واحد تجاری و ذینفعان آن مشهود است (Rubenstein, 1992, p. 204). آنچه در محوریت این قرارداد اجتماعی قرار می‌گیرد توجه به آینده است، آینده‌ای که از طریق پایداری مشهود می‌شود. پایداری، سودآوری بلندمدت یک واحد تجاری را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد و باید به‌عنوان دارایی‌های راهبردی واحد تجاری قلمداد شود. پایداری، نقش مهمی را در حفظ روحيات و امید به آینده در ذی‌نفعان ایفا می‌کند (Aras & Croether, 2008, p. 444). از سوی دیگر مدت‌ها است که نظریه مشروعیت در هنگام بررسی کیفیت پایداری شرکتی نقش تشریحی قدرتمندی را ایفا می‌کند (Mass, Schaltegger & Crutzen, 2016, p. 241). نظریه مشروعیت مطرح می‌کند که سازمان‌ها باید به‌وسیله افزایش دامنه افشای اطلاعات مربوط به پایداری شرکتی در گزارش‌های سالانه خود پاسخ‌گو باشند (Abdur Rouf, 2011, p. 21). این نظریه فرض می‌کند که اطلاعات اقتصادی، محیطی و اجتماعی پیوند نزدیکی با یکدیگر داشته و در پاسخ به اطلاعات و عوامل پایداری شرکتی و فعالیت‌های آن مشروعیت می‌بخشند (Moldavska & Welo, 2016, p. 6).

در خصوص توسعه پایدار، گزارشگری پایداری و مسئولیت اجتماعی، تعاریف متعددی از جانب صاحب‌نظران و محققان این حوزه ارائه شده است که عمده‌ترین آن‌ها به شرح جدول (۱) است:

جدول (۱): تعاریف توسعه پایدار، گزارشگری پایداری و مسئولیت اجتماعی

تاریخ	نام نویسنده	تعریف
توسعه پایدار		
		توسعه‌ای که نیازهای زمان حال را برآورده سازد بدون آنکه توانایی نسل‌های آینده در برآورده‌سازی نیازهایشان را به خطر اندازد (Brundtland Commission, 1987).
		سازمان‌ها و ذی‌نفعان صرفاً به دنبال حداکثر کردن منافع اقتصادی خود نیستند. در نتیجه با توجه به نگرانی روزافزون مردم در مورد تأثیرات اجتماعی و زیست‌محیطی، طراحی و اجرای مدل‌های توسعه پایدار به یک موضوع مهم در سازمان‌ها تبدیل شده است (Yanez, Uruburu, Moreno & Lumbresas, 2019, p.64).
		امروزه توجه به مسائل اجتماعی، اخلاقی و زیست‌محیطی در مجاورت مسائل اقتصادی برای ذی‌نفعان شرکت با اهمیت شده است. پایداری کسب‌وکار در حوزه مسائل مرتبط با مسئولیت اجتماعی، محیطی و حاکمیت شرکتی توجه ویژه‌ای در دنیا یافته است (Rezaee, lipour, Faraji & Jamshidi, 202. p. 740).
گزارشگری پایدار		
		گزارش پایداری یک سکوی کلیدی برای اطلاع‌رسانی عملکرد و اثرات کلیدی چه مثبت و چه منفی است (Manes, Tiron, Nicolo & Zanellato, 2018, p.14).
		گزارشگری پایداری در بلندمدت علاوه بر تأثیر بر بهبود عملکرد مالی واحدهای اقتصادی و افزایش مزایای رقابتی برافزایش اعتماد عمومی به برقراری ارتباط قوی با ذی‌نفعان نیز مؤثر است (کردلو، رحیم‌زاده، و محمدی، ۱۳۹۶، ص. ۱۶۷).
مسئولیت اجتماعی		
		مسئولیت‌پذیری اجتماعی شامل عملکردها، فرآیندهای سازمانی و تعهدات پذیرفته شده یک شرکت در قبال اجتماع یا ذی‌نفعان خود است (Galbreath. 2010, p.418).
		مسئولیت‌پذیری اجتماعی منافع بسیاری برای جامعه دارد؛ برای نمونه باعث جلوگیری از تحمیل هزینه‌های شرکت‌ها (مانند آلودگی، مصرف منابع طبیعی و بهره‌کشی از افراد حاشیه‌نشین) بر جامعه می‌شود (کاظم‌پور، ۱۳۹۶، ص. ۴۳).

گزارشگری مالی سنتی نه تنها اطلاعات کاملی را برای پاسخ‌گویی فعالیت‌های تجاری در اختیار نمی‌گذارد، حتی از ارائه کافی و مناسب عملکرد اقتصادی و ارزش تجاری یک شرکت نیز ناتوان است (ستایش و مهتری، ۱۳۹۷، ص. ۸۶). لذا در سال‌های اخیر حسابداری و گزارشگری پایداری توجهات زیادی را در حوزه حسابداری به خود جلب کرده است (Schaltegger, Gibassier & Zvezdiv, 2013, p. 7). گزارشگری پایداری شرکت‌های ایرانی همانند شرکت‌های سایر کشورهای آسیایی در سطح پایینی بوده و نیاز به بهبود بسیاری در افشاء موارد مربوط به حاکمیت شرکتی، وضعیت اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی است که البته این موارد اجزاء اصلی پایداری هستند (خوزین، طالب‌نیا، گرگر و بنی‌مهد، ۱۳۹۷، ص. ۱).

از طرفی اسلام به دنبال ایجاد حس مسئولیت در انسان و آگاه کردن وی از علت خلقت خویش است و این‌ها همه نتیجه طبیعی قوانین اسلام هستند. فلسفه توسعه پایدار از نگاه اسلام، شامل ایجاد تعادل بین ابعاد محیط‌زیست، اقتصاد و اجتماع بیان شده است. توسعه پایدار تعادل رفاه مصرف‌کننده، مطلوبیت اقتصاد، رسیدن به تعادل بوم‌شناختی در قالب تکامل دانش‌بنیاد و مدل اجتماعی فعال که عدالت اجتماعی را تبیین می‌کند (رحیمی، ۱۳۹۵، ص. ۹۴).

کسی که اسلام را بررسی کند، می‌یابد که این دین، در حل مسائل اقتصادی با ادیان دیگر تفاوت دارد. ادیان گوناگون گاهی درباره مسأله‌های معین، به‌ویژه علم اقتصاد، مواضع متفاوت دارند؛ ولی می‌خواهیم بگوییم موضع اسلام به‌حدی با ادیان دیگر تفاوت دارد که به آن چهره‌ای ممتاز می‌بخشد. این چهره ممتاز دین اسلام با ملاحظه دو مسأله اجمالی برای ما روشن می‌شود. هر یک از این دو مسأله دارای فروع و تفصیلاتی است که عبارتند از: الف) وجود مقدار بسیاری از مبادی و توجیهاات و تشریحات و احکام که ناگزیر نظام اقتصادی ممتازی را پدید می‌آورد. این نظام چارچوب کاملی که بر رفتار اقتصادی محیط است شمرده می‌شود و آن را در جهت معین و مطلوب سوق

می‌دهد. ب) وجود سخنان متعددی که در مجموع، داده‌های عینی را ارائه می‌دهند که به فهم رفتار اقتصادی افراد و گروه‌ها کمک می‌کند. قرآن و سنت در بردارنده بسیاری از گزاره‌های وصفی‌اند که به تحلیل اقتصادی کمک می‌کنند؛ گزاره‌هایی که در اقتصاد آن‌ها را قوانین علمی می‌نامیم (قحف و میرمعزی، ۱۳۸۴، ص. ۱۵۹).

۱-۱. سؤال تحقیق

معیارهایی که در متون اسلامی به آن اشاره شده و می‌تواند به‌عنوان معیار جدید بعد اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار مورد توجه قرار بگیرد کدامند؟

۲. پیشینه پژوهش

فراهانی فر (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «توسعه پایدار بر محور عدالت»، ضمن استفاده از آیات و روایات اعلام می‌دارد موهبت‌های الهی برای افراد یا گروه‌ها و نسل‌های خاصی خلق نشده بلکه همه انسان‌ها در نسل‌های گوناگون هدف خلقت این نعمت‌ها هستند.

کردستانی، قادرزاده و حقیقت (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر افشای مسئولیت اجتماعی بر معیارهای حسابداری، اقتصادی و بازار ارزیابی عملکرد شرکت‌ها»، مؤلفه‌های بعد مشتریان افشای مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها را پاسخ‌گویی به نیاز مشتریان، شکایت، رضایت‌مندی و سلامت مشتریان و نیز مؤلفه‌های بعد محصولات و خدمات توسعه پایدار را کیفیت ایمنی و سلامت محصول، توسعه محصول و سهم بازار، خدمات پس از فروش و توقف تولید استخراج کرده‌اند.

معصومی، صالح‌نژاد و ذبیحی زرین کلایی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تأثیر برخی از عوامل درون‌سازمانی بر میزان گزارشگری پایداری شرکت‌های دارویی پذیرفته‌شده در بورس اوراق بهادار تهران»، نشان دادند که متغیرهای سودآوری، توزیع

مالکیت و سطح پیچیدگی تجاری بر میزان گزارشگری پایداری شرکت‌ها تأثیر مثبت و معناداری دارد.

امین و صالح‌نژاد (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر عملکرد پایداری شرکتی بر ارزش‌افزوده اقتصادی در طی چرخه عمر شرکت»، به این نتیجه رسیدند که هر چه شرکت‌ها به مرحله رشد و بلوغ نزدیک‌تر می‌شوند، به‌منظور ایجاد مزیت رقابتی، کسب مشروعیت اجتماعی و نیز استفاده بهینه از منابع به اقدامات پایداری روی آورده و این امر موجب ایجاد ارزش‌افزوده اقتصادی برای شرکت‌ها می‌شود.

عباسی، زینالی، برادران حسن‌زاده و بادآور نهندی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل شکاف فازی افشای اطلاعات مربوط به حسابداری توسعه پایدار با رویکرد آمیخته در ایران»، مؤلفه‌های بعد اقتصادی را شامل افشای هزینه و منفعت برنامه‌های شرکت، افشای مشارکت‌های مالیاتی، افشای چارچوب یکپارچه مدیریت ریسک واحد اقتصادی، افشای توافقات تجاری با شرکت‌های رقیب، افشای اطلاعاتی در خصوص توسعه محصولات شرکت و افشای پیشنهاد تقسیم سود متعلق به سهام‌داران معرفی کرده‌اند.

پورخانی و جهان‌شاد (۱۴۰۰) «ارائه الگو برای افشاء پایداری شرکتی و ارزیابی عوامل مرتبط با تئوری مشروعیت برگزارشگری آن»، مؤلفه‌های پایداری شرکتی از جنبه‌های اقتصادی را شامل افشاء ارزش‌افزوده اقتصادی مستقیم تولید و توزیع‌شده، سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی و خدمات پشتیبانی، تأثیرات اقتصادی غیرمستقیم قابل توجه نسبت هزینه‌های تأمین‌کنندگان محلی و ارزیابی عملیات مرتبط با خطر فساد معرفی کرده‌اند.

دیوان محاسبات آمریکا^۱ (۲۰۱۱م) مؤلفه‌های بقاء اقتصادی را مصرف‌کنندگان و استخدام، حمل‌ونقل و زیرساخت آن، مالیه و پول، دولت و اقتصاد جهانی معرفی کرده است.

سونیلا، نصیری، یوکو و رانتالا^۲ (۲۰۱۹م) به بررسی ارتباط بین فناوری‌های هوشمند و پایداری شرکتی پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش نشان داد که فناوری‌های هوشمند اثر مستقیمی بر بُعد اقتصادی پایداری شرکتی دارد.

بادیا، سراتس و رادون^۳ (۲۰۲۰م) به ارزیابی طرح‌های سرمایه‌گذاری از جنبه مسئولیت اجتماعی پرداخته و بیان می‌کنند یکی از مهم‌ترین نقش‌های مسئولیت اجتماعی، کاهش اثرات منفی ناشی از سرمایه‌گذاری‌های شرکت‌ها است که در حوزه مسئولیت اجتماعی قرار دارند و غالباً مستلزم انجام طرح‌های خاص سرمایه‌گذاری است. هدف اصلی این طرح‌ها، بهبود پایداری شرکت به‌جای به حداکثر رساندن ارزش مالی است.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود در پژوهش‌های انجام‌شده، مؤلفه‌های بُعد اقتصادی توسعه پایدار از طریق اخذ نظر از خبرگان بررسی شده است. در پژوهش حاضر معیارهای بُعد اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار از طریق بررسی متون اسلامی استخراج گردیده است.

۳. روش‌شناسی پژوهش

این تحقیق با توجه به هدف آن، از نوع تحقیقات کیفی، توصیفی و کاربردی است و به همین منظور، با توجه به موضوع و هدف پژوهش از روش تحلیل محتوا کیفی مبتنی بر نشانه‌شناختی استفاده شده است. تحلیل نشانه‌شناختی یکی از روش‌های تحلیل کیفی است و در پی کشف و خوانش روابط میان نظام‌ها و نشانه‌های اثر با اتکا به جهان متن

---

1. U.S. Government Accountability Office
2. Saunila, Nasiri, Ukko & Rantala
3. Badia, Serrats, & Rodon

است و مهم‌ترین هدف آن دریافتن معانی زبان‌ها، رمزها و نشانه‌هاست (جمالی و شیخی، ۱۳۹۷، ص. ۴۹).

جامعه مورد مطالعه در این پژوهش متون اسلامی است که با استفاده از نمونه‌گیری غیراحتمالی به روش هدفمند از نوع نمونه‌گیری رسیدن به معرف با زیرشاخه نمونه‌گیری از موارد شناخته‌شده یا معروف، قرآن و ۱۴۸ جلد متون اسلامی شامل نهج‌البلاغه و سایر کتب معتبر به‌عنوان نمونه انتخاب گردیده است. نمونه‌گیری از موارد شناخته‌شده یا معروف روشی است که در آن از نظر یک متخصص یا مطلع کلیدی استفاده می‌شود و زمانی مورد استفاده قرار می‌گیرد که پژوهشگر اطلاعات کافی در مورد انتخاب نمونه ندارد و می‌بایست به نظر متخصصان در این زمینه متکی باشد (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۷). لذا متخصصین مطلع و کلیدی برای انتخاب نمونه در این پژوهش، اساتید محترم راهنمای دوم و نیز مشاور که هر دو از اساتید حوزه علوم دینی هستند انتخاب گردیده است. سندیت این منبع به‌عنوان مبنای کار با توجه به جایگاه قرآن و نهج‌البلاغه در متون دینی به‌طور کامل مورد مطالعه قرار گرفته و فقط در مورد سایر احادیث از نظر متخصصان دینی برای انتخاب نمونه استفاده شده است.

با توجه به اینکه این پژوهش در زمره مطالعات کیفی است لذا برای جمع‌آوری داده‌ها از نرم‌افزارهای اکسل و جامع‌الاحادیث استفاده گردیده است. از طرفی دو روش کدگذاری باز و محوری در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. با استفاده از کدگذاری باز مفهوم‌ها شناسایی و ویژگی‌ها و ابعاد آن در داده‌ها کشف و پس‌از آن از طریق مفاهیم مشابه مقوله‌ها ساخته می‌شود (کرمی، مرادی و توکلی‌زاده، ۱۳۹۸، ص. ۵۹). کدگذاری محوری، مقوله‌ها و زیر مقوله‌ها را با توجه به ابعاد و مشخصات آن‌ها با یکدیگر مرتبط می‌سازد (بوستانی، سعیدنیا، سعیدی و محترم، ۱۳۹۹، ص. ۲۷۵)

چگونگی اجرای این پژوهش بدین صورت است:

۱. مطالعه و استخراج آیات قرآن کریم (مصدق‌ها) مرتبط با مؤلفه بُعد اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار با استفاده از روش‌های نشانه‌شناختی و کدگذاری باز.
۲. مطالعه و استخراج خطب، حکمت‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه (مصدق‌ها) مرتبط با مؤلفه بعد اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار با استفاده از روش‌های نشانه‌شناختی و کدگذاری باز.
۳. استفاده از نظر متخصصین دینی و حذف کردن برخی مصداق‌های نامرتب (آیات و احادیثی نامرتب با بعد اقتصادی توسعه پایدار) و اضافه کردن برخی مصداق‌ها (آیات و احادیث مرتبط با بعد اقتصادی توسعه پایدار).
۴. دسته‌بندی مصداق‌های استخراجی از قرآن کریم و نهج‌البلاغه (آیات، نامه‌ها، خطبه‌ها و حکمت‌ها) و استخراج مؤلفه‌های اولیه (مقوله‌های فرعی اولیه) از روی دسته‌ها با استفاده از روش کدگذاری باز.
۵. مطالعه فهرست موضوعی کتب نمونه (به‌غیر از قرآن کریم و نهج‌البلاغه که محتوای آن‌ها به‌طور کامل مورد مطالعه قرار گرفته است) و استخراج مؤلفه‌های جدید (مقوله‌های فرعی جدید) زیر نظر متخصصان دینی با استفاده از روش کدگذاری باز.
۶. بازنگری کلیه مؤلفه‌های استخراجی و طبقه‌بندی مجدد مقوله‌های فرعی.
۷. جستجوی مؤلفه‌های نهایی استخراج‌شده از قرآن، نهج‌البلاغه و کتب نمونه (مقوله‌های فرعی نهایی) در نرم‌افزار جامع الاحادیث و استخراج احادیث مربوط به آن مؤلفه‌ها (مصدق‌ها).
۸. دسته‌بندی مؤلفه‌های نهایی (مقوله‌های فرعی) و استخراج مقوله‌های اصلی با استفاده از روش کدگذاری محوری.

۴- یافته‌های پژوهش

در سال‌های اخیر نارضایتی ذی‌نفعان از گزارشگری مالی الزامی شرکت‌ها، منجر به افزایش تقاضا برای تهیه اطلاعات جامع در قالب گزارشگری توسعه پایدار گردیده است. راهبرد افشای اطلاعات نقش مهمی را در کاهش عدم تقارن اطلاعاتی بین مدیران و ذی‌نفعان ایفا می‌کند و می‌تواند سطح اعتماد ذی‌نفعان به مدیران را بالا ببرد. لذا در این پژوهش به شناسایی مؤلفه‌های بعد اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار با تأکید بر نظریه ذی‌نفعان و نظریه مشروعیت پرداخته شده است. در همین راستا این پژوهش اقدام به شناسایی مؤلفه‌های بعد اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار در متون دینی نموده است که براساس نتایج تحقیق ۲۰ مؤلفه شناسایی گردیده است.

جدول (۲): مفاهیم، مقوله فرعی و اصلی بُعد اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
سوره سبا، آیه ۳۷ - سوره معارج، آیه ۱۸ - سوره معارج، آیه ۱۹.	اجتناب از ثروت‌اندوزی	مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها
سوره لقمان، آیه ۲۴ - سوره انفال، آیه ۳۶ - سوره نوح، آیه ۱۲.		
نهج‌البلاغه، حکمت ۵۶ - نهج‌البلاغه، حکمت ۵۸.		
نهج‌البلاغه، حکمت ۱۹۶ - نهج‌البلاغه، حکمت ۲۵۴.		
نهج‌البلاغه، حکمت ۳۱۶ - نهج‌البلاغه، حکمت ۳۴۲.		
نهج‌البلاغه، خطبه ۱۱۵.		
امام صادق(ع)، تحف العقول، ابن شعبه حرّانی، ج ۱، ص. ۳۷۷، ترجمه جنتی، ج ۱، ص. ۶۰۵.	اجتناب از ثروت‌اندوزی	مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها
امام صادق(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۲، ص. ۳۴۵، ترجمه کمزای، ج ۷۲، ص. ۲۱۵.		
امام علی(ع)، تحف‌العقول، ابن شعبه حرّانی، ج ۱، ص.		

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
۲۲۱، ترجمه حسن‌زاده، ج ۱، ص. ۳۸۳.		
حضرت محمد(ص)، عدۀ الداعی، احمد بن محمد بن فهد حلی، ج ۱، ص. ۱۰۲، آیین‌بندگی و نیایش، ج ۱، ص. ۱۷۳.		
سوره بقره، آیه ۱۷۷ - سوره بقره، آیه ۱۹۵ - سوره بقره، آیه ۲۱۵.		
سوره بقره، آیه ۲۱۹ - سوره بقره، آیه ۲۴۵ - سوره بقره، آیه ۲۶۱.		
سوره بقره، آیه ۲۶۲ - سوره بقره، آیه ۲۶۵ - سوره بقره، آیه ۲۶۷.		
سوره بقره، آیه ۲۷۰ - سوره بقره، آیه ۲۷۱ - سوره بقره، آیه ۲۷۲.		
سوره بقره، آیه ۲۷۳ - سوره بقره، آیه ۲۷۴ - سوره آل‌عمران، آیه ۱۷.		
سوره آل‌عمران، آیه ۹۲ - سوره آل‌عمران، آیه ۱۳۴.		
سوره نساء، آیه ۳۹ - سوره انفال، آیه ۶۰ - سوره توبه، آیه ۳۴.	انفاق در راه خدا	
سوره توبه، آیه ۵۳ - سوره توبه، آیه ۵۴ - سوره توبه، آیه ۶۷.		
سوره توبه، آیه ۹۲ - سوره توبه، آیه ۹۹ - سوره ابراهیم، آیه ۳۱.		
سوره نحل، آیه ۷۵ - سوره اسراء، آیه ۲۹ - سوره اسراء، آیه ۱۰۰.		
سوره حج، آیه ۳۵ - سوره نور، آیه ۲۲ - سوره فرقان، آیه ۶۷.		
سوره قصص، آیه ۵۴ - سوره سجده، آیه ۱۶ - سوره سبأ، آیه ۱۰۰.		

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
آیه ۳۹.		
سوره فاطر، آیه ۲۹ - سوره یس، آیه ۴۷ - سوره شوری، آیه ۳۸.		
سوره محمد، آیه ۳۶ - سوره محمد، آیه ۳۸ - سوره حدید، آیه ۷.		
سوره حدید، آیه ۱۰ - سوره حدید، آیه ۱۱ - سوره حدید، آیه ۱۸.		
سوره منافقون، آیه ۹۱ - سوره تعابن، آیه ۱۶ - سوره مزمل، آیه ۲۰.		
سوره لیل، آیه ۵ - سوره انفال، آیه ۱ - سوره انفال، آیه ۳.		
سوره لیل، آیه ۱۸ - نهج البلاغه، نامه شماره ۳۱ - نهج البلاغه، خطبه ۱۴۲.		
نهج البلاغه، حکمت ۱۲۳ - نهج البلاغه، خطبه ۱۲۶.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۴، ص ۳۲، فروع کافی، ج ۴، ص ۸۹.		
امام کاظم(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۶۴، ص ۳۱۳، ترجمه کمره‌ای، ج ۶۴، ص ۲۴۸.		
امام علی(ع)، تحف العقول، ابن شُعبه حرّانی، ج ۱، ص ۱۹۹، ترجمه جعفری، ج ۱، ص ۱۸۱.	انفاق در راه خدا	مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها
امام باقر(ع)، روضه الواعظین، فتال نیشابوری، ج ۲، ص ۳۳۹، ترجمه مهدوی دامغانی، ج ۲، ص ۵۴۳.		
حضرت محمد(ص)، کشف الیقین، علامه حلی، ج ۱، ص ۲۲۶، ترجمه آذری، ج ۱، ص ۲۳۳.		
امام صادق(ع)، مکارم الأخلاق، حسن بن فضل طبرسی، ج ۱، ص ۴۳۳، ترجمه میرباقری، ج ۱، ص ۴۱۱.		

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
امام باقر(ع)، من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۲، ص. ۱۰، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۲، ص. ۳۱۰.		
امام صادق(ع)، من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۴، ص. ۴۱۸، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۴، ص. ۳۷۶.		
امام صادق(ع)، وسائل الشیعۀ، شیخ حر عاملی، ج ۱۵، ص. ۱۸۹، ترجمه افراسیابی، ج ۱۵، ص. ۴۰.		
حضرت محمد(ص)، وسائل الشیعۀ، شیخ حر عاملی، ج ۱۵، ص. ۲۸۴، ترجمه افراسیابی، ج ۱۵، ص. ۱۵۵.		
حضرت محمد(ص)، إرشاد القلوب، حسن بن ابی الحسن دیلمی، ج ۱، ص. ۱۹۲، ترجمه رضایی، ج ۱، ص. ۴۴۸.	بخشیدن اموال	مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها
امام صادق(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۵، ص. ۲۰۷، ترجمه خسروی، ج ۷۵، ص. ۱۸۵.		
امام حسن عسگری(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۵، ص. ۳۸۰، ترجمه خسروی، ج ۷۵، ص. ۳۲۴.		
امام باقر(ع)، وسائل الشیعۀ، شیخ حر عاملی، ج ۱۵، ص. ۱۸۱، ترجمه افراسیابی، ج ۱۵، ص. ۳۰.		
امام کاظم(ع)، الخصال، شیخ صدوق، ج ۱، ص. ۳۳۶، ترجمه کمره‌ای، ج ۱، ص. ۲۹۸.		
سوره بقره، آیه ۴۳ - سوره بقره، آیه ۸۳ - سوره بقره، آیه ۱۱۰.	پرداخت زکات	
سوره بقره، آیه ۲۷۷ - سوره نساء، آیه ۷۷ - سوره مائده، آیه ۱۲.		
سوره مائده، آیه ۵۵ - سوره اعراف، آیه ۱۵۶ - سوره توبه، آیه ۵.		
سوره توبه، آیه ۱۱ - سوره توبه، آیه ۱۸ - سوره توبه، آیه ۱۱.		

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
۵۹.		
سوره توبه، آیه ۷۱ - سوره توبه، آیه ۱۰۳ - سوره مریم، آیه ۳۱.		
سوره مریم، آیه ۵۵ - سوره انبیاء، آیه ۷۳ - سوره حج، آیه ۴۱.		
سوره مومنون، آیه ۴ - سوره نور، آیه ۳۷ - سوره نور، آیه ۵۶.		
سوره نمل، آیه ۳ - سوره روم، آیه ۳۹ - سوره لقمان، آیه ۴.		
سوره احزاب، آیه ۳۳ - سوره فصلت، آیه ۶ - سوره فصلت، آیه ۷.		
سوره مجادله، آیه ۱۳ - سوره مزمل، آیه ۲۰ - نهج البلاغه، نامه ۲۵.		
نهج البلاغه، نامه ۲۱ - نهج البلاغه، نامه ۶۷.		
نهج البلاغه، حکمت ۶ - نهج البلاغه، حکمت ۱۳۶.		
نهج البلاغه، حکمت ۱۴۶ - نهج البلاغه، حکمت ۲۱۱.		
نهج البلاغه، خطبه ۱۹۹ - نهج البلاغه، خطبه ۲۳۲.		
نهج البلاغه، حکمت ۲۵۲ - نهج البلاغه، خطبه ۱۴۲.		
نهج البلاغه، خطبه ۱۹۲.		
امام علی(ع)، الأمالی، شیخ مفید، ج ۱، ص. ۲۳۳، ترجمه استادولی، ج ۱، ص. ۲۶۰.	پرداخت زکات	مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها
امام رضا(ع)، الأمالی، شیخ مفید، ج ۱، ص. ۳۱۰، ترجمه استادولی، ج ۱، ص. ۳۵۳.		
امام صادق(ع)، التوحید، شیخ صدوق، ج ۱، ص. ۲۲، ترجمه جعفری، ج ۱، ص. ۱۳.		

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
امام صادق(ع)، الخصال، شیخ صدوق، ج ۲، ص. ۴۲۱، ترجمه کمره‌ای، ج ۲، ص. ۱۸۸.		
امام باقر(ع)، الزهد، حسین بن سعید کوفی اهوازی، ج ۱، ص. ۱۳، زاهد کیست؟ وظیفه‌اش چیست؟، ج ۱، ص. ۴۱.		
امام باقر(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۲، ص. ۲۱، ترجمه مصطفوی، ج ۲، ص. ۳۳.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۳، ص. ۲۴۱، فروع کافی، ج ۳، ص. ۵۴۱.		
امام علی(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۱، ص. ۲۲۳، ترجمه کمره‌ای، ج ۷۱، ص. ۱۴۲.		
امام حسن عسگری(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۱، ص. ۲۲۸، ترجمه کمره‌ای، ج ۷۱، ص. ۱۴۷.		
امام صادق(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۵، ص. ۲۶۸، ترجمه خسروی، ج ۷۵، ص. ۲۳۵.		
امام صادق(ع)، روضة الواعظین، فتال نیشابوری، جلد ۲، صفحه ۳۵۶، ترجمه مهدوی دامغانی، جلد ۲، صفحه ۵۶۷.		
حضرت محمد(ص)، روضة الواعظین، فتال نیشابوری، ج ۲، ص. ۳۵۶، ترجمه مهدوی دامغانی، ج ۲، ص. ۵۶۹.		
امام صادق(ع)، علل الشرایع، شیخ صدوق، ج ۲، ص. ۴۵۳، ترجمه ذهنی تهرانی، ج ۲، ص. ۴۵۱.	پرداخت زکات	مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها
امام رضا(ع)، عیون الأخبار، شیخ صدوق، ج ۲، ص. ۸۸، ترجمه روغنی قزوینی، ج ۲، ص. ۱۶۹.		
امام صادق(ع)، من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۲، ص. ۳۰۶، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۲، ص. ۳۰۶.		

مقوله اصلی	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مفاهیم (مصادیق)
پرداخت صدقه		سوره بقره، آیه ۲۷۶ - سوره توبه، آیه ۷۹ - سوره مجادله، آیه ۱۲.
		سوره مجادله، آیه ۱۳ - نهج البلاغه، حکمت ۷.
		نهج البلاغه، حکمت ۱۳۷ - نهج البلاغه، حکمت ۱۴۶.
		نهج البلاغه، حکمت ۲۵۸ - نهج البلاغه، خطبه ۱۱۰.
		امام باقر(ع)، الأملی، شیخ طوسی، ج ۱، ص. ۶۷۶، ترجمه حسن زاده، ج ۱، ص. ۶۶۱.
		امام کاظم(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۸، ص. ۳۱۴، ترجمه رسولی محلاتی، ج ۸، ص. ۱۴۷.
		امام باقر(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۲، ص. ۲۳، ترجمه مصطفوی، ج ۲، ص. ۳۸.
		امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۶، ص. ۲۷، فروع کافی، ج ۶، ص. ۷۷.
		امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۷، ص. ۱۵۳، فروع کافی، ج ۷، ص. ۳۷۴.
		امام کاظم(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۷، ص. ۱۵۳، فروع کافی، ج ۷، ص. ۳۷۵.
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۴، ص. ۳، فروع کافی، ج ۴، ص. ۲۴.		
مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها	پرداخت صدقه	حضرت محمد(ص)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۴، ص. ۲۰، فروع کافی، ج ۴، ص. ۶۳.
		حضرت محمد(ص)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۴، ص. ۲۲، فروع کافی، ج ۴، ص. ۶۷.
		امام علی(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۴، ص. ۵۷، فروع کافی، ج ۴، ص. ۱۴۴.

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
امام سجاده(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۶۴، ص. ۲۹۳، ترجمه کمره‌ای، ج ۶۴، ص. ۲۳۱.		
امام صادق(ع)، عدة الداعی، احمد بن محمد بن فهد حلّی، ج ۱، ص. ۱۰۲، ترجمه آیین‌بندگی و نیایش، ج ۱، ص. ۱۷۲.		
حضرت محمد(ص)، مشکاة الأنوار، علی بن حسن بن فضل طبرسی، ج ۱، ص. ۲۸۵، ترجمه محمدی و هوشمند، ج ۱، ص. ۶۰۵.		
امام رضا(ع)، من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۲، ص. ۲۵۸، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۲، ص. ۱۱۸.		
امام صادق(ع)، من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۲، ص. ۲۵۶، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۲، ص. ۱۱۵.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۲۲۴، فروع کافی، ج ۵، ص. ۵۱۶.		
امام علی(ع)، الأمالی، شیخ صدوق، ج ۱، ص. ۲۸۳، ترجمه کمره‌ای، ج ۱، ص. ۲۸۳.		
امام باقر(ع)، الخصال، شیخ صدوق، ج ۲، ص. ۴۰۳، ترجمه کمره‌ای، ج ۲، ص. ۱۶۶.	پرداخت مالیات	
امام علی(ع)، الغارات، ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی کوفی، ج ۲، ص. ۵۲۲، ترجمه آیتی، ج ۲، ص. ۱۹۷.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۲۶۹، فروع کافی، ج ۵، ص. ۶۲۵.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۲۷۱، فروع کافی، ج ۵، ص. ۶۳۱.	پرداخت مالیات	مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
امام هادی(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۱، ص. ۵۴۷، ترجمه مصطفوی، ج ۱، ص. ۵۰۳.		
امام رضا(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۳، ص. ۵۱۲، فروع کافی، ج ۳، ص. ۵۵۰.		
امام علی(ع)، إرشاد القلوب، حسن بن ابی الحسن دیلمی، ج ۲، ص. ۳۲۱، ترجمه رضایی، ج ۲، ص. ۲۶۰.		
امام سجاد(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۱۰، ص. ۱۴۶، ترجمه خسروی، ج ۱۰، ص. ۱۴۲.		
امام صادق(ع)، من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۳، ص. ۲۳۷، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۳، ص. ۳۳۶.		
امام صادق(ع)، تهذیب الأحکام، ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، ج ۶، ص. ۱۵۹، گزیده تهذیب، ج ۶، ص. ۲۵۰.		
امام کاظم(ع)، تهذیب الأحکام، ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، ج ۷، ص. ۱۵۵، گزیده تهذیب، ج ۷، ص. ۱۲۶.		
امام صادق(ع)، تهذیب الأحکام، ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، ج ۷، ص. ۱۹۴، گزیده تهذیب، ج ۷، ص. ۱۶۰.		
امام علی(ع)، مکارم الأخلاق، حسن بن فضل طبرسی، ج ۱، ص. ۱۱۳، ترجمه احمدزاده، ج ۱، ص. ۲۴۰.		
امام صادق(ع)، من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۲، ص. ۲۹، ترجمه بلاغی و غفار، ج ۲، ص. ۳۳۰.		
امام صادق(ع)، من لا یحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۳، ص. ۲۴۴، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۳، ص. ۳۳۱.		
سوره بقره، آیه ۲۷۵ - سوره بقره، آیه ۲۷۶ - سوره بقره، آیه ۲۷۸.	اجتناب از ربا	فعالیت اقتصادی سالم

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
سوره آل عمران، آیه ۱۳۰ - سوره نساء، آیه ۱۶۱ - سوره روم، آیه ۳۹.		
امام باقر(ع)، الأمالی، شیخ مفید، ج ۱، ص. ۱۹۷، ترجمه استادولی، ج ۱، ص. ۲۱۷.		
امام صادق(ع)، الخصال، شیخ صدوق، ج ۱، ص. ۲۱۶، ترجمه فهری، ج ۱، ص. ۲۳۸.		
حضرت محمد(ص)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۱۵۰، فروع کافی، ج ۵، ص. ۳۴۹.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۱۴۵، فروع کافی، ج ۵، ص. ۳۳۷.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۱۴۷، فروع کافی، ج ۵، ص. ۳۴۱.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۲، ص. ۲۷۷، ترجمه مصطفوی، ج ۲، ص. ۳۷۹.		
حضرت محمد(ص)، النوادر، احمد بن محمد بن عیسی اشعری قمی، ج ۱، ص. ۱۷، ترجمه اردستانی، ج ۱، ص. ۲۰۳.		
حضرت محمد(ص)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۲، ص. ۴۵، ترجمه کمره‌ای، ج ۷۲، ص. ۳۲.		
امام سجاد(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۶۳، ص. ۳۳۰، ترجمه کمره‌ای، ج ۶۳، ص. ۱۳۳.		
امام صادق(ع)، تهذیب الأحکام، ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، ج ۷، ص. ۵، گزیده تهذیب، ج ۷، ص. ۳۷۴.		
حضرت محمد(ص)، جامع الأخبار، شیخ تاج‌الدین محمد بن محمد بن حیدر شعیری، ج ۱، ص. ۱۴۵، ترجمه	اجتناب از ربا	فعالیت اقتصادی سالم

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
خویدکی، ج ۱، ص. ۱۳۰.		
حضرت محمد(ص)، جامع الأخبار، شیخ تاج‌الدین محمد بن محمد بن حیدر شعیری، ج ۱، ص. ۱۴۵، ترجمه خویدکی، ج ۱، ص. ۱۳۰.		
امام علی(ع)، روضه الواعظین، فتال نیشابوری، ج ۲، ص. ۴۶۵، ترجمه مهدوی دامغانی، ج ۲، ص. ۷۳۲.		
سوره بقره، آیه ۱۸۸ - نهج البلاغه، خطبه ۱۵۵.		
امام باقر(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۵۵۹، فروع کافی، ج ۵، ص. ۶۴۹.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۱۲۶، فروع کافی، ج ۵، ص. ۲۹۵.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۷، ص. ۴۰۹، فروع کافی، ج ۷، ص. ۴۷۵.		
حضرت محمد(ص)، إرشاد القلوب، حسن بن ابی الحسن دیلمی، ج ۱، ص. ۷۰، ترجمه طباطبایی، ج ۱، ص. ۲۷۷.	اجتناب از رشوه	
حضرت محمد(ص)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۲، ص. ۴۵، ترجمه کمره‌ای، ج ۷۲، ص. ۳۲.		
امام علی(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۲، ص. ۳۴۵، ترجمه کمره‌ای، ج ۷۲، ص. ۳۱۵.		
امام علی(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۲۵، ص. ۱۶۷، ترجمه خسروی، ج ۲۵، ص. ۱۱۳.		
امام صادق(ع)، تهذیب الأحکام، ابوجعفر محمد بن حسن طوسی، ج ۷، ص. ۲۳۵، گزیده تهذیب، ج ۷، ص. ۲۰۴.		
امام علی(ع)، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، شیخ	اجتناب از رشوه	فعالیت اقتصادی

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
صدوق، ج ۱، ص. ۲۶۱، ترجمه انصاری، ج ۱، ص. ۵۱۵.		سالم
حضرت محمد(ص)، جامع الأخبار، شیخ تاج‌الدین محمد بن محمد بن حیدر شعیری، ج ۱، ص. ۱۵۶، ترجمه خویدکی، ج ۱، ص. ۹۹.		
حضرت محمد(ص)، جامع الأخبار، شیخ تاج‌الدین محمد بن محمد بن حیدر شعیری، ج ۲، ص. ۱۵۵، ترجمه خویدکی، ج ۲، ص. ۹۹.		
سوره نساء، آیه ۲۹.	اجتناب از مال حرام	
سوره بقره، آیه ۱۷۷ - سوره مائده، آیه ۱.	ایفای به موقع تعهدات	
سوره بقره، آیه ۲۸۳.		پرداخت بدهی توسط بدهکار
امام صادق(ع)، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، شیخ صدوق، ج ۱، صفحه ۱۳۸، ترجمه مجاهدی، ج ۱، ص. ۳۵۷.		
امام رضا(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۷، ص. ۲۵، فروع کافی، ج ۷، ص. ۷۳.		
حضرت محمد(ص)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۴، ص. ۴۲.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۳۱۶، فروع کافی، ج ۵، ص. ۷۷.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۱۰۲، فروع کافی، ج ۵، ص. ۲۳۷.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۲، ص. ۱۹۲، ترجمه مصطفوی، ج ۲، ص. ۲۷۶.		

مقوله اصلی	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مفاهیم (مصادیق)
	پرداخت بدهی توسط بدهکار	امام صادق(ع)، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، شیخ صدوق، ج ۱، ص. ۱۸۰، ترجمه مجاهدی، ج ۱، ص. ۴۵۶.
		حضرت محمد(ص)، شواهد التنزیل، حاکم حسکانی، ج ۲، ص. ۴۸۳، ترجمه روحانی، ج ۲، ص. ۳۳۳.
		حضرت محمد(ص)، طب النبی صلی الله علیه وآله، جعفر بن محمد مستغفری، ج ۱، ص. ۲۶، ترجمه مراغی، ج ۱، ص. ۳۸.
فعالیت اقتصادی سالم	پرهیز از احتکار	نهج البلاغه، نامه ۵۳.
		حضرت محمد(ص)، إرشاد القلوب، حسن بن ابی الحسن دیلمی، ج ۱، ص. ۱۷۴، ترجمه رضایی، ج ۱، ص. ۴۱۱.
		حضرت محمد(ص)، التوحید، شیخ صدوق، ج ۱، ص. ۳۸۹، ترجمه جعفری، ج ۱، ص. ۵۵۳.
		حضرت محمد(ص)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۵۹، ص. ۳۹۲، ترجمه کمره‌ای، ج ۵۹، ص. ۲۳۲.
		حضرت محمد(ص)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۴، ص. ۱۸۴، ترجمه رضایی، ج ۷۴، ص. ۲۰۴.
		امام کاظم(ع)، علل الشرایع، شیخ صدوق، ج ۲، ص. ۵۳۰، ترجمه ذهنی تهرانی، ج ۲، ص. ۶۹۱.
		امام علی(ع)، من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۳، ص. ۲۶۷، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۳، ص. ۳۶۱.
		حضرت محمد(ص)، من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۳، ص. ۲۶۶، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۳، ص. ۳۶۱.
فعالیت اقتصادی سالم	پرهیز از احتکار	حضرت محمد(ص)، من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۳، ص. ۲۶۶، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۳، ص. ۳۶۱.
		امام علی(ع)، من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۳، ص.

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
۲۶۷، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۳، ص. ۳۶۱.		
حضرت محمد(ص)، من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۳، ص. ۲۶۶، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۳، ص. ۳۶۱.		
سوره انعام، آیه ۱۷.		
امام صادق(ع)، من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق، ج ۳، ص. ۳۵، ترجمه بلاغی و غفاری، ج ۳، ص. ۴۷.	جبران زیان وارده به اشخاص	
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۴، ص. ۳۶، فروع کافی، ج ۴، ص. ۹۸.		
امام صادق(ع)، الکافی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، ج ۵، ص. ۱۳۱، فروع کافی، ج ۵، ص. ۳۰۵.		
سوره فاطر، آیه ۲۹.		
امام کاظم(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۵، ص. ۲۹۶، ترجمه خسروی، ج ۷۵، ص. ۲۷۵.	تجارت پر سود	فعالیت اقتصادی مولد ارزش
سوره روم، آیه ۲۸ - سوره ص، آیه ۲۴.	شراکت در کارهای اقتصادی جامعه	
سوره اسراء، آیه ۱۴.		
امام صادق(ع)، تحف العقول، ابن شُعبه حرّانی، ج ۱، ص. ۳۰۱، ترجمه جنتی، ج ۱، ص. ۴۹۱.	حسابرس خود بودن	
سوره رحمن، آیه ۵		
امام صادق(ع)، توحید المفضل، مفضل بن عمر جعفی، ج ۱، ص. ۱۵۹، ترجمه میرزایی، ج ۱، ص. ۱۴۶.		شفافیت و پاسخگویی
امام صادق(ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۷۵، ص. ۲۵۶، ترجمه خسروی، ج ۷۵، ص. ۲۲۶.	دقت در حساب	
حضرت محمد(ص)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۶۷، ص. ۳۱۵، ترجمه موسوی همدانی، ج ۶۷، ص.		

مفاهیم (مصادیق)	مقوله فرعی (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
۳۱۹.		
امام علی (ع)، بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، ج ۶۷، ص. ۲۸۶، ترجمه موسوی همدانی، ج ۶۷، ص. ۲۹۳.		
سوره آل عمران، آیه ۱۹ - سوره آل عمران، آیه ۱۹۹ - سوره مائده، آیه ۴.	سریع الحساب بودن	
سوره انعام، آیه ۶۲ - سوره رعد، آیه ۴۱.		
سوره نور، آیه ۳۹ - سوره غافر، آیه ۱۷.		

بحث و نتیجه‌گیری

موج رسوایی‌ها و فروپاشی مالی شرکت‌ها و مؤسسات بزرگ در آغاز قرن ۲۱، بیانگر شواهدی از رویه‌های تجاری غیراخلاقی و غیرمسئولانه از بُعد اقتصادی است. همچنین فرآیند جهانی‌شدن، شرکت‌ها را با افزایش فشار از طرف جامعه برای برخورداری از یک نگرش وسیع‌تر به اهداف و فعالیت‌های خود در بُعد اقتصادی مواجه ساخته است. با توجه به اهمیت گزارشگری توسعه پایدار در اقتصاد جهانی و همچنین فقدان منبع یا مرجعی برای ارزیابی شرکت‌ها از لحاظ میزان افشای بعد اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار در ایران، در این پژوهش به شناسایی مؤلفه‌های بعد اقتصادی گزارشگری توسعه پایدار با تأکید بر نظریه ذی‌نفعان و نظریه مشروعیت پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد ابعاد مختلفی از گزارشگری توسعه پایدار در بعد فردی و سازمانی در متون معتبر اسلامی به صورت مستقیم یا غیرمستقیم اشاره شده است. لذا با توجه به ماهیت پژوهش کیفی از نوع نشانه‌شناختی، هدف پژوهش اکتشاف و استخراج مفاهیم مبتنی بر گزارشگری توسعه پایدار از متون اسلامی بوده است. در همین راستا نتایج این پژوهش می‌تواند به صورت عملیاتی در سطح افراد و مدیران فعال در شرکت‌ها به کار

گرفته شود. چراکه شرکت‌ها توسط افراد و مدیران اداره می‌شوند. لحاظ نمودن آموزه‌های دینی در مدیریت بنگاه‌های مبتنی بر توسعه پایدار که از متون اسلامی و الهی استخراج شده است می‌تواند مسیر اداره بنگاه را در راستای اهداف متعالی حیات طیبه الهی در جوامع بشری سروسامان دهد و منافع اقتصادی ایجادشده در بنگاه نیز با لحاظ نمودن توأمان بعد مادی و معنوی زندگی بشر در سطح افراد و سازمان‌ها توزیع گردد و بستر لازم را جهت کاهش تضاد و تعارض اجتماعی و در نهایت افزایش رفاه اجتماعی نسل حاضر و نسل‌های بعد فراهم آورد. به‌عنوان مثال در زمینه اجتناب از ثروت‌اندوزی، لزوماً تلاش برای ایجاد ثروت در آموزه‌های دینی منع نشده است ولی افزایش ثروت و انباشت آن از طریق عدم پرداخت حقوق و منافع ذی‌نفعان بنگاه یا تأخیر در پرداخت آن به‌قصد انتفاع بیشتر، مطابق کلام وحی و فرمایش اولیا الهی مذمت شده است و مصادیق آن را می‌توان در خصوص پرداخت حقوق و مزایا، حق بیمه، سود سهام، مزایای بازنشستگی، حقوق دولتی و انواع مالیات اشاره نمود. در این بخش یافته‌های پژوهش با تئوری‌های حسابداری به شرح زیر مورد تحلیل و تفسیر قرار می‌گیرند.

الف) مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها

این مقوله اصلی شامل مقوله‌های فرعی یا مؤلفه‌های: اجتناب از ثروت‌اندوزی، انفاق در راه خدا، بخشیدن اموال، پرداخت خمس، پرداخت زکات، پرداخت صدقه، پرداخت مالیات و تقسیم سود بین فقرا است. همان‌طوری که ملاحظه می‌شود این مؤلفه‌ها به‌نوعی مکمل یکدیگر در خصوص مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها از بعد اقتصادی هستند و بسیاری از شرکت‌ها برای مشروع نشان دادن خود در جامعه به رعایت مؤلفه‌های مذکور تلاش می‌کنند. از سوی دیگر جامعه به‌تدریج دریافته است که اقدامات شرکت‌ها پیامدهایی برای آن دارد.

در این راستا اجتناب از ثروت‌اندوزی می‌تواند از طریق پرداخت به‌موقع حقوق قانونی کلیه ذی‌نفعان از کارکنان شرکت تا سهامداران و دیگر گروه‌های ذی‌نفع قابل

تحقق باشد که می‌بایست در ارزیابی و رتبه‌بندی مسئولیت اجتماعی بنگاه‌ها لحاظ گردد. از طرفی پرداخت‌های خیرخواهانه در راستای حمایت از اقشار آسیب‌پذیر جامعه در بحران اجتماعی و اقتصادی و حمایت از تحصیل و بهداشت و توسعه زیرساخت‌های مناطق کمتر توسعه‌یافته، می‌تواند از مصادیق انفاق در سطح بنگاه‌های اقتصادی باشد و حتی استفاده از دارایی‌های بلااستفاده واحد تجاری در راستای مقاصد اجتماعی، موجب خیروبرکت برای واحد تجاری گردد.

ب) فعالیت‌های اقتصادی سالم

این مقوله اصلی شامل مقوله‌های فرعی یا مؤلفه‌های: اجتناب از ربا، اجتناب از رشوه، اجتناب از مال حرام، ایفای به‌موقع تعهدات، پرداخت بدهی بدهکار، پرهیز از احتکار و جبران زیان وارده به اشخاص است. مسلمانان، کسب‌وکارشان را منطبق با شریعت انجام می‌دهند و انباشتن ثروت، با رعایت محدودیت‌های اخلاقیات اسلامی مجاز است. درواقع خداوند، انسان را به‌عنوان امانت‌دار خود خلق کرده و خود نقش فعالی در نظارت و دخالت بر کلیه امورات روزمره انسان ایفا نموده و از تمامی امور در هر زمان آگاه است. با رعایت مؤلفه‌های مربوط به فعالیت‌های اقتصادی سالم توسط شرکت‌ها، جامعه فعالیت‌های آن‌ها را مشروع می‌داند.

در این راستا بنگاه‌های اقتصادی می‌توانند با ارتقاء شفافیت مالی خود و پذیرش الزامات بورس با انتشار اوراق تأمین مالی اسلامی (صکوک) مبادرت ورزند و زمینه تأمین مالی شفاف و مبتنی بر فعالیت‌های اقتصادی سالم فراهم گردد.

ج) فعالیت‌های اقتصادی مولد ارزش

این مقوله اصلی شامل مقوله‌های فرعی یا مؤلفه‌های: تجارت پر سود و شراکت در کارهای اقتصادی جامعه است. وظیفه اصلی شرکت‌ها به حداکثر رساندن ثروت سهامداران است. مقررات حقوق شرکت‌های سهامی ضمن توجه به منافع سهامداران در راستای حداکثرسازی ثروت سهامداران باید منافع سایر گروه‌های ذی‌نفع نیز در نظر

گرفته شود. لذا در نظر گرفتن منافع سایر گروه‌های غیر سهامدار در اداره شرکت به منظور حداکثرسازی منافع پایدار و بلندمدت سهامداران شرکت است. در این خصوص سیاست‌گذاران اقتصادی و مالی می‌بایست در ارزیابی واحدهای اقتصادی بر لزوم فعالیت‌های مولد ارزش و توزیع ثروت و ایجاد ارزش‌افزوده در جامعه توجه ویژه‌ای مبذول دارند و تسهیلات ویژه‌ای را برای فعالیت‌های تولیدی در مقایسه با فعالیت‌های واسطه‌گری و دلالی فراهم نمایند.

(د) شفافیت و پاسخ‌گویی

این مقوله اصلی شامل مقوله‌های فرعی یا مؤلفه‌های: حسابرس خود بودن، دقت در حساب و سریع‌الحساب بودن است. امروزه در گزارشگری نوین، از شرکت‌ها به‌عنوان بزرگ‌ترین واحد اقتصادی که فعالیت‌های آن‌ها دارای آثار گسترده اقتصادی است خواسته می‌شود که آثار مختلف فعالیت‌های خود را افشا نمایند. راهبرد افشای اطلاعات شفاف، نقش مهمی را در کاهش عدم تقارن اطلاعاتی بین مدیران و ذی‌نفعان ایفا می‌کند و می‌تواند سطح اعتماد ذی‌نفعان به مدیران را بالا ببرد. شرکت‌هایی که از سطح افشای بهتری برخوردار هستند، به دلیل سطح بالای شفافیت در اطلاعات، باعث کاهش نامتقارنی اطلاعاتی بین شرکت و سرمایه‌گذاران و کاهش ریسک شده است. کاهش ریسک در نهایت موجب کاهش نرخ بازده مورد انتظار سرمایه‌گذاران و هزینه سرمایه شرکت می‌شود. از جانب دیگر نظریه نمایندگی، بین قابلیت سودآوری و افشای اطلاعات ارتباط مثبتی پیش‌بینی می‌کند. لذا شرکت‌ها برای دسترسی ساده‌تر به منابع مالی و کاهش هزینه‌های تأمین مالی سعی می‌کنند گزارشگری پایداری را منتشر کنند. گزارشگری پایداری نیازهای اطلاعاتی تمام ذی‌نفعان را در نظر می‌گیرد. با این نوع از گزارشگری، تمام افراد از حقوق خود آگاه می‌شوند و شفافیت اجتماعی به‌وجود می‌آید. همچنین نتیجه دیگر گزارشگری پایداری، کاهش تبعیض اجتماعی است. طبق مفاهیم پایداری، شرکت‌ها دامنه وسیعی از اطلاعات را منتشر می‌کنند، در نتیجه، انتشار چنین

اطلاعاتی به کاهش گمراهی استفاده‌کنندگان اطلاعات منجر می‌شود. در نهایت به افزایش اعتماد اجتماعی در جامعه منجر می‌شود که شاید مهم‌ترین و اصلی‌ترین سرمایه هر کشور و هر جامعه‌ای باشد.

در این زمینه نهادهای نظارتی و فراهم‌کنندگان خط‌مشی‌های افشاء و شفافیت در گزارشگری می‌توانند ابعاد افشاء و چک‌لیست‌های مربوطه را در خصوص پاسخ‌گویی بنگاه‌های اقتصادی مدون نموده و مشوق‌های لازم را برای بنگاه‌های پاسخ‌گو فراهم نمایند. از سوی دیگر توجه به افشای اختیاری و اجباری توسط شرکت‌ها حائز اهمیت است. قطعاً سطوح افشاء اگر برای شرکت‌ها مزایای تعریف‌شده‌ای را ایجاد نماید موجب ارتقاء سطح افشاء و پاسخ‌گویی و شفافیت شرکت‌ها خواهد شد.

بررسی مؤلفه‌های این پژوهش با مؤلفه‌های گردآوری‌شده در پژوهش‌های قبلی حاکی از آن است که پرداخت مالیات در مؤلفه‌های استخراجی (حساس یگانه و برزگر، ۱۳۹۴) نیز عنوان گردیده و الباقی مؤلفه‌ها برای اولین بار از متون دینی استخراج گردیده است.

اسلام، تشخیص وظیفه و تعیین تکلیف نسبت به بخشی از مقررات و سیاست‌گذاری‌های اقتصادی را بر عهده حکومت اسلامی نهاده است؛ زیرا با توجه به گسترش اسلام در مناطق و سرزمین‌های مختلف و پدید آمدن اوضاع و احوال متفاوت در طول تاریخ، مسائلی پدید می‌آید که موضوعات احکام و مقررات اسلامی را دستخوش تغییر می‌سازد. در چنین شرایطی حاکم اسلامی باید موضوعات و حوادث واقعه و مستحدثه را شناسایی و بر اساس اصول و قواعد کلی فقه، حکم مناسب آن‌ها را صادر کند. از طرفی بسیاری از شرکت‌ها برای مشروع نشان دادن خود در جامعه به رعایت مؤلفه‌های مذکور تلاش می‌کنند. وظیفه اصلی شرکت‌ها به حداکثر رساندن ثروت سهامداران است. در مقررات شرکت‌های سهامی ضمن توجه به منافع سهامداران در راستای حداکثرسازی ثروت سهامداران باید منافع سایر گروه‌های ذی‌نفع نیز در نظر

گرفته شود. لذا در نظر گرفتن منافع سایر گروه‌های غیرسهامدار در اداره شرکت به منظور حداکثرسازی منافع پایدار و بلندمدت سهامداران شرکت است و چون مسلمانان کسب و کارشان را منطبق با شریعت انجام می‌دهند در واقع خداوند، انسان را به عنوان یک جانشین و امانت‌دار خود خلق کرده و خود نقش فعالی در نظارت و دخالت بر کلیه امورات روزمره انسان ایفا نموده و از تمامی امور در هر زمان آگاه است. لذا با توجه به نتایج پژوهش پیشنهاد می‌شود مراجع تدوین‌کننده استانداردهای حسابداری و سایر ارگان‌ها و سازمان‌های مربوطه نسبت به ارائه رویه‌ها و دستورالعمل‌های مناسب برای افشای اطلاعات اقتصادی در گزارش‌های سالانه شرکت‌ها اقدامات لازم را معمول کنند. از طرف دیگر به سازمان بورس اوراق بهادار به عنوان نهاد نظارتی بازار سرمایه کشور پیشنهاد می‌شود افشای این‌گونه اطلاعات را در قالب گزارش‌های نمونه برای شرکت‌ها الزامی نماید. همچنین به سازمان بورس اوراق بهادار توصیه می‌شود شرکت‌ها را از نظر افشای اطلاعات اقتصادی رتبه‌بندی نماید و در نهایت پیشنهاد می‌شود شرکت‌ها به سمت استقرار کمیته‌های مستقل گزارشگری پایدار هدایت شوند تا به ایفای نقش اقتصادی خود بهبود بخشند.

سپاسگزاری

بدین وسیله از تمامی اساتید و نویسندگانی که در تدوین این مقاله، به نوعی راهنمایی و مشاوره نموده‌اند کمال امتنان و قدردانی را داریم.

ملاحظات حقوقی

- پیروی از اصول حقوقی

تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است.

- تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از رساله دکتری مرتضی یوسفی با عنوان «شناسایی معیارهای گزارشگری توسعه پایدار مبتنی بر متون اسلامی» که در دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز با راهنمایی دکتر رسول برادران حسن‌زاده و داوری دکتر یونس بادآور نهندی در تاریخ ۱۴۰۲/۱۱/۰۴ دفاع شده است.

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
2. Holy Quran.
۳. امین، وحید؛ و صالح‌نژاد، سید حسن (۱۳۹۹). تأثیر عملکرد پایداری شرکتی بر ارزش‌افزوده اقتصادی در طی چرخه عمر شرکت. *دانش حسابداری مالی*، ۷(۲)، ۱-۳۰.
4. Amin, V; & Salehnejad, S, H.; (2019). The effect of corporate sustainability performance on economic added value during the company's life cycle. *Financial Accounting Knowledge*, 7(2), 1-30. (In Persian).
۵. باقری، محمود؛ و صادقیان، مهرداد (۱۳۹۵). تئوری ذی‌نفعان در حقوق شرکت‌ها. *قضاوت*، ۱۶(۷۷)، ۲۷-۵۴.
6. Bagheri, M; & Sadeghian, M., (2015). Stakeholder theory in corporate law. *Judgment*, 16(77), 27-54. (In Persian).
۷. بوستانی، آزاده؛ سعیدنیا، حمیدرضا؛ سعیدی، حمید؛ و محترم، رحیم (۱۳۹۹). ارائه مدل مدیریت تجربه مشتریان بر وفاداری به برند در محصولات با درگیری ذهنی بالا و کارکردهای آن در بهایابی و قیمت‌گذاری محصولات و خدمات پژوهش آمیخته. *دانش حسابداری و حسابداری مدیریت*، ۹(۳۵)، ۲۷۳-۲۸۷.
8. Bostani, A; Saeednia, H, R; Saidi, H; & Mohtaram, R.; (2019). Presenting the customer experience management model on brand loyalty in products with high mental involvement and its functions in pricing and pricing of

products and services, mixed research. Management accounting and auditing knowledge, 9(35), 273-287. (In Persian).

۹. پورخانی، مظفر؛ و جهانشاد، آزیتا (۱۴۰۰). ارائه الگو برای افشاء پایداری شرکتی و ارزیابی عوامل مرتبط با تئوری مشروعیت برگزاری شرکتی آن. پژوهش‌های حسابداری مالی

و حسابرسی، ۱۳(۴۹)، ۱۷۷-۲۰۴.

10. Pourkhani, M; & Jahanshad, A., (1400). Providing a model for corporate sustainability disclosure and evaluating factors related to the theory of organizational legitimacy. *Financial Accounting and Audit Research*, 13(49), 177-204. (In Persian).

۱۱. تفرشی، محمد؛ و یحیی پور، جمشید (۱۳۹۲). تئوری ذی‌نفعان با رویکرد مقررات شرکت‌های سهامی ایران. *بورس اوراق بهادار*، ۲۳(۶)، ۱۳۹-۱۶۷.

12. Tafarshi, M; & Yahyapour, J., (1392). The theory of stakeholders with the approach of Iran's joint stock company regulations. *Stock Exchange*, 23(6), 139-167. (In Persian).

۱۳. جمالی، عاطفه؛ و شیخی، طاهره (۱۳۹۷). نشانه‌شناسی لایه‌های تصویر روی جلد رمان‌های نوجوان. *ادبیات کودک*، ۹(۱)، ۴۹-۷۲.

14. Jamali, A; & Sheikhi, T., (2017). Semiotics of image layers on the covers of teenage novels. *Children's Literature*, 9(1), 49-72. (In Persian).

۱۵. حاجی علی‌زاده، سحر؛ خواجه حسنی، میترا؛ و امیری، علی (۱۳۹۹). بررسی رابطه بین تئوری ذی‌نفعان، مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها و عملکرد مالی. *رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری*، ۴(۵۰)، ۹۲-۱۰۲.

16. Haji Alizadeh, S; Khaja Hosni, M; & Amiri, A.; (2019). Investigating the relationship between stakeholder theory, corporate social responsibility and financial performance. *New Research Approaches in Management and Accounting*, 4(50), 92-102. (In Persian).

۱۷. حساس یگانه، یحیی؛ و برزگر، قدرت‌اله (۱۳۹۴). مدلی برای افشای مسئولیت اجتماعی و پایداری شرکت‌ها و وضعیت موجود آن در شرکت‌های پذیرفته‌شده در بورس اوراق بهادار ایران. *بورس اوراق بهادار*، ۸(۲۹)، ۹۱-۱۱۰.

18. Hasas Yeghaneh, Y; & Barzegar, G.; (2014). A model for disclosing corporate social responsibility and sustainability and its current status in companies listed on the Iran Stock Exchange. *Stock Exchange*, 8(29), 91-110. (In Persian).

۱۹. خنیفر، حسین؛ و مسلمی، ناهید (۱۳۹۷). اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی. ایران، تهران: نگاه دانش.
20. Khanifar, H; & Muslimi, N.; (2017). *Principles and basics of qualitative research methods*. Iran, Tehran: Negha Danesh. (In Persian).
۲۱. خوزین، علی؛ طالب‌نیا، قدرت‌اله؛ گرکر، منصور؛ و بنی‌مهد، بهمن (۱۳۹۷). بررسی اثر ساختار مالکیت بر توسعه سطح گزارشگری پایداری. *حسابداری مدیریت*، ۱۱(۳۶)، ۱-۱۳.
22. Khozin, A; Talibnia, G; Gerkar, M; & Banimahd, B.; (1397). Investigating the effect of ownership structure on the development of sustainability reporting level. *Management Accounting*, 11(36), 1-13. (In Persian).
۲۳. رحیمی، صالح (۱۳۹۵). توسعه پایدار از منظر دین مبین اسلام. *مهندسی فرهنگی*، ۱۰(۸۶)، ۹۰-۱۰۴.
24. Rahimi, S., (2015). Sustainable development from the perspective of Islam. *Cultural Engineering*, 10(86), 90-104. (In Persian).
۲۵. زارعی، بهروز؛ و زارعی، عظیم (۱۳۸۶). پارادایم‌های تئوریک تبیین‌کننده شکل‌گیری ارتباطات بین سازمانی. *دانش مدیریت*، ۲۰(۷۸)، ۴۵-۶۲.
26. Zarei, B; & Zarei, A.; (1386). Theoretical paradigms explaining the formation of inter-organizational communication. *Management Science*, 20(78), 45-62. (In Persian).
۲۷. ستایش، محمدحسین؛ و مهتری، زینب (۱۳۹۷). چارچوبی برای کلیات مبانی نظری گزارشگری یکپارچه در ایران. *پژوهش‌های حسابداری مالی*، ۱۰(۲)، ۸۵-۱۰۶.
28. Setayesh, M, H; & Mehtri, Z.; (2017). A framework for general theoretical foundations of integrated reporting in Iran. *Financial Accounting Research*, 10(2), 85-106. (In Persian).
۲۹. عباسی استمال، محمدرضا؛ زینالی، مهدی؛ برادران حسن‌زاده، رسول؛ و بادآور نهندی، یونس (۱۴۰۰). تحلیل شکاف فازی افشای اطلاعات مربوط به حسابداری توسعه پایدار با رویکرد آمیخته در ایران. *حسابداری دولتی*، ۸(۱)، ۲۹-۵۲.
30. Abbasi Estmal, M, R; Zinali, M; Hassanzadeh Brothers, R; & Badavar Nahandi, Y.; (1400). Fuzzy gap analysis of information disclosure related to sustainable development accounting with a mixed approach in Iran. *Government Accounting*, 8(1), 29-52. (In Persian).
۳۱. عبدی، مصطفی؛ کردستانی، غلامرضا؛ رضازاده، جواد (۱۳۹۸). طراحی الگوی منسجم گزارشگری پایداری شرکت‌ها. *پژوهش‌های حسابداری مالی*، ۴(۱۱)، ۲۳-۴۴.

32. Abdi, M; Kurdestani, G, R; Rezazadeh, J., (2018). Designing a consistent model for corporate sustainability reporting. *Financial Accounting Research*, 4(11), 23-44. (In Persian).
۳۳. فراهانی‌فر، سعید (۱۳۸۴). توسعه پایدار بر محور عدالت. *اقتصاد اسلامی*، ۵(۱۹)، ۹۱-۱۲۲.
34. Farahanifar, S.; (1384). Sustainable development based on justice. *Islamic Economy*, 5(19), 91-122. (In Persian).
۳۵. قحف، منذر؛ و میر معزی، سید حسین (۱۳۸۴). دین و اقتصاد: نظام اقتصادی اسلام و علم تحلیل اقتصاد، *اقتصاد اسلامی*، ۵(۱۸)، ۱۵۷-۱۸۰.
36. Qahf, M; & Mir Moazi, S, H.; (2004). Religion and economy: Islamic economic system and the science of economic analysis, *Islamic Economy*, 5(18), 157-180. (In Persian).
۳۷. قلمی، عطیه؛ عبدالوند، ندا؛ و هرندی، سعیده (۱۳۹۷). بررسی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر توسعه پایدار بارویکرد به‌کارگیری سیستم‌های اطلاعاتی. *پژوهش‌های مدیریت در ایران*، ۲۲ (۱)، ۱۸۷-۲۱۷.
38. Gelami, A; Abdulvand, N; & Harandi, S., (2017). Investigating and ranking the factors affecting the sustainable development of the productivity of using information systems. *Management Research in Iran*, 22 (1), 187-217. (In Persian).
۳۹. کاظم‌پور، مرتضی (۱۳۹۶). مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت‌ها در کشورهای مختلف جهان. *راهبردهای حسابداری*، ۱(۱)، ۴۱-۵۱.
40. Kazempour, M.; (2016). Corporate social responsibility in different countries of the world. *Accounting Strategies*, 1(1), 41-51. (In Persian).
۴۱. کردلو، محمدرضا؛ رحیم‌زاده، اشکان و محمدی، بهرام (۱۳۹۶). ضرورت تهیه گزارشگری پایداری؛ اصول و ساختار آن. *پژوهش‌های جدید در مدیریت و حسابداری*، ۲(۲)، ۱۶۷-۱۷۶.
42. Kordalo, M, R; Rahimzadeh, A, & Mohammadi, B.; (2016). the need to prepare sustainability reporting; Its principles and structure. *New Researches in Management and Accounting*, 2(2), 167-176. (In Persian).
۴۳. کردستانی، غلامرضا؛ و محمدی، مریم (۱۳۹۹). شاخص‌های ارزیابی پایداری مالی بخش عمومی. *مطالعات حسابداری و حسابرسی*، ۹(۳۵)، ۵-۱۶.
44. Kurdestani, G, R; & Mohammadi, M.; (2019). Indicators for evaluating the financial stability of the public sector. *Accounting and Auditing Studies*, 9(35), 5-16. (In Persian).

۴۵. کردستانی، غلامرضا؛ قادرزاده، سید کریم؛ و حقیقت، حمید (۱۳۹۷). تأثیر افشای مسئولیت اجتماعی بر معیارهای حسابداری، اقتصادی و بازار ارزیابی عملکرد شرکت‌ها. *پیشرفت‌های حسابداری*، ۱۰(۱)، ۱۸۷-۲۱۷.
46. Kurdestani, G, R; Kadirzadeh, S, K; & Haghghat, H., (2017). The effect of social responsibility disclosure on the accounting, economic and market criteria for evaluating the performance of companies. *Accounting Advances*, 10(1), 187-217. (In Persian).
۴۷. کرمی، غلامرضا؛ مرادی، محمد؛ و توکلی‌زاده، روح‌اله (۱۳۹۸). تدوین مدل پذیرش و به‌کارگیری زبان گزارشگری تجاری توسعه‌پذیر در ایران. *دانش حسابداری و حسابرسی مدیریت*، ۸(۳۲)، ۵۱-۶۵.
48. Karmi, G, R; Moradi, M; & Tavaklizadeh, R., (2018). Compilation of the model of acceptance and use of expandable business reporting language in Iran. *Management Accounting and Auditing Knowledge*, 8(32), 51-65. (In Persian).
۴۹. محمود خانی، مهناز؛ رحمانی، علی؛ همایون، سعید؛ و نیاکان، لیلی (۱۴۰۰). شناسایی مؤلفه‌های گزارشگری پایداری در صنعت بیمه. *حسابداری ارزشی و رفتاری*، ۶(۱۱)، ۱۸۷-۲۱۶.
50. Mahmoud Khani, M; Rahmani, A; Homayun, S; & Niyakan, L.; (1400). Identifying the components of sustainability reporting in the insurance industry. *Value and Behavioral Accounting*, 6(11), 187-216. (In Persian).
۵۱. معصومی، سید رسول؛ صالح‌نژاد، سید حسن؛ و ذبیحی زرین کلایی، علی (۱۳۹۷). بررسی تأثیر برخی از عوامل درون‌سازمانی بر میزان گزارشگری پایداری شرکت‌های دارویی پذیرفته‌شده در بورس اوراق بهادار تهران. *حسابداری سلامت*، ۷(۱)، ۱۰۳-۱۲۶.
52. Masoumi, S, R; Salehnejad, S, H; & Zabihi Zarin Kalaei, A.; (2017). Investigating the effect of some internal factors on the level of sustainability reporting of pharmaceutical companies admitted to the Tehran Stock Exchange. *Health Accounting*, 7(1), 103-126. (In Persian).
53. AbdurRouf, M.(2011). The Corporate Social Responsibility Disclosure, A study of listed companies in Bangladesh. *Business and Economics Research Journal*, 2(3), 19-32.
54. Aras, G., & Crowther, D. (2008). Governance and sustainability: an investigation in to relationship between corporate governance and corporate sustainability. *Management Decision*, 46(3), 443-448.

55. Awaysheh, A., & Klassen, D. (2010). The impact of supply china structure on the use of supplier socially responsible practices. *Journal of operations and production management*, 30(12), 1246-1268.
56. Badia, M., Serrats, J., & Rodon, M. (2020). The Capital Budgeting of Corporate Social Responsibility. *Accounting, Organizations and Society*, 12(9), 1-30.
57. Brundtland Commission (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. United Nations, New York.
58. Elkington, J. (2006). Governance for sustainability. *Corporate Governance: An International Review*, 14(6), 522-529.
59. Galbreath, J. (2010). How does Corporate Social Responsibility Benefit Firms? Evidence from Australia. *European Business Review*, 22(4), 411 - 431.
60. Horisch, J., Freeman, E., & Schaltegger, S. (2014). Applying stakeholder theory in sustainability management. Links, similarities, dissimilarities, and a conceptual framework. *Organization and Environment*, 27(4), 328-346.
61. Lang, M., Lins, K., & Maffett, M. (2012). Transparency, liquidity, and valuation: International evidence on when transparency matters most. *Journal of ccounting Research*, 50(3), 729-774.
62. Maas, K., Schaltegger, S., & Crutzen, N. (2016). Integrating Corporate Sustainability Assessment, Management Accounting, Control, and Reporting. *Journal of Cleaner Production*, 136(1), 237- 248.
63. Moldavska, A., & Welo, T. (2016). Development of Manufacturing Sustainability Assessment Using Systems Thinking. *Sustainability*, 8(1), 1-26.
64. Rezaee, Z., Alipour, M., Faraji, O., Jamshidi, N., & Ghanbari, M. (2020). Environmental Disclosure Quality and Risk-Taking: Moderating Effect of Corporate Governance. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 12(4), 733-766.
65. Rubenstein, D.B. (1992). Bridging the gap between green accounting and black ink. *Accounting Organizations and Society*, 17(5), 501- 508.
66. Saunila, M., Nasiri, M., Ukko, J., & Rantala, T. (2019). Smart technologies and corporate sustainability: The mediation effect of corporate sustainability strategy. *Computers in Industry*, 108(1), 178- 185.
67. U.S. Government Accountability Office, Report to Congressional Addressees (2011). Available at: <http://www.gao.gov>.
68. Yanez, S., Uruburu, A., Moreno, A., & Lumbreras, J. (2019). The sustainability report as an essential tool for the holistic and strategic vision of higher education institutions. *Journal of Cleaner Production*, 207(10), 57-66.

69. Manes, G. , Tiron, A. , Nicolo, G. and Zanellato, G. (2018). Ensuring more, Sustainable Reporting in Europe using non – financial disclosure De facto and De jurevidence. *sustainability*, 10 (4), 1-20.

The Impact of Macroeconomic Factors on the Sukuk Market Development with an Emphasis on the Role of Financial Risk in Selected Islamic Countries

Hadis Dalvandi*

Habib Ansari Samani**

Ali Lamea***

10.30497/ifr.2023.245107.1853

Abstract

In recent years, the sukuk market has grown significantly. The sukuk market, as a financial instrument, plays a positive and important role in the country's economic growth by stimulating capital accumulation and promoting the efficient allocation of resources. Macroeconomic factors are one of the most important factors affecting on the sukuk market development. The purpose of this research is to investigate the impact of macroeconomic factors on the sukuk market development with an emphasis on the role of financial risk in 11 selected Islamic countries for the period of 2013-2021 and using the panel ordinary least squares method. The results show that in the studied countries, the impact of financial risk, interest rate fluctuations and institutional quality on the sukuk market development is negative and significant, while, the stock market development, inflation and exports have a positive and significant impact on the sukuk market development. Moreover, the results did not show a significant impact of the banking sector development on the sukuk market development. An increase in financial risk causes an increase in uncertainty and instability and a decrease in the confidence of investors, and as a result, investors prefer to make less risky investments. Therefore, financial risk has a negative and significant impact on the sukuk market development. The findings of this study are significant for policy makers, governments and regulators in formulating policies to improve the current situation of the sukuk market.

Keywords: Sukuk Market Development; Macroeconomic; Financial Risk; Islamic Countries; OLS Method.

JEL Classifications: C33, D53, G32, O50.

* M.A. Department of Economics, Faculty of Economic and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. h.dalvandi@eco.basu.ac.ir 0000-0001-7866-2918

** Associate Professor, Department of Economics, Faculty of Economics, Management and Accounting, Yazd University, Yazd, Iran (Corresponding Author).

h.samani@yazd.ac.ir 0000-0002-0075-5097

*** M.A. Department of Economics, Faculty of Economics, Management and Social Sciences, Shiraz University, Shiraz, Iran.

ali_lamea@shirazu.ac.ir 0009-0002-8292-9712

Received: 2023/09/02

Accepted: 2023/12/06

تأثیر عوامل کلان اقتصادی بر توسعه بازار صکوک با تأکید بر نقش ریسک مالی در کشورهای منتخب اسلامی

علی لامع***

حبیب انصاری سامانی**

حدیث دالوندی*

چکیده

در سال‌های اخیر، بازار صکوک رشد چشم‌گیری داشته است. صکوک به‌عنوان ابزار مالی، با تحریک انباشت سرمایه و ترویج تخصیص کارآمد منابع، نقش‌های مثبت و مهمی در رشد اقتصادی کشور ایفا می‌کند. عوامل کلان اقتصادی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر توسعه بازار صکوک هستند. هدف این پژوهش، بررسی تأثیر عوامل کلان اقتصادی بر توسعه بازار صکوک با تأکید بر نقش ریسک مالی در ۱۱ کشور منتخب اسلامی برای دوره زمانی ۲۰۲۱-۲۰۱۳ میلادی با استفاده از روش حداقل مربعات پانلی است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در کشورهای مورد بررسی تأثیر ریسک مالی، نوسان نرخ بهره و کیفیت نهادی بر توسعه بازار صکوک منفی و معنادار است، درحالی‌که توسعه بازار سهام، تورم و صادرات بر توسعه بازار صکوک تأثیر مثبت و معنادار دارند. علاوه بر این، نتایج تأثیر معناداری از توسعه بخش بانکی بر توسعه بازار صکوک نشان نداد. افزایش ریسک مالی موجب افزایش نااطمینانی، بی‌ثباتی و کاهش اعتماد سرمایه‌گذاران می‌شود و در نتیجه، سرمایه‌گذاران ترجیح می‌دهند که سرمایه‌گذاری‌های کم‌ریسک‌تر را انجام دهند؛ بنابراین، ریسک مالی بر توسعه بازار صکوک تأثیر منفی و معنادار دارد. یافته‌های این مطالعه برای سیاست‌گذاران، دولت‌ها و تنظیم‌کننده‌ها در تدوین سیاست‌هایی برای بهبود وضعیت فعلی بازار صکوک قابل توجه است.

واژگان کلیدی: توسعه بازار صکوک؛ اقتصاد کلان؛ ریسک مالی؛ کشورهای اسلامی؛ روش OLS.

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه اقتصاد، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان،

ایران
h.dalvandi@eco.basu.ac.ir

** دانشیار، دانشگاه یزد، گروه اقتصاد، دانشکده اقتصاد، مدیریت و حسابداری، یزد، ایران (نویسنده مسئول)

h.samani@yazd.ac.ir

*** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه اقتصاد، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی، دانشگاه شیراز،

شیراز، ایران
ali_lamea@shirazu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۱

مقاله مدت ۷ روز جهت اصلاحات نزد نویسندگان بوده است.

مقدمه

صکوک^۱ یکی از سریع‌ترین بخش‌های در حال رشد در صنعت مالی اسلامی است. از زمان بحران مالی سال ۲۰۰۸ میلادی، بازار جهانی صکوک رشد قابل توجهی داشته است و سرمایه‌گذاران را ترغیب می‌کند تا آن را به‌عنوان یک مسیر تأمین مالی مناسب ببینند. در سال ۲۰۱۹، سهم صکوک در صنعت مالی اسلامی جهانی حدود ۲۰ درصد بوده است (Boukhatem, 2022). انتشار جهانی صکوک از ژانویه تا فوریه ۲۰۲۲ تقریباً ۴۰ میلیارد دلار افزایش یافته است که معادل افزایش بیش از هفت درصدی نسبت به مدت مشابه در سال ۲۰۲۱ است (Roslen, Zaghlool & Aziz, 2022). امروزه، اهمیت روزافزون صکوک در سرتاسر جهان، علاقه فزاینده‌ای را در بین دانشگاهیان به انجام تحقیقات بیشتر در مورد بازار صکوک به‌منظور درک بهتر ریسک و ظرفیت بازده سرمایه‌گذاری صکوک جلب کرده است. سازمان حسابداری و حسابرسی نهادهای مالی اسلامی^۲، صکوک را این‌گونه تعریف می‌کند: «صکوک گواهی‌هایی با ارزش اسمی یکسان است که پس از اتمام عملیات پذیرهنویسی، بیانگر پرداخت مبلغ اسمی مندرج در آن توسط خریدار به ناشر است و دارنده آن مالک یک یا مجموعه‌ای از دارایی‌ها، منافع حاصل از دارایی یا ذی‌نفع یک طرح یا یک فعالیت سرمایه‌گذاری خاص می‌شود». از سوی دیگر، صکوک (اوراق قرضه مطابق با شریعت) معمولاً به‌عنوان اوراق بهادار مبتنی بر دارایی اسلامی به‌جای دارایی‌های دارای پشتوانه در نظر گرفته می‌شود (Godlewski, Turk- Ariss & Weil, 2011).

افزایش انتشار صکوک برای تأمین مالی کسری‌های مالی دولت‌ها و مدیریت نقدینگی ضروری است. بخش صکوک همچنین توانایی خود را در تسریع نوآوری و ایجاد فرصت‌های جدید از طریق توسعه صکوک منطبق با بازل^۳، صکوک فین‌تک و

---

1. Sukuk

2. Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institution (AAOIFI)

3. Basel

صکوک زنجیره بلوک نشان داده است. بازارها همچنین در چند سال گذشته پیشرفت زیادی در جهت دستیابی به توسعه پایدار داشته‌اند و سیاست‌ها و رویه‌های سرمایه‌گذاری را به نفع کسانی که به توسعه اجتماعی دست می‌یابند و درعین حال از محیط‌زیست حمایت می‌کنند، همسو کرده‌اند. صکوک سبز و صکوک مسئولیت اجتماعی در راستای این ارزش‌ها توسعه یافته‌اند، درحالی‌که تأمین مالی صکوک SME در سال‌های اخیر محبوبیت پیدا کرده است. علاوه بر مزایای متنوع تأمین منابع، صکوک با ارز داخلی می‌تواند در تقویت ثبات مالی با کاهش سررسید و عدم تطابق ارزی که به طور گسترده به عنوان منبع اصلی آسیب‌پذیری مالی دیده می‌شود، مؤثر باشد (Boukhatem, 2022)؛ بنابراین با توجه به اینکه صکوک با هدایت پس‌انداز به سرمایه‌گذاری‌های سودآور و مطابق با قوانین اسلامی نقش مهمی در تأمین مالی شرکت‌های بزرگ و نهادهای مستقل (Godlewski, Turk-Ariss & Weil, 2011) و تقویت ثبات مالی دارد (Taoual, 2016)، بررسی عوامل مؤثر بر آن حائز اهمیت است. توسعه بازار صکوک به طرق مختلف به اقتصاد کشورها کمک می‌کند، زیرا اولاً، بازارهای صکوک، با بسیج پس‌انداز، منابع مالی را در دسترس بدهکاران بلندمدت قرار می‌دهند و در نتیجه به عملکرد کارآمد بازار سرمایه کمک می‌کنند. از آنجایی‌که تأمین مالی بلندمدت برای دستاوردهای بهره‌وری اقتصاد بسیار مهم است، این نقش سهمیه‌بندی سرمایه برای رابطه مالی اهمیت زیادی دارد. ثانیاً، بازارهای صکوک، همراه با بازارهای اوراق قرضه و سهام، به تعمیق بازار مالی یک اقتصاد کمک می‌کنند. به عنوان مثال، در غیاب بازارهای صکوک، بانک‌ها تمایل دارند فرصت‌های سرمایه‌گذاری سپرده‌ها را کاهش دهند و این ممکن است آن‌ها را به سمت وام‌های نامناسب یا غیربهبه ساق دهد. علاوه بر این، یک بازار توسعه‌نیافته صکوک، هم شرکت‌های بیمه و هم شرکت‌های صندوق بازنشستگی را مجبور می‌کند در اوراق بهادار کوتاه‌مدت سرمایه‌گذاری کنند که با بدهی ترازنامه‌شان مطابقت ندارد و در نتیجه

آن‌ها را در معرض عدم تطابق سررسید قرار می‌دهد. یک بازار صکوک با عملکرد خوب به بانک‌ها اجازه می‌دهد تا در گواهی‌های صکوک سرمایه‌گذاری کنند و از این رو عدم تقارن اطلاعاتی را کاهش دهند و در نتیجه، تخصیص کارآمد منابع را که برای رشد اقتصادی ضروری است، تقویت کنند. **ثانیاً**، یک بازار صکوک به خوبی توسعه یافته همراه با ساختار مالی پیشرفته ممکن است رشد اقتصادی را از طریق نوآوری‌های فناورانه و افزایش بهره‌وری نیروی کار در بخش خصوصی تحریک کند. **رابعاً**، گواهی‌های صکوک مبتنی بر اشتراک ریسک است، به این معنی که صادرکننده و سرمایه‌گذار ریسک سرمایه‌گذاری را به اشتراک می‌گذارند و سود یا زیان را بین خود براساس شرایط توافق شده تقسیم می‌کنند. این ویژگی تقسیم ریسک صکوک باعث می‌شود وام‌گیرندگان و وام‌دهندگان در ازای سهمی از سود، ریسک‌های تجاری را به اشتراک بگذارند که ممکن است باعث کاهش سرمایه‌گذاری و در نتیجه رشد اقتصادی شود. در نهایت، مسلمانان به دلیل ممنوعیت ربا (بهره) توسط اصول شریعت حاضر به سرمایه‌گذاری در اوراق قرضه مبتنی بر بهره نیستند؛ بنابراین اوراق صکوک می‌تواند منجر به افزایش دسترسی عادلانه به خدمات مالی و شمول مالی شود و در نتیجه سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی را تحریک کند. در غیاب گواهی‌های صکوک، پس‌انداز به‌طور مؤثر استفاده نمی‌شود و بنابراین به بخش مالی رسمی هدایت نمی‌شود که ممکن است مانع سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی شود (Smaoui & Nechi, 2017)؛ بنابراین، به دلیل مزایای بسیار صکوک و همچنین، اهمیت بالای توسعه بازار صکوک در رشد اقتصادی کشورها، تأثیر عوامل مؤثر بر آن ضروری است.

کوزوما و سیلوا^۴ (۲۰۱۴م) بیان می‌کنند که رویکردهای فعلی اتخاذ شده برای توسعه بازار صکوک^۵ به‌طور قابل توجهی در کشورهای مختلف به دلیل شرایط خاص کشور متفاوت است. در نتیجه، این سؤال که چه عواملی توسعه بازار صکوک را

---

4. Kusuma & Silva

5. Sukuk Market Development

تعیین می‌کند، مهم بوده و توجه مطالعات متعددی را به خود جلب کرده است (Al-Raeai, Zainol & Rahim, 2019). توسعه بازار صکوک تحت تأثیر ترکیبی از عوامل است که می‌توان آن‌ها را به دو سطح طبقه‌بندی کرد، یعنی عوامل سطح شرکت و سطح کشور. اگرچه تعیین‌کننده‌های ویژگی‌های شرکت‌ها در صدور صکوک به‌طور گسترده مورد بحث قرار گرفته است، مطالعات اندکی تأثیر ویژگی‌های کشور بر توسعه بازار صکوک را بررسی کرده‌اند (Basyariyah, Kusuma & Qizam, 2021; Al-Raeai, Zainol & Rahim, 2019; Smaoui & Khawaja, 2016; Said & Grassa, 2013) بنابراین، با توجه به اهمیت روزافزون بازار صکوک در اقتصاد، مطالعه حاضر تلاش می‌کند با بررسی تأثیر عوامل کلان اقتصادی بر توسعه بازار صکوک با تأکید بر نقش ریسک مالی در کشورهای منتخب اسلامی از سال ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ میلادی این شکاف را پر کرده و ادبیات موجود را غنی‌تر سازد. در این مطالعه، علاوه بر متغیر ریسک مالی، مهم‌ترین عوامل کلان اقتصادی مورد استفاده شامل توسعه بازار سهام، نوسان نرخ بهره، اندازه بخش بانکی، تورم، صادرات و کیفیت نهادی هستند (Ansari Samani, Mahmoodi And Namdari, 2017). اهمیت عوامل ریسک مالی در بازار صکوک در حال توسعه در اواخر ژانویه ۲۰۲۲ آشکارتر شده است، زیرا شیوع ویروس کرونا رشد اقتصادی جهانی را کاهش داده است. همچنین، سرمایه‌گذاران در سرمایه‌گذاری‌های خود محتاط‌تر شده‌اند تا ریسک سرمایه‌گذاری خود را که ناشی از نوسانات مداوم در بازارهای مالی داخلی و جهانی است، به حداقل برسانند. یافته‌های به‌دست‌آمده در این مطالعه به دلیل بالا بودن ریسک و بی‌ثباتی در اکثر کشورهای مورد مطالعه، نشان‌دهنده اهمیت متغیرهای اقتصاد کلان در توسعه بازار صکوک است (Roslen, Zaghlol & Aziz, 2022).

مروری بر مطالعات صورت گرفته در خصوص بررسی عوامل مؤثر بر توسعه بازار صکوک نشان می‌دهد که مطالعه جامعی برای بررسی هم‌زمان اثر ریسک مالی و عوامل کلان اقتصادی بر توسعه بازار صکوک انجام نگرفته است؛ بنابراین، این پژوهش به

دنبال پاسخ به این سال است که آیا عوامل کلان اقتصادی و ریسک مالی بر توسعه بازار صکوک اثرگذارند؟ پاسخ به این سؤال می‌تواند به سیاست‌گذاران و سرمایه‌گذاران و سایر عوامل اقتصادی کمک کند. جهت پاسخ به این سؤال این مطالعه از ریسک مالی و عوامل کلان اقتصادی استفاده نموده است. همچنین جهت تخمین مدل از داده‌های پانل و روش حداقل مربعات معمولی^۶ برای دوره زمانی ۲۰۲۱-۲۰۱۳ میلادی استفاده شده است.

ادامه پژوهش به این صورت است: بخش دوم مروری بر ادبیات پژوهش دارد، بخش سوم مربوط به روش‌شناسی و داده‌های مورد استفاده در پژوهش است، بخش چهارم یافته‌ها را مورد بحث قرار می‌دهد و بخش پنجم نتیجه‌گیری را ارائه می‌دهد.

۱. ادبیات پژوهش

در سطح جهانی، بازار صکوک رشد فزاینده‌ای را در اقتصادهای مختلف نشان داده است. توسعه سریع منابع مالی اسلامی در طول دهه گذشته منجر به ایجاد بسیاری از محصولات و خدمات مالی و نوآورانه گردیده که مطابق با شریعت (قانون اساسی اسلام) هستند. سه مؤلفه شناسایی شده در نظریه‌های مالی اسلامی شامل بانکداری اسلامی، بیمه اسلامی (تکافل^۷) و بازار سرمایه اسلامی است. در نظام مالی اسلامی، صکوک، ابزاری مهم است، (Al-Sayed, 2013). در سال‌های اخیر، محبوبیت فزاینده صکوک برای سرمایه‌گذاری در میان بانک‌های اسلامی و ارائه‌دهندگان مالی اسلامی در سراسر جهان، این امکان را به آن داده است تا به‌عنوان جایگزین مناسبی برای محصولات مالی سنتی شناخته شود. در نتیجه، صکوک به یکی از مهم‌ترین سازوکارهای افزایش سرمایه تبدیل شده است (Roslen, Zaghlol & Hasan, Ahmad & Parveen, 2019; Aziz, 2022). صکوک دارای مزیت‌های متعددی بوده و به عقیده برخی صاحب‌نظران،

6. Ordinary Least Squares Method

7. Takaful

این نوع اوراق بهادار اسلامی پل ارتباطی بین دو بازار پول و سرمایه به شمار می‌رود. برخی از مزایای انتشار اوراق صکوک که موجب برتری این ابزار بر دیگر ابزارهای مالی شده را می‌توان در شش مورد بیان کرد: صکوک، نقدینگی بانی را افزایش می‌دهد. از طرف دیگر دارایی‌هایی که نقدینگی پایینی دارند یا غیر نقد هستند از ترانزاکشن خارج شده و وجوه نقد جایگزین آن می‌شود. همچنین باینکه قسمتی از دارایی‌ها از شرکت بانی جدا می‌شود اما باین حال بازهم بانی می‌تواند از دارایی‌ها استفاده کند. مزیت چهارم هم این است از آنجاکه صکوک با پشتوانه دارایی منتشر می‌شود لذا دارای ریسک کمتر است و هزینه تأمین مالی را نیز کاهش می‌دهد. یک‌راه دیگر کاهش هزینه تأمین مالی استفاده از افزایش اعتبار است. در حالی مزیت پنجم صکوک کمک به توسعه بازار سرمایه با فراهم کردن امکان تبدیل دارایی‌ها به اوراق بهادار است که چنانچه برای دادوستد این نوع اوراق بازاری ثانویه فراهم شود، آنگاه قابلیت نقدشوندگی این اوراق هم افزایش می‌یابد (شرکت مدیریت دارایی مرکزی بازار سرمایه، ۱۳۹۵).

رابطه عوامل کلان اقتصادی با توسعه بازار صکوک را می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد:

- یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر توسعه بازار صکوک، ریسک مالی است. ریسک مالی به وضعیتی گفته می‌شود که بحران‌های مالی، ثبات اقتصاد کلان را تهدید نماید. براساس تعریف گروه خدمات ریسک سیاسی^۸، ریسک مالی ابزاری برای ارزیابی توانایی کشور در پرداخت هزینه‌های خود است. درواقع، ریسک مالی یک سیستم اندازه‌گیری برای توان یک کشور در تأمین مالی رسمی، تعهدات تجاری و بدهی تجاری آن است. رتبه‌بندی ریسک مالی باهدف ارائه ابزاری برای ارزیابی توانایی یک کشور در پرداخت هزینه‌ها انجام می‌گیرد. درواقع، ریسک مالی به منظور ارزیابی توان یک کشور در تأمین مالی رسمی، تعهدات تجاری و بدهی تجاری آن کشور

مورد محاسبه قرار می‌گیرد. مؤلفه‌های شاخص ریسک مالی عبارتند از: بدهی خارجی به صورت درصدی از تولید ناخالص داخلی^۹، بدهی خارجی در بخش خدمات به عنوان درصدی از صادرات کالاها و خدمات، تراز تجاری به عنوان درصدی از صادرات کالاها و خدمات، خالص نقدینگی بین‌المللی به عنوان پوشش واردات در یک ماه و ثبات نرخ ارز. عدد شاخص ریسک مالی از ۰ تا ۲۴/۹ بیانگر ریسک بسیار بالا؛ ۲۵ تا ۲۹/۹ ریسک بالا؛ ۳۰ تا ۳۴/۹ ریسک متوسط؛ ۳۵ تا ۳۹/۹ کم ریسک؛ و ۴۰ یا بیشتر، بسیار کم ریسک را نشان می‌دهد (کشاوری و رضایی، ۱۴۰۰). افزایش ریسک مالی موجب افزایش نااطمینانی و بی‌ثباتی و کاهش اعتماد سرمایه‌گذاران می‌شود و در نتیجه، ترجیح سرمایه‌گذاران این است که سرمایه‌گذاری‌های کم‌ریسک‌تر را نسبت به سرمایه‌گذاری در بازار صکوک انجام دهند. به طور کلی، افزایش ریسک مالی می‌تواند با افزایش نااطمینانی و کاهش سرمایه‌گذاری‌ها منجر به تعطیلی بنگاه‌ها، ورشکستگی بانک‌ها و افزایش مطالبات معوق بانک‌ها شود؛ بنابراین، بیان می‌شود ریسک مالی بر توسعه بازار صکوک تأثیر منفی دارد (Roslen, Zaghlol & Aziz, 2022; Boukhatem, 2021a; Silva, Guerra & Tabak, 2020).

- تأثیر تورم بر توسعه بازار صکوک می‌تواند مثبت یا منفی باشد. به این صورت که از یک سو، افزایش تورم ممکن است منجر به افزایش تقاضا برای صکوک شود، زیرا سرمایه‌گذاران به دنبال محافظت از ثروت خود در برابر کاهش قدرت خرید هستند؛ بنابراین، اوراق صکوک می‌تواند جایگزین مناسبی برای سرمایه‌گذارانی باشد که به دنبال فرصت‌های پوشش تورم هستند. از سوی دیگر، تورم می‌تواند موجب افزایش نوسانات بازار و در نتیجه، افزایش بی‌ثباتی و نااطمینانی شود که اعتماد سرمایه‌گذاران را کاهش می‌دهد؛ بنابراین، تورم هم تأثیر مثبت و هم تأثیر منفی بر توسعه بازار صکوک دارد (Boukhatem, 2021a).

- بازارهای صکوک در اقتصادهایی که به روی سایر اقتصادها باز هستند رشد بیشتری دارند، زیرا سازمان‌های داخلی مقاومت کمتری در برابر رقابت دارند؛ بنابراین، بازارهای صکوک در اقتصادهای باز شکوفا می‌شوند (Bhattacharyay, 2013). در کشورهای در حال توسعه، بانک‌ها به عنوان منبع اصلی تأمین مالی در برابر توسعه بازار مالی جایگزین (بازار اوراق قرضه و بازار صکوک) مقاومت می‌کنند. باین حال، هنگامی که رقابت خارجی در اقتصاد وجود دارد، بانک‌ها در سرکوب رقابت بازار مالی کمتر مؤثر می‌شوند (Rajan & Zingales, 2003)؛ بنابراین، بازار اوراق قرضه در یک محیط باز توسعه می‌یابد. همچنین مشاهده می‌شود که برای برآوردن نیازهای مالی، کشورهایی که چندان به روی اقتصادهای دیگر باز نیستند، در برابر توسعه بازارهای صکوک داخلی آسیب‌پذیرتر هستند. در واقع، اقتصادهایی که باز بودن تجاری کمتری دارند، بیشتر به بازارهای صکوک توسعه یافته برای برآوردن نیازهای مالی خود وابسته هستند؛ بنابراین، می‌توان گفت که بازار صکوک در اقتصاد باز رشد بیشتری خواهد داشت (Aman, Naim, Isa & Ali, 2022; Aman, Naim & Isa, 2019).

- مشکل عدم تقارن اطلاعات به خوبی توسط بازارهای سهام کارآمد طبقه‌بندی شده است که ممکن است بازار صکوک را تقویت کند. علاوه بر این، اگر بازار سهام به طور کارآمد عمل کند، حاکمیت شرکتی را بهبود می‌بخشد و هزینه انتشار اوراق بهادار و بدهی را کاهش می‌دهد (Demirgüç-Kunt & Maksimovic, 1996). بنابراین، توسعه بازار سهام به توسعه بازار صکوک کمک می‌کند (Aman, Naim, Isa & Ali, 2022).

- اگر سرمایه‌گذاران درجه‌های مختلفی از ریسک‌گریزی داشته باشند، تغییرات نرخ بهره می‌تواند مهم باشد. نوسانات نرخ بهره باعث ایجاد عدم اطمینان در اقتصاد می‌شود که اعتماد سرمایه‌گذاران را کاهش می‌دهد؛ بنابراین سرمایه‌گذاران

ریسک‌گریز تمایلی به نگهداری اوراق صکوک برای آینده نخواهند داشت (Mu, Phelps & Stotsky, 2013). نوسانات نرخ بهره بر کاهش قدرت خرید سرمایه‌گذاران برای اوراق صکوک بلندمدت تأثیر می‌گذارد. اوراق بهادار صکوک در تأمین مالی خارجی با بانک‌ها و اوراق قرضه متعارف رقابت می‌کند. سرمایه‌گذاران هزینه فرصت سرمایه‌گذاری در اوراق بهادار صکوک را برابر با نرخ بهره رایج فعلی می‌دانند. هرچه نرخ بهره کمتر باشد، هزینه فرصت ازدست‌رفته کمتر می‌شود و از این رو انتشار صکوک باید تحریک شود؛ بنابراین، تغییرات نرخ بهره با توسعه بازار صکوک رابطه منفی دارد (Aman, Naim & Isa, 2019).

- توسعه بیشتر وام‌دهی بانکی ممکن است باعث تأثیر منفی بر توسعه بازار صکوک شود، زیرا بازار صکوک و سیستم بانکی رقیب یکدیگر هستند. با این حال، ممکن است بانک‌ها ممکن است برای قرار دادن وجوه مازاد به دنبال بازار صکوک باشند؛ بنابراین، آن‌ها ممکن است توسعه یک بازار صکوک با عملکرد خوب و نقدشوندگی بالا را تقویت کنند. به این ترتیب، تأمین مالی بانک و صکوک می‌توانند مکمل یا جایگزین یکدیگر باشند (Mu, Phelps & Stotsky, 2013)؛ بنابراین، توسعه سیستم بانکی ممکن است بر توسعه بازار صکوک تأثیر منفی یا مثبت داشته باشد (Aman, Naim & Isa, 2019).

- بازارهای سهام به طرق مختلف در توسعه بازار صکوک سهیم هستند. بازار سهام موضوع عدم تقارن اطلاعات را کنترل و حاکمیت شرکتی را تقویت می‌کند و هزینه صدور بدهی را کاهش می‌دهد (Demirgüç-Kunt & Maksimovic, 1996). تمامی این عملکردهای بازار سهام باعث رشد بازار صکوک نیز می‌شود. علاوه بر این، اگر سرمایه‌گذاران از قبل در مورد مسائل سهام آگاهی داشته باشند، معامله در اوراق بهادار صکوک برای آن‌ها آسان می‌شود؛ بنابراین احتمالاً ارتباط مثبتی بین صکوک و بازار سهام وجود دارد (Aman, Naim & Isa, 2019).

- در ادبیات اثبات شده است که نهادهای توسعه یافته حکومتی برای توسعه مالی و اقتصادی اهمیت دارند، زیرا آنها ساختار انگیزه‌های اقتصادی در جامعه را شکل می‌دهند، سرمایه‌گذاری در سرمایه فیزیکی و انسانی را تسهیل می‌کنند و به تخصیص کارآمد منابع در اقتصاد کمک می‌کنند (Knack & Keefer, 1995; Mauro, 1995; Hall & Jones, 1999; Easterly & Levine, 2003); بنابراین نهادهای توسعه یافته حکومتی باید توسعه بازار صکوک را تحریک کنند (Smaoui & Khawaja, 2016).

تمرکز اکثر مطالعات قبلی بر ویژگی‌های خاص شرکت صکوک، مانند ساختار سرمایه شرکت، قیمت‌گذاری صکوک و دارایی‌های زیربنایی مناسب برای صکوک است (Azmat, Skully & Brown, 2014; Al-Raeai, Zainol & Rahim, 2019). مطالعات صورت گرفته در ارتباط با این پژوهش را می‌توان به دو گروه تقسیم نمود: گروه اول مطالعاتی که تأثیر ریسک مالی را بر بازار صکوک بررسی کرده‌اند و گروه دوم مطالعاتی که تأثیر عوامل کلان اقتصادی بر بازار صکوک را بررسی نموده‌اند. اکثر مطالعات پیشین نشان داده‌اند که هم عوامل مالی و هم عوامل کلان اقتصادی بر توسعه بازارهای مالی تأثیرگذار هستند (Al-Raeai, Zainol & Rahim, 2019). با این حال، ادبیات موجود توجه زیادی به عوامل مالی و به‌ویژه ریسک مالی نداشته است. اولین مطالعه‌ای که به بررسی عوامل تعیین‌کننده توسعه بازار صکوک اختصاص یافته است، احمد و رازی^{۱۰} (۲۰۱۲م) است. آنها با استفاده از مدل خودرگرسیون برداری، تأثیر متغیرهای اقتصاد کلان بر انتشار صکوک در مالزی را در دوره زمانی ۲۰۱۱ تا ۱۹۹۶ میلادی بررسی کردند. نتایج نشان می‌دهد که انتشار صکوک توسط تولید ناخالص داخلی، شاخص قیمت مصرف‌کننده^{۱۱} و شاخص قیمت تولیدکننده^{۱۲} هدایت می‌شود و در نتیجه،

---

10. Ahmad & Radzi

11. CPI

12. PPI

پیامدهای مهم سیاستی را برای سیاست‌گذاران برای مدرن کردن جنبه‌های عملکردی بازار سرمایه اسلامی نشان می‌دهد.

روسلن، زغلول و عزیز^{۱۳} (۲۰۲۲م) تأثیر مؤلفه‌های ریسک مالی بر توسعه بازار صکوک در مالزی را در دوره ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۱ میلادی و با روش ARDL بررسی کردند. این مطالعه وجود روابط بلندمدت و کوتاه‌مدت بین عوامل ریسک مالی و توسعه بازار صکوک را تأیید کرد. علاوه بر این، نتایج نشان داد که ضریب ثبات نقدینگی بین‌المللی در بلندمدت مثبت و معنادار است، اما در کوتاه‌مدت منفی و معنادار است.

بوخاتم^{۱۴} (۲۰۲۲م) تأثیر مؤلفه‌های ریسک مالی بر توسعه بازار صکوک عربستان را در دوره زمانی ۲۰۲۱ تا ۲۰۱۲ میلادی با استفاده از روش ARDL مورد بررسی قرار داد. یافته‌ها نشان می‌دهد که ثبات نرخ ارز، ثبات بدهی خارجی و ثبات خدمات بدهی محرک‌های اصلی توسعه بازار صکوک در عربستان هستند، در حالی که ثبات نقدینگی بین‌المللی و ثبات حساب جاری نقشی در توسعه بازار صکوک ندارند. سیاست‌گذاران سعودی باید ثبات مالی را تقویت کنند تا بازار صکوک به خوبی توسعه یافته تضمین شود.

بایتا، مالامی و الفریان^{۱۵} (۲۰۲۲م) به بررسی ارتباط سیاست مالی و توسعه بازار صکوک در ۸ کشور منتخب سازمان همکاری اسلامی^{۱۶} برای سال‌های ۲۰۱۱ تا ۲۰۲۰ میلادی و با روش‌های حداقل مربعات تعمیم‌یافته و گشتاورهای تعمیم‌یافته پانلی پرداختند. یافته‌ها حاکی از آن است که متغیرهای سیاست مالی به‌طور معناداری بر توسعه بازارهای صکوک تأثیر می‌گذارند. به‌طور خاص، بدهی عمومی یک متغیر مالی مهم است که توسعه بازار صکوک را ترویج می‌کند، در حالی که کسری مالی تأثیر منفی و معناداری بر توسعه بازار صکوک دارد. باین‌حال، یافته‌ها نشان می‌دهد که مخارج

13. Roslen, Zaghlool & Aziz

14. Boukhatem

15. Baita, Malami & Al-Faryan

16. Organisation of Islamic Cooperation

دولت بر انتشار صکوک در کشورهای منتخب عضو OIC تأثیری ندارد. بدهی عمومی یک تسهیل‌کننده است، درحالی‌که به نظر می‌رسد کسری مالی یک محدودیت باشد. امان، عیسی و علی^{۱۷} (۲۰۲۲م) به بررسی تأثیر عوامل کلان اقتصادی بر توسعه بازار صکوک در ۱۳ اقتصاد صادرکننده صکوک طی دوره زمانی ۲۰۱۷ تا ۱۹۹۳ میلادی پرداختند. یافته‌ها نشان داد که سطح توسعه اقتصادی، سیستم بانکی، عرضه پول و تراز حساب جاری رابطه مثبتی با بازار صکوک دارد. علاوه بر این، اندازه اقتصادی و صادرات بر توسعه بازار صکوک منفی و معنادار است. برای شکوفایی بازار صکوک داخلی، مقامات باید سیستم مالی موجود و توسعه اقتصادی را تقویت کنند.

بسیاریه، کوسوما و اوزیم^{۱۸} (۲۰۲۱م) تأثیر ثبات کلان اقتصادی و نهادی را بر SMD جهانی با توجه به تأثیرات جمعیت و با استفاده از روش GMM در دوره ۲۰۱۷ تا ۲۰۰۲ میلادی تجزیه و تحلیل کردند. نتایج نشان می‌دهد که تولید ناخالص داخلی سرانه و شاخص حاکمیت قانون تأثیر مثبت و معناداری بر توسعه بازار صکوک دارند، درحالی‌که تورم و نرخ ارز بر SMD تأثیری ندارند.

میرزا و سلطانا^{۱۹} (۲۰۲۰م) عوامل تعیین‌کننده SMD را در بیشتر کشورهای صادرکننده صکوک برای دوره زمانی ۲۰۱۲ تا ۲۰۰۳ میلادی مورد بررسی قرار دادند. نتایج نشان داد که متغیرهای بسیاری باعث توسعه بازار صکوک می‌شوند. عوامل اقتصادی مانند تولید ناخالص داخلی سرانه، اندازه اقتصاد، باز بودن تجاری و جمعیت مسلمانان تأثیر مثبتی بر رشد بازار صکوک دارند. به همین ترتیب، کشورهایی با رتبه‌بندی کیفی نظارتی بالاتر و منشأ قانونی شرعی یا قانون عرفی مختلط، بازارهای صکوک توسعه یافته‌تری دارند. باین‌حال، بحران مالی تأثیر منفی و معناداری بر رشد بازار صکوک دارد.

17. Aman, Isa & Ali

18. Basyariyah, Kusuma & Qizam

19. Mirza & Sultana

الراعی، زینول و رحیم^{۲۰} (۲۰۱۹م) تأثیر عوامل کلان اقتصادی و ریسک سیاسی بر SMD را در کشورهای منتخب شورای همکاری خلیج فارس با استفاده از روش‌های برآورد حداقل مربعات معمولی پانلی و حداقل مربعات تعمیم یافته پانلی در دوره ۲۰۱۶ تا ۲۰۰۱ میلادی بررسی کردند. یافته‌ها نشان می‌دهد که نرخ ارز، باز بودن تجاری و اندازه بخش بانکی عوامل اصلی محرک SMD هستند، در حالی که نرخ پس‌انداز و توسعه بازار سهام تأثیر معناداری بر توسعه بازارهای صکوک کشورهای شورای همکاری خلیج فارس ندارد. در نهایت، مهم‌ترین نتیجه تأثیر مثبت و معنادار ریسک سیاسی بر SMD است.

اسمائوی و خواجه^{۲۱} (۲۰۱۶م) به بررسی عوامل تعیین‌کننده کلان اقتصادی، ساختاری، مالی، توسعه‌ای، نهادی توسعه بازار صکوک برای نمونه‌ای از ۱۳ کشور صادرکننده صکوک طی دوره ۲۰۱۳ تا ۲۰۰۱ میلادی با استفاده از روش GMM سیستمی پرداختند. نتایج نشان می‌دهد که ترکیبی از عوامل ساختاری، مالی و نهادی تأثیر معناداری بر توسعه بازار صکوک دارند. در واقع، اندازه اقتصاد بزرگتر، نسبت بیشتر مسلمانان در جمعیت، سرمایه‌گذاری بهتر و فساد کمتر با بازارهای بزرگتر صکوک مرتبط است، در حالی که افزایش نرخ بهره به‌طور منفی با توسعه بازار صکوک ارتباط دارد.

تفاوت این پژوهش با مطالعات قبلی این موضوع است *اولاً* که هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها تأثیر ریسک مالی و متغیرهای اقتصاد کلان را به‌طور هم‌زمان بر بازار صکوک بررسی نکرده‌اند. *ثانیاً* بیشتر پژوهش‌ها رابطه متغیرهای کلان اقتصادی را بر بازار صکوک در نظر گرفته‌اند و در زمینه رابطه ریسک مالی و بازار سهام مطالعات کمی انجام شده است.

۲. روش‌شناسی

هدف این مطالعه بررسی تأثیر عوامل کلان اقتصادی بر توسعه بازار صکوک با تأکید بر نقش ریسک مالی در ۱۱ کشور منتخب اسلامی برای دوره زمانی ۲۰۲۱ تا ۲۰۱۳ میلادی با استفاده از مدل حداقل مربعات معمولی پانلی^{۲۲} است. ارتباط تمامی متغیرهای مورد استفاده در پژوهش با توسعه بازار صکوک در ادبیات نظری و تجربی شناسایی شده است. براساس در دسترس بودن داده‌های توسعه بازار صکوک، کشورهایی که در تجزیه و تحلیل گنجانده شده‌اند عبارتند از: بنگلادش، اندونزی، ایران، اردن، کویت، مالزی، نیجریه، عمان، پاکستان، قطر و ترکیه.

براساس مطالعات بوخاتم (۲۰۲۲م) و اسمائوی و نیچی^{۲۳} (۲۰۱۷م)، الگوی پژوهش

به شرح زیر است:

$$SMD_{it} = \beta_0 + \beta_1 FinRisk_{it} + \beta_2 StockMD_{it} + \beta_3 Banking_{it} + \beta_4 Export_{it} + \beta_5 Inflation_{it} + \beta_6 IQ_{it} + \beta_7 Interest_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1) \text{ رابطه}$$

که در آن، SMD_{it} برابر با توسعه بازار صکوک، $FinRisk_{it}$ بیانگر ریسک مالی (حداکثر ۵۰ امتیاز)، $StockMD_{it}$ نشان‌دهنده توسعه بازار سهام، $Banking_{it}$ نمایانگر توسعه بخش بانکی، $Export_{it}$ بیانگر صادرات، $Inflation_{it}$ نشان‌دهنده تورم، IQ_{it} نمایانگر کیفیت نهادی، $Interest_{it}$ بیانگر نوسان نرخ بهره و ε_{it} نشان‌دهنده جزء اختلال است.

توصیف متغیرهای مورد استفاده در پژوهش، در جدول (۱) آمده است:

جدول (۱): توصیف متغیرها

متغیر	سنجه	پایگاه داده
توسعه بازار صکوک	ارزش صکوک نگهداری شده به سرمایه	هیأت خدمات مالی اسلامی ^{۲۴}

22. Panel Ordinary Least Squares Model

23. Smaoui & Nechi

پایگاه داده	سنجه	متغیر
راهنمای بین‌المللی ریسک کشوری ^{۲۵}	مجموع ۵ مؤلفه است که عبارتند از: الف) حساب جاری به‌عنوان درصدی از صادرات کالا و خدمات (حداکثر ۱۵ امتیاز)؛ ب) ثبات نرخ ارز (حداکثر ۱۰ امتیاز)؛ ج) بدهی خارجی به‌عنوان درصد GDP (حداکثر ۱۰ امتیاز)؛ د) خدمات بدهی خارجی به‌عنوان درصدی از صادرات در کالاها و خدمات (حداکثر ۱۰ امتیاز)؛ هـ) خالص نقدینگی بین‌المللی به‌عنوان ماه‌های پوشش واردات (حداکثر ۵ امتیاز).	ریسک مالی
بانک جهانی ^{۲۶}	سرمایه‌سازی بازار سهام	توسعه بازار سهام
بانک جهانی	اعتبارات اعطایی به بخش خصوصی توسط بانکها	توسعه بخش بانکی
بانک جهانی	صادرات کالاها و خدمات (درصدی از GDP)	صادرات
بانک جهانی	شاخص قیمت مصرف‌کننده	تورم
بانک جهانی	قانون و مقررات	کیفیت نهادی
بانک جهانی	اسپرد نرخ بهره (نرخ وام‌دهی منهای نرخ استقراض)	نوسان نرخ بهره

۳. یافته‌های پژوهش

هدف پژوهش حاضر، بررسی تأثیر عوامل کلان اقتصاد بر توسعه بازار صکوک با تأکید بر نقش ریسک مالی در کشورهای منتخب اسلامی از سال ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ میلادی است.

24. Islamic Financial Services Board (IFSB)

25. International Country Risk Guide (ICRG)

26. World Bank

۳-۱. آمار توصیفی

جدول (۲): آمار توصیفی

متغیر	میانگین	میانه	ماکزیمم	مینیمم	انحراف معیار
SMD	۰/۷۵۹	۰/۵۰۶	۰/۷۴۱	۰/۰۳۸	۰/۷۴۱
FinRisk	۴۱/۱۲۲	۴۰/۷۵۰	۴۶/۷۰۸	۳۶/۰۰۰	۲/۷۱۴
Banking	۵۵/۰۵۳	۴۳/۵۱۲	۱۳۸/۴۱۹	۱۰/۱۷۹	۳۳/۶۲۸
SotckMD	۴۷/۲۰۵	۴۱/۰۳۷	۱۲۹/۵۳۴	۷/۳۶۲	۳۱/۵۷۱
Inflation	۱۴۲/۴۵۷	۱۲۵/۶۰۴	۳۰۲/۹۳۹	۱۰۹/۳۳۵	۴۱/۸۵۰
Export	۳۲/۱۲۶	۲۳/۹۲۳	۶۸/۵۵۴	۸/۱۱۸	۱۸/۰۰۶
Interest	۳/۹۷۸	۳/۷۳۰	۹/۳۷۲	۱/۴۱۲	۲/۱۸۵
IQ	-۰/۱۷۷	-۰/۲۹۴	۰/۹۹۵	-۱/۱۲۰	۰/۶۲۱

منبع: یافته‌های پژوهش

۳-۲. آزمون ریشه واحد

به منظور اجتناب از رگرسیون کاذب ابتدا مانایی متغیرها بررسی می‌شود. در این پژوهش از آزمون دیکی فولر تعمیم یافته^{۲۷} استفاده شده است. فرضیه صفر این آزمون بر نامانای بودن متغیرها دلالت دارد.

جدول (۳): مانایی متغیرها

متغیر	آماره ADF	احتمال	نتیجه
SMD	-۱/۷۵	۰/۰۴	I(0)
FinRisk	-۷/۳۱	۰/۰۰	I(0)
Banking	-۳/۷۵	۰/۰۰	I(0)
SotckMD	-۵/۲۶	۰/۰۰	I(1)
Inflation	-۲/۴۶	۰/۰۱	I(1)

I(0)	۰/۰۰	-۱۳/۲۷	Export
I(0)	۰/۰۰	-۷/۱۸	Interest
I(0)	۰/۰۰	-۵/۰۲	IQ

منبع: یافته‌های پژوهش

نتایج جدول (۳) نشان می‌دهد که تمامی متغیرها به‌جز توسعه بازار سهام و تورم در سطح مانا هستند و این دو متغیر نیز با یک‌بار تفاضل‌گیری مانا می‌شوند.

۳-۳. آزمون هم‌انباشتگی

با توجه به اینکه برخی متغیرها در سطح نامانا هستند و نیز برای تعیین رابطه بلندمدت بین متغیرها، بررسی وجود هم‌انباشتگی متغیرها حائز اهمیت است. برای بررسی هم‌انباشتگی متغیرها از آزمون کائو^{۲۸} استفاده می‌شود.

جدول (۴): نتایج آزمون هم‌انباشتگی کائو

احتمال	مقدار آماره	آماره آزمون
۰/۰۳	-۱/۸۶	ADF

منبع: یافته‌های پژوهش

نتایج جدول (۴) وجود رابطه تعادلی بلندمدت بین متغیرها را تأیید می‌کند و فرضیه صفر مبتنی بر عدم وجود هم‌انباشتگی در سطح معنای ۵ درصد رد می‌شود؛ بنابراین بین متغیرهای الگو رابطه بلندمدت وجود دارد.

۳-۴. آزمون تشخیص الگوی پانلی پارامتری

پیش از برآورد الگوی پژوهش، آزمون لیمر^{۲۹} برای انتخاب روش برآورد برحسب داده‌های تلفیقی یا پانلی و آزمون هاسمن^{۳۰} برای انتخاب اثرات ثابت یا تصادفی انجام شده است.

28. Kao test

جدول (۵): نتایج آزمون تشخیص الگوی پانلی پارامتری

آزمون F لیمر		
نتیجه آزمون	سطح احتمال	مقدار آماره F لیمر
برآورد به روش پانل دیتا	*۰/۰۶۲	۲/۱۸۷
آزمون هاسمن		
نتیجه آزمون	سطح احتمال	مقدار آماره کای-دو
انتخاب اثرات ثابت	۰/۰۳۲	۱۵/۳۱۱

منبع: یافته‌های پژوهش * سطح معناداری ۱۰ درصد

با توجه به نتایج جدول (۵)، الگوی پژوهش به روش داده‌های پانلی با در نظر گرفتن اثرات ثابت برآورد می‌شود.

۳-۵. نتایج برآورد الگوی پژوهش به روش حداقل مربعات معمولی پانلی

جدول (۶): نتایج برآورد الگوی پژوهش

متغیر	ضریب	احتمال
FinRisk	-۰/۰۷۹	۰/۰۴۲
Banking	-۰/۰۰۴	۰/۵۱۱
SotckMD	۰/۰۱۶	۰/۰۰۰
Inflation	۰/۰۲۰	۰/۰۰۰
Export	۰/۰۲۲	۰/۰۳۰
Interest	-۰/۱۱۲	۰/۰۲۰
IQ	-۰/۶۰۳	*۰/۰۸۳
C	۰/۲۹۸	۰/۸۳۰
ضریب تعیین	۰/۷۰۸	۱۳/۴۷۹
آماره F		

29. F-Limer test

30. Hausman test

احتمال		ضریب		متغیر
۰/۰۰۰	احتمال آماره F	۰/۶۵۶		ضریب تعیین تعدیل شده

منبع: یافته‌های پژوهش * سطح معناداری ۱۰ درصد

نتایج برآورد الگو نشان می‌دهد که متغیرهای ریسک مالی، نوسان نرخ بهره و کیفیت نهادی تأثیر منفی و معنادار بر توسعه بازار صکوک دارند، درحالی‌که تأثیر توسعه بازار سهام، تورم و صادرات بر توسعه بازار صکوک مثبت و معنادار است. علاوه‌براین، توسعه بخش بانکی بر توسعه بازار صکوک تأثیر معنادار ندارد. همچنین، ضریب تعیین (R^2) نشان می‌دهد که ۸۷ درصد از تغییرات مربوط به متغیر وابسته توسط متغیرهای توضیحی پیش‌بینی شده است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

صنعت مالی اسلامی در سال‌های اخیر پیشرفت چشم‌گیری داشته است. بسیاری از مطالعات دانشگاهی استدلال می‌کنند که صنعت مالی اسلامی ریسک کمتر، عملکرد بهتر و ثبات بیشتری را نسبت به همتای متعارف خود در طول بحران مالی جهانی سال ۲۰۰۸ نشان داده است (Beck, Demirgüç-Kunt & Merrouche, 2013; Hasan & Dridi, 2010)؛ آن‌ها این عملکرد بهتر را به ویژگی‌های منحصر به فرد قراردادها و ابزارهای مالی اسلامی نسبت می‌دهند که یکی از مهم‌ترین این ابزارها، صکوک است. صکوک به چند دلیل یکی از ابزارهای ارزشمند نظام مالی اسلامی است: صکوک اجازه می‌دهد که منابع برای تأمین مالی پروژه‌های اقتصادی مناسب هدایت شوند و همچنین، منجر به تطبیق دارایی‌ها (سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت) و بدهی‌های (وام‌های بلندمدت) نهادهای مالی اسلامی می‌شود. صکوک فرصتی را برای سرمایه‌گذاران خرد ایجاد می‌کند تا در امور مالی اسلامی مشارکت کنند و سود ببرند. به این ترتیب، به جای تمرکز ثروت در دست چند فرد یا گروه ثروتمند در جامعه، امکان انتقال گسترده ثروت

در جامعه را فراهم می‌کند (Roslen, Zaghlol & Aziz, 2022). با توسعه بیشتر بازار ثانویه، صکوک می‌تواند به مؤسسات مالی اسلامی در مدیریت مشکلات نقدینگی کمک کند. علاوه بر این، بازار صکوک به عنوان واسطه مالی، با تحریک انباشت سرمایه و ترویج تخصیص کارآمد منابع، نقش‌های مثبت و مهمی در رشد اقتصادی کشور ایفا می‌کند (Smaoui & Nechi, 2017; Kusuma & Silva, 2014). در این راستا، بازارهای صکوک با بسیج پس‌انداز، منابع مالی را در اختیار بدهکاران بلندمدت قرار می‌دهند و از این طریق به عملکرد کارآمد بازار سرمایه کمک می‌کنند. علاوه بر این، بازارهای صکوک، تخصیص سرمایه را با ارائه منابع تأمین مالی جایگزین افزایش می‌دهند و با توزیع ریسک بین گروه‌های مختلف سرمایه‌گذاران به مدیریت ریسک کمک می‌کنند (Al-Raeai, Zainol & Rahim, 2019). همچنین، توسعه بازار صکوک به عنوان نیروی اصلی برای به دست آوردن منابع مالی برای تأمین مالی زیرساخت‌ها عنوان شده است. به طور کلی، صکوک یک ابزار اساسی در تعمیق بازارهای مالی، افزایش نظم و انضباط آن‌ها و افزایش ثبات مالی است. به خوبی مستند شده است که یک بازار صکوک به خوبی توسعه یافته نقش مهمی در پوشش ریسک نرخ بهره و تورم ایفا می‌کند و در نتیجه رفاه سرمایه‌گذاران را بهبود می‌بخشد (Boukhatem, 2021a). از این رو صکوک یک جایگزین مناسب برای بازار بدهی متعارف است (Boukhatem, 2022). بر اساس ادبیات موجود، مهم‌ترین عوامل مؤثر بر توسعه بازار صکوک، متغیرهای کلان اقتصادی و مالی هستند و بنابراین، بررسی این تأثیر بسیار مهم و ضروری است. در این راستا، هدف از این مطالعه بررسی و تأثیر عوامل کلان اقتصادی بر توسعه بازار صکوک با تأکید بر ریسک مالی در ۱۱ کشور منتخب اسلامی بین سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ میلادی با استفاده از روش حداقل مربعات معمولی پانلی است.

بنابر نتایج پژوهش حاضر، صادرات بر توسعه بازار صکوک تأثیر مثبت و معنادار دارد. سطح بالایی از باز بودن اقتصادی دسترسی آسان به تأمین مالی خارجی را تسهیل

می‌کند که می‌تواند بازار صکوک را بهبود بخشد. علاوه بر این، شرکت‌ها در اقتصادهای باز به منابع سرمایه بیشتری نیاز دارند تا در رقابت باقی بمانند؛ بنابراین افزایش صادرات منجر به توسعه بازار صکوک می‌شود. علاوه بر این، توسعه بازار سهام بر توسعه بازار صکوک تأثیر مثبت و معنادار دارد. بازارهای سهام با عملکرد خوب، عدم تقارن اطلاعات را کاهش داده و حاکمیت شرکتی را تقویت می‌کنند و هزینه سهام خارجی و انتشار بدهی را کاهش می‌دهند؛ بنابراین توسعه بازار سهام منجر به توسعه بازار صکوک در کشورهای مورد مطالعه می‌شود. بنابر نتایج، تأثیر ریسک مالی بر توسعه بازار صکوک منفی و معنادار است. زمانی که ریسک مالی افزایش می‌یابد، عدم اطمینان در اقتصاد نیز افزایش یافته و در نتیجه، منجر به افزایش مشکلات عدم تقارن اطلاعاتی در بازار مالی می‌شود و بدین ترتیب، به نوسانات بزرگ در سرمایه‌گذاری و تأثیر منفی بر تصمیمات تأمین مالی منجر خواهد شد؛ بنابراین ریسک مالی منجر به توسعه بازار صکوک در کشورهای مورد مطالعه می‌شود. همچنین، طبق نتایج، توسعه بخش بانکی بر توسعه بازار صکوک تأثیر معنادار ندارد. بنابر نتایج، نوسان نرخ بهره بر توسعه بازار صکوک تأثیر منفی و معنادار دارد. نوسانات نرخ بهره باعث ایجاد عدم اطمینان در اقتصاد می‌شود که اعتماد سرمایه‌گذاران را کاهش می‌دهد؛ بنابراین سرمایه‌گذاران ریسک‌گریز تمایلی به نگهداری صکوک برای آینده نخواهند داشت. در نتیجه نوسانات نرخ بهره بر توسعه بازار صکوک تأثیر منفی خواهد داشت. علاوه بر این، تأثیر تورم بر توسعه بازار صکوک مثبت و معنادار است. افزایش تورم ممکن است منجر به افزایش تقاضا برای صکوک شود، زیرا سرمایه‌گذاران به دنبال محافظت از ثروت خود در برابر کاهش قدرت خرید هستند؛ بنابراین صکوک می‌تواند جایگزین مناسبی برای سرمایه‌گذاری باشد که به دنبال فرصت‌های پوشش تورم هستند. همچنین، کیفیت نهادی بر توسعه بازار صکوک تأثیر منفی و معنادار دارد. افزایش کیفیت نهادی معمولاً به افزایش نظارت و قوانین سخت‌گیرانه مربوط است. این ممکن است منجر به ایجاد محدودیت‌ها و مقررات

جدیدی شود که دسترسی آسان به منابع مالی را محدود کرده و در نتیجه، بر فعالیت‌های بازار صکوک تأثیر منفی می‌گذارند.

یافته‌های این مطالعه برای سیاست‌گذاران، دولت‌ها و تنظیم‌کننده‌ها در تدوین سیاست‌هایی برای بهبود وضعیت فعلی بازار صکوک قابل توجه است. همچنین، یافته‌ها می‌تواند تأثیرات ریسک مالی بر توسعه بازار صکوک را در کشورهای منتخب اسلامی، برجسته‌تر کند. کشورهایی که به دنبال توسعه بازارهای صکوک خود هستند باید تلاش کنند تا سیاست‌های کلان اقتصادی پایدار را اتخاذ کنند تا سرمایه‌گذاران برای نگهداری اوراق بهادار صکوک جذب شوند. علاوه بر این، دولت و مقامات ذی‌ربط باید متغیرهای اقتصادی و مالی را مدیریت کنند و بر این اساس، می‌توانند محیط مساعدی را برای رشد بازار صکوک فراهم کنند.

ملاحظات حقوقی

- پیروی از اصول حقوقی

تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است.

- تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

۱. شرکت مدیریت دارایی مرکزی بازار سرمایه (۱۳۹۵). *مزایای صکوک*.
<https://www.sukuk.ir/>
2. Capital Market Central Asset Management Company (2016). *Benefits of sukuk*. https://www.sukuk.ir (In Persian)
۳. کشاورز، هادی؛ و رضایی، محمد (۱۴۰۰). اثر ریسک اقتصادی، مالی و سیاسی بر ریسک و بازده بورس اوراق بهادار تهران. *اقتصاد پولی مالی*، ۲۸(۲۲)، ۱۵۲-۱۲۷.
4. Keshavarz, H., & Rezaei, M. (2022). The Effect of Economic, Financial and Political Risk on the Risk and Return of Tehran Stock Exchange. *Monetary & Financial Economics*, 28(22), 127-152. (In Persian)
DOI: [10.22067/mfe.2022.74053.1144](https://doi.org/10.22067/mfe.2022.74053.1144)
5. Ahmad, W., & Radzi, R. M. (2012). Sustainability of sukuk and conventional bond during financial crisis: Malaysia's Capital Market. *Global Economy and Finance Journal*, 4(2), 33-45.
6. Al-Raeai, A. M., Zainol, Z., & Rahim, A. K. A. (2019). The Influence of Macroeconomics Factors and Political Risk on the Sukuk Market Development in Selected GCC Countries: A Panel Data Analysis. *Jurnal Ekonomi Malaysia*, 53(2), <http://dx.doi.org/10.17576/JEM-2019-5302-15>.
7. Al-Sayed, O. (2013). Sukuk risk: analysis and management. *European Journal of Applied Social Sciences Research*, 1(3), 67-76.
8. Aman, A. U., Naim, A. M., & Isa, M. Y. (2019). What Determines Sukuk Market Development? New Theoretical Insights. *Global Review of Islamic Economics and Business*, 7(1). 21-27.
9. Aman, A., Naim, A. M., Isa, M. Y., & Ali, S. E. A. (2022). Factors affecting sukuk market development: empirical evidence from sukuk issuing economies. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 15(5), 884-902.
10. Ansari Samani, H., Mahmudi, Z., & Namdari, S. (2017). The Relationship between Risk and Foreign Direct Investment in Selected Developing Countries (Dynamic Panel Data Approach). *The Journal of Economic Studies and Policies*, 3(2), 71-104.
11. Azmat, S., Skully, M., & Brown, K. (2014). Issuer's choice of Islamic bond type. *Pacific-Basin Finance Journal*, 28, 122-135.
12. Baita, A. J., Malami, H. U., & Al-Faryan, M. A. S. (2022). Fiscal policy and sukuk market development in OIC countries.
13. Basyariyah, N., Kusuma, H., & Qizam, I. (2021). Determinants of sukuk market development: macroeconomic stability and institutional approach. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(2), 201-211.

14. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Merrouche, O. (2013). Islamic vs. conventional banking: business model, efficiency and stability. *Journal of Banking and Finance*, 37, 433-447.
15. Bhattacharyay, B. N. (2013). Determinants of bond market development in Asia. *Journal of Asian Economics*, 24, 124-137.
16. Boukhatem, J., (2021a). Sukuk market and economic welfare nexus: a partial equilibrium approach. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 11 (3), 142-145.
17. Boukhatem, J. (2022). How does financial risk affect sukuk market development? Empirical evidence from ARDL approach. *Heliyon*, 8, e09453. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e09453>.
18. Demirgüç-Kunt, A., & Maksimovic, V. (1996). Stock market development and financing choices of firms. *The World Bank Economic Review*, 10(2), 341-369.
19. Easterly, W., & Levine, R. (2003). Tropics, germs, and crops: How endowments influence economic development. *Journal of Monetary Economics*, 50(1), 3-39.
20. Godlewski, C. J., Turk-Ariss, R., & Weil, L. (2011). Do Markets Perceive Sukuk and Conventional Bonds as Different Financial Instruments? *Bank of Finland BOFIT Discussion Papers*. No. 6-2011.
21. Godlewski, C. J., Turk-Ariss, R., & Weill, L. (2013). Sukuk vs. Conventional bonds: a stock market perspective. *Journal of Comparative Economics*, 41 (3), 745-761.
22. Hall, R. E., & Jones, C. I. (1999). Why do some countries produce so much more output per worker than others? *Quarterly Journal of Economics*, 114(1), 83-116.
23. Hasan, M., & Dridi, J. (2010). The effect of global financial crisis on Islamic and conventional banks: a comparative study. *IMF Working Paper*, WP/10/201.
24. Hasan, R., Ahmad, A. U. F., & Parveen, T. (2019). Sukuk risks: A structured review of theoretical research. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 10(1), 35-49.
25. Knack, S., & Keefer, P. (1995). Institutions and economic performance: Cross-country tests using alternative institutional measures. *Economics and Politics*, 7, 207-227.
26. Kusuma, K., & Silva, A. (2014). Sukuk markets: A proposed approach for development. *Policy Research Working Paper*, 7113(December), 41.
27. Mauro, P. (1995). Corruption and growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 110 (3), 681-712.
28. Mirza, A. R., & Sultana, N. (2020). Impact of economic factors to determine the sukuk market development: an empirical analysis. *International Journal of Islamic Economics Governance*, 1 (1), 65-83.

29. Mu, Y., Phelps, P., & Stotsky, J. G. (2013). Bond markets in Africa. *Review of Development Finance*, 3(3), 121-135.
30. Rahman, M. M., Tabash, M. I., Salamzadeh, A., Abduli, S., & Rahaman, M. S. (2022). Sampling techniques (probability) for quantitative social science researchers: a conceptual guideline with examples. *Seeu Review*, 17(1), 42-51.
31. Rajan, R. G., & Zingales, L. (2003). The great reversals: the politics of financial development in the twentieth century. *Journal of Financial Economics*, 69(1), 5-50.
32. Roslen, S. N. M., Zaghlol, A. K., & Aziz, M. R. A. (2022). Using the ARDL approach to investigate the nexus between financial risk and sukuk market development. *Journal of Entrepreneurship, Business and Economics*, 10(2S1), 95-123.
33. Said, A., & Grassa, R. (2013). The Determinants of Sukuk Market Development: Does Macroeconomic Factors Influence the Construction of Certain Structure of Sukuk? *Journal of Applied Finance & Banking*, 3(5), 251-267.
34. Silva, T. C., Guerra, S. M., & Tabak, B. M. (2020). Fiscal risk and financial fragility. *Emerging Markets Review*. DOI: 10.1016/j.ememar.2020.100711.
35. Smaoui, H., & Khawaja, M. (2016). The Determinants of Sukuk Market Development. *Emerging Markets Finance and Trade*. DOI: 10.1080/1540496X.2016.1224175.
36. Smaoui, H., & Nechi, S. (2017). Does Sukuk Market Development Spur Economic Growth? *Research in International Business and Finance*. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ribaf.2017.04.018>.
37. Taoual, S. (2016). Sukuk: A Potential for Stability and Development in the GCC. *Economics Discussion Papers*, No. 2016-7. Kingdom University, London.
38. Yakubu, B. N., Salamzadeh, A., Bouzari, P., Ebrahimi, P., & Fekete-Farkas, M. (2022). Identifying the key factors of sustainable entrepreneurship in the Nigerian food industry: The role of media availability. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 10(2), 147-162.

Identifying the Dimensions and Components of the Executive Requirements of Islamic Microfinance

Akram Taftiyan*

Farideh Noor Mohammadi**

10.30497/ifr.2024.244444.1830

Abstract

Microfinance can be defined as a mechanism for providing various financial services to low-income groups. The current research was carried out with the aim of designing and validating the dimensions and components of the executive requirements of Islamic wisdom financing. In this research, a mixed exploratory approach was used, so that the qualitative method played an exploratory role and the quantitative method played a confirmatory role. Also, in the qualitative stage, the theme analysis method (Braun & Clark, 2006) and in the quantitative stage, modeling of structural equations using Smart PLS software has been used. The experts of this research are 25 people in the qualitative part and 60 people in the quantitative part from the experts and managers of the credit department and professors of the university by snowball sampling method. The findings of the research show that the aspects related to ownership and control, the characteristics of loan contracts and security are considered to be the most important aspects affecting the executive requirements of Islamic microfinance, respectively. The results of the model evaluation show that among the main categories related to the "loan contract features" dimension, payment method, responsibility and repayment method, contract cost, duration of the loan contract, and target group/business subject, respectively, as well as among the main categories related to the dimension "Security" is one of the most important categories that can affect the executive requirements of Islamic wisdom financing, respectively, the requirements of collateral/documents and proceedings.

Keywords: Islamic; Appraisal Model; Islamic Banking; Microfinance; Mixed Approach.

JEL Classification: G28,G32,G24.

* Associate Professor, Islamic Azad University, Yazd Branch, Accounting Department, Yazd, Iran (Corresponding Author). taftiyan@iauyazd.ac.ir 0000-0001-8627-3461

** PhD Student, Department of Accounting, Yazd Branch, Islamic Azad University, Yazd,

Iran. farideh.noormohammadi@iauyazd.ac.ir

0009-0006-4192-4500

Accepted: 2023/04/28

Recived: 2023/12/11

شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی

فریده نورمحمدی*

اکرم تفتیان*

چکیده

تأمین مالی خرد را می‌توان به‌عنوان سازوکار عرضه خدمات مالی گوناگون به گروه‌های با درآمد پایین تعریف کرد. پژوهش حاضر باهدف طراحی و اعتبارسنجی ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی انجام شده است. در این پژوهش از رویکرد آمیخته اکتشافی استفاده شده، به‌طوری‌که روش کیفی نقش اکتشافی و روش کمی، نقش تأییدی ایفا را کرده است. همچنین در مرحله کیفی از روش تحلیل مضمون (Braun & Clark, 2006) و در مرحله کمی، از الگوسازی معادله‌های ساختاری با استفاده از نرم‌افزار Smart PLS بهره‌گیری شده است. خبرگان این پژوهش در بخش کیفی ۲۵ نفر و در بخش کمی ۶۰ نفر از کارشناسان و مدیران دایره اعتبارات و استادان دانشگاه با روش نمونه‌گیری گلوله برفی انتخاب شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ابعاد مسائل مربوط به مالکیت و کنترل، ویژگی قراردادهای وام و امنیت به ترتیب از مهم‌ترین ابعاد مؤثر بر الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی به شمار می‌آیند. نتایج ارزیابی الگو بیانگر آن است که از بین مقوله‌های اصلی مرتبط با بعد «ویژگی‌های قرارداد وام» به ترتیب نحوه پرداخت، مسئولیت و نحوه بازپرداخت، هزینه قرارداد، مدت قرارداد وام و گروه هدف/ موضوع تجاری و همچنین از بین مقوله‌های اصلی مرتبط با بعد «امنیت» به ترتیب الزامات وثیقه/ مدارک و دادرسی از جمله مهم‌ترین مقوله‌هایی هستند که می‌توانند بر الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی تأثیرگذار باشند.

واژگان کلیدی: اسلامی؛ الگوی ارزیابی؛ بانکداری اسلامی؛ تأمین مالی خرد؛ رویکرد آمیخته.

* دانشیار، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یزد، گروه حسابداری، یزد، ایران (نویسنده مسئول)

taftiyan@iauyazd.ac.ir

** دانشجوی دکتری حسابداری، گروه حسابداری، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران

farideh.noormohammadi@iauyazd.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۸

مقاله مدت ۲۳ روز جهت اصلاحات نزد نویسندگان بوده است.

مقدمه

باوجود پیشرفت‌های شگرف فناوری، اقتصادی و اجتماعی، بخش زیادی از جمعیت جهان به خدمات مالی از قبیل اعتبارات خرد و سپرده و پس‌انداز دسترسی ندارند. افرادی که نیاز به دریافت اعتبارات خرد دارند، فاقد نفوذ در مراجع ذی‌ربط هستند و معمولاً قادر نیستند بازار رسمی را از نیازهای اعتباری یا سپرده‌گذاری خود مطلع نمایند. یک تغییر بنیادی یا رویکردی جدید در سه دهه اخیر پدید آمد و آن تأمین مالی خرد است که به‌عنوان یکی از ابزارها و روش‌های توسعه‌ای اقتصادی برای اقشار پایین جامعه مورد استفاده قرار گرفته است (قلیچ و خوانساری، ۱۳۹۹). بانک‌های اسلامی براساس دستورالعمل‌های شرعی فعالیت می‌کنند. راهکار مالی ارائه شده توسط بانک‌های اسلامی در راستای قراردادهای اسلامی است؛ بنابراین این مؤسسات به بخش بزرگی از مردم علاقه دارند. بانکداری و مالی اسلامی مورد توجه مسلمانان و غیرمسلمانان قرار گرفته است. دلیل اصلی علاقه غیرمسلمانان، نحوه عملکرد نظام مالی اسلامی بدون بهره است. بانکداری و مالی اسلامی مبتنی بر اهداف کلی اقتصادی اسلامی است که براساس قرآن، سنت و شریعت، تأکید بر عوامل اخلاقی، اجتماعی و مذهبی برای ارتقای برابری و انصاف برای منافع اجتماعی- اقتصادی است (Ahmed & Ammar, 2015). نظام اقتصادی و مالی اسلامی بر توزیع عادلانه منابع، عدالت اجتماعی و اقتصادی و تقسیم ریسک دلالت دارد. محصولات و خدمات ارائه شده توسط مؤسسات مالی اسلامی باید با اهداف اقتصاد اسلامی همسو باشد. هدف از تأمین مالی خرد ارائه وام‌های کوچک به افراد زیر سطح فقر برای ایجاد برابری در جوامع و رفع فقر است. این اهداف با اهداف اقتصادی و مالی اسلامی مطابقت دارد؛ بنابراین تأمین مالی خرد اسلامی می‌تواند مکمل اهداف کلی کاهش فقر باشد. تأمین مالی خرد اسلامی به دلیل نقاط قوت ذاتی خود می‌تواند عملکرد بهتری داشته باشد. محصولات مالی اسلامی به‌جای انتقال ریسک مانند قراردادهای بدهی یا وام، مبتنی بر

مفهوم اشتراک ریسک است. ثانیاً، سنگ بنای نظام اجتماعی و اقتصادی اسلامی، زکات، صدقه و قرض‌الحسنه کمک می‌کند تا بار طبقه اجتماعی کم‌برخوردار را بر دوش قشر ثروتمند جامعه تقسیم کنند (Ali & Hussain, 2017). تأمین مالی خرد اسلامی یک پدیده جدید است. در بین کامل‌ترین تحقیقات در مورد این موضوع، رحمان و دین^۱ (۲۰۱۳م) یک یادداشت فنی تهیه کردند که در آن سعی کردند نحوه ترکیب بانکداری اسلامی با تأمین مالی خرد را تجزیه و تحلیل کنند. بانک‌های اسلامی هم‌داری‌ها و هم‌محصولات بدهی را براساس موازین اسلامی ارائه می‌کنند. بانک‌های اسلامی مانند بانک‌های معمولی به‌عنوان واسطه عمل می‌کنند و از افرادی که دارای مازاد وجوه هستند، سپرده می‌پذیرند و به کسانی که کمبود وجوه دارند، وجوه می‌دهند. تأمین مالی خرد حوزه رشد مالی مدرن در کشورهای در حال توسعه بوده است. گزینه‌های مالی متوسطی را برای افراد فراهم می‌کند. این به آن‌ها اجازه می‌دهد تا از فقر فرار کنند و بر برخی از محدودیت‌هایی که در بانکداری متعارف براساس تقاضای سخت برای وثیقه و سابقه اعتباری قوی با آن مواجه می‌شوند، غلبه کنند. محرومیت همچنان یک چالش مهم در بسیاری از جوامع مسلمان است: بیش از ۵۰۰ میلیون نفر با کمتر از ۲ دلار آمریکا در روز در اندونزی، پاکستان، هند، بنگلادش، مصر و نیجریه زندگی می‌کنند. این افراد با توجه به فقدان نقدینگی کافی، مدیریت پس‌انداز و توانایی انتقال و دریافت پول با مشکل مواجه هستند (Kustin, 2015). تأمین مالی خرد اسلامی به‌عنوان ابزاری نوآورانه برای کاهش فقر مطرح شده است. بررسی ادبیات نظری نیز بیانگر آن است که بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده (شهیدی‌نسب، موسویان و نگارش، ۱۴۰۱؛ شهیدی‌نسب و موسویان، ۱۴۰۰؛ قلیچ و خوانساری، ۱۳۹۹). تنها به بررسی تطبیقی تأثیر برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران و جهان با تأکید بر کشورهای اسلامی، طراحی مدل‌های بومی و عملیاتی تأمین مالی خرد اسلامی و تحلیل قابلیت عقود انتفاعی در نظام تأمین مالی

خرد اسلامی اشاره کرده‌اند؛ در نتیجه، این پژوهش در تلاش است با بررسی چگونگی تأثیرگذاری ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی، به‌عنوان مسأله اصلی پژوهش حاضر، علاوه بر غنی‌سازی مفاهیم مرتبط با الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی، با ارائه یک الگوی جامع، تحلیلی ساختاری از تأثیر مقوله‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی را ارائه نموده و پاسخ سؤال‌های زیر را ارائه نماید:

۱. ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی چیست؟
۲. اعتبارسنجی ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی چگونه است؟

در ادامه پژوهش به بررسی مبانی نظری، پیشینه، روش اجرای پژوهش، یافته‌ها و بحث و نتیجه‌گیری پرداخته شده است.

۱. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

اصطلاح «تأمین مالی خرد» به‌طور کلی به مجموعه گسترده‌ای از خدمات مالی اشاره دارد که متناسب با نیازهای افراد فقیر طراحی شده است (Fianto & Gan, 2017). براساس نظرات ارنست و یانگ^۲ (۲۰۱۴م)، تأمین مالی خرد را می‌توان به سه دسته کلی تقسیم کرد: اعتبارات خرد، پس‌انداز خرد و بیمه خرد. هدف از اعتبارات خرد ارائه وام‌های کوچک به کارآفرینان خرد برای سرمایه‌گذاری در کسب‌وکارشان، سرمایه‌گذاری مجدد بازده و امکان رشد آن‌ها از فقر است. از سوی دیگر، پس‌اندازهای خرد باهدف ارائه راه‌های در دسترس و ایمن برای پس‌انداز، چه برای سرمایه‌گذاری‌های آتی و چه به‌عنوان یک اقدام احتیاطی در برابر شوک‌های اقتصادی، طراحی شده است، درحالی‌که بیمه خرد برای کاهش انواع خطرات، مانند خطرات کشاورزی یا بهداشتی طراحی شده است.

تعدادی از اصول کلیدی شرعی وجود دارد که مالیه اسلامی را از اشکال متعارف متمایز می‌کند. این اصول منجر به ایجاد صنعت مالی جداگانه شده است که عبارتند از: منع ربا و سود (ربا)، منع تحقق منفعت از احتکار، عدم قطعیت در معامله‌های تجاری (غرر) و همچنین این الزامات. تمام فعالیت‌ها باید برای اهداف مجاز (حلال) باشد. تأمین مالی خرد اسلامی نشان‌دهنده تلاقی دو صنعت به سرعت در حال رشد است: تأمین مالی خرد و مالی اسلامی. این به تقاضاهای برآورده نشده اعتبارات خرد می‌پردازد و همچنین اصل اجتماعی اسلامی مراقبت از افراد کم اقبال را با قدرت تأمین مالی خرد برای فراهم کردن دسترسی مالی به فقرا برآورده می‌کند (Karim, Tarazi & Reille, 2008). تأمین مالی خرد اسلامی در چارچوب خود می‌تواند به بهبود سطح زندگی افراد کم‌درآمد و فقرا کمک کند، زیرا از استثمار جلوگیری می‌کند و به یک هدف عدالت اجتماعی دست می‌یابد (Onakoya & Onakoya, 2013). مبنای فلسفی نظام مالی اسلامی از نظر دوگاراوا^۳ (۲۰۰۸م) در عدل (عدالت اجتماعی) و خیرخواهی است. با توجه به این اصول، تأثیر مثبت تأمین مالی خرد اسلامی بر کاهش فقر، در شمول مواردی که تاکنون از خدمات مالی حذف شده‌اند، آشکار می‌شود.

محصولات اسلامی متنوعی وجود دارد که می‌توان آن‌ها را با تأمین مالی خرد به منظور کاهش بلای فقر در کشور تطبیق داد. در کشورهای مختلف خاورمیانه که مفاهیم تأمین مالی خرد اجرا شده است، تأمین مالی خرد با موفقیت فرصت‌های اقتصادی را برای بهبود وضعیت اجتماعی اقتصادی فقرا باز کرده است که گواه این واقعیت است که تأمین مالی خرد از طریق تسریع نرخ اشتغال و افزایش دستمزدهای واقعی، فقر را کاهش می‌دهد (Awojobi, 2011). صدیقی^۴ (۲۰۰۲م) خاطر نشان کرد که مزیت نسبی مالیه اسلامی این است که بین فعالیت‌های اقتصادی واقعی و مالی اسلامی پیوند نزدیکی وجود دارد که برای فعالیت‌های مالی ارزش ایجاد می‌کند. در این

---

3. Dogarawa

4. Siddiqi

راستا، اشتغال‌زایی بیشتری ایجاد خواهد شد که تأثیر مثبتی بر بیکاری و تأثیر بلندمدت بیشتری بر توسعه پایدار اقتصاد خواهد داشت. باین‌حال، مالی اسلامی هیچ تبعیض درونی مذهبی ندارد و محصولات آن بدون توجه به اعتقادات در دسترس هرکسی است. چندین مدل از تأمین مالی خرد اسلامی را می‌توان در ادبیات پیدا کرد. سه ابزار اصلی مدل‌های مالی خرد اسلامی توسط دوما و ساپکانین^۵ (۱۹۹۹م) شناسایی شدند. مضاربه مدل سودوزیان است که در آن بانک پول را تأمین می‌کند و کارآفرین عمل می‌کند. در مدل مشارکه، یک قرارداد سرمایه‌گذاری مشترک وجود دارد که در آن بانک و کارآفرین هر دو در سرمایه شرکت می‌کنند و سودوزیان را به اشتراک می‌گذارند. مدل ارائه شده توسط حسن و اشرف^۶ (۲۰۱۰م) ایجاد یک صندوق زکات (یکی از پنج رکن اسلام و به‌منظور تأمین مالی فقیرترین فقرا) را فراهم می‌کند که با آن زیان‌های ناشی از نکول را به میزان بسیار کمی پوشش دهد.

شهیدی‌نسب، موسویان و نگارش (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی تطبیقی تأثیر برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران و جهان با تأکید بر کشورهای اسلامی»، به‌صورت تطبیقی به بررسی تأثیر برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران و جهان با تأکید بر کشورهای اسلامی پرداخته‌اند. نتایج پژوهش نشان داد که مهم‌ترین تأثیر مستقیم برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران اشتغال و توانمندسازی است. همچنین بررسی تطبیقی تأثیر برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران و جهان حاکی از آن است که تأثیر این برنامه‌ها در کشورهای اروپایی و آمریکایی بیشتر بر جنبه‌های تولیدی (ایجاد اشتغال و رشد اقتصادی)؛ در کشورهای آفریقایی بیشتر بر جنبه‌های غیرتولیدی (بهداشت، تغذیه و آموزش) و در کشورهای آسیایی بر هر دو جنبه تولیدی و غیرتولیدی متمرکز بوده است. بررسی کشورمان نیز نشان داد که تأثیر برنامه‌های تأمین مالی خرد بیشتر جنبه تولیدی داشته است.

5. Dhumale & Sapcanin

6. Hassan & Ashraf

شهیدی‌نسب و موسویان (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «طراحی مدل‌های بومی و عملیاتی تأمین مالی خرد اسلامی»، با استفاده از روش تحلیل آماری اقدام به ساخت الگوهای عملیاتی و بومی تأمین مالی خرد نموده‌اند. با مرور ادبیات تأمین مالی خرد و امکان‌سنجی ظرفیت‌های تأمین مالی خرد از طریق پیمایش میدانی و نیز تحلیل محتوای کیفی چهار مدل عملیاتی و بومی برای پیاده‌سازی تأمین مالی خرد طراحی کرده‌اند که عبارتند از: مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر هبات و صدقات، مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر زکات، مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر قرض‌الحسنه و مؤسسه تأمین مالی خرد مبتنی بر وقف؛ همچنین ابعاد مختلف این نهادها، ساختار قانونی و نظارتی، نحوه تجهیز و تخصیص منابع، نحوه ضمانت و نیز نهاد ناظر بر این نهادها در قالب ساختار نظام بانکداری اسلامی کشور طراحی شده‌اند.

قلیچ و خوانساری (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «تحلیل قابلیت عقود انتفاعی در نظام تأمین مالی خرد اسلامی با استفاده از روش تاپسیس فازی»، با استفاده از روش تاپسیس فازی به‌عنوان یکی از روش‌های موجود در رویکرد تصمیم‌گیری چند شاخصه، به اولویت‌بندی عقود انتفاعی از حیث کارآمدی استفاده در نظام تأمین مالی خرد اسلامی پرداخته‌اند. نتایج تحقیق نشان‌دهنده حداقل نه شاخص برای این موضوع وجود دارد. همچنین نتیجه اولویت‌بندی حکایت از آن دارد که به ترتیب عقود مرابحه، جعاله و اجاره مناسب‌ترین عقود انتفاعی جهت استفاده در نظام تأمین مالی خرد اسلامی است.

شهیدی‌نسب، موسویان و نگارش (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «مهندسی مالی عقود در تأمین مالی خرد اسلامی در ایران»، با استفاده از روش تحلیلی توصیفی و تحلیل آماری و با توجه به تجارب بانکداری اسلامی و نیز عقود اسلامی اقدام به مهندسی مالی شیوه‌های تأمین مالی خرد اسلامی در کشور کرده‌اند. منظور از مهندسی مالی شیوه‌های تأمین مالی خرد اسلامی، بررسی عقود ویژه تأمین مالی خرد و

«اس.ام.ای»ها، رتبه‌بندی آن‌ها و تبیین کاربردهای این عقود در تأمین مالی خرد است. بر پایه دستاوردهای پژوهش، قرض‌الحسنه، عقود مبادله‌ای (مراجعه، اجاره و استصناع) و مشارکت اولویت‌های تأمین مالی خرد برای خانوارها و مشارکت، مراجعه و اجاره اولویت‌های نخست برای تأمین مالی خرد «اس.ام.ای»ها محسوب می‌شوند.

میثمی، حسن‌زاده و شهیدی‌نسب (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «رویکردی مرحله‌ای برای استفاده از عقود مشارکتی در تأمین مالی خرد اسلامی»، برای استفاده از عقود مشارکتی در تأمین مالی خرد اسلامی، رویکردی مرحله‌ای، عرضه کرده‌اند. یافته‌های این تحقیق که با روش تحلیلی-توصیفی به‌دست‌آمده است نشان داد که کاربرد الگوی مرحله‌ای در تأمین مالی خرد اسلامی، نه‌تنها امکان‌پذیر است، بلکه مزیت‌های گوناگونی نیز برای مؤسسات تأمین مالی خرد و وام‌گیرندگان به همراه دارد. الگوی عرضه‌شده در این تحقیق - که به‌طور محدود در کشور سریلانکا نیز تجربه‌شده است - مبانی لازم را برای تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی در ایران فراهم می‌کند. علاوه‌براین، الگوی مرحله‌ای می‌تواند دلالت‌های مناسبی برای بانک‌ها و مؤسسات قرض‌الحسنه که در ذیل قانون بانکداری بدون ربا، فعالیت می‌کنند داشته باشد.

سلطان‌وویچ^۷ (۲۰۲۳م) در پژوهشی با عنوان «مبانی اقتصادی تأمین مالی خرد اسلامی و اهمیت در کاهش فقر»، ضرورت اقتصادی و اهمیت تأمین مالی خرد اسلامی و همچنین پیشنهادها و توصیه‌های مبتنی بر علمی برای ایجاد سازمان تأمین مالی خرد اسلامی در ازبکستان را ارائه کرده است. نتایج پژوهش نشان داد که مؤسسات اعتبارات خرد نیز از نظر شکل‌گیری و فعالیت به دو گروه تقسیم می‌شوند. این‌ها مؤسسات اعتبارات خرد سنتی و اسلامی هستند. اعتبار خرد ارائه شده توسط مؤسسات مالی خرد سنتی حاوی عنصر ربا است که شرع اسلامی آن را ممنوع کرده و از استفاده از آن

توسط جمعیت مسلمان و مشاغل در کشور جلوگیری می‌کند. این بدان معناست که تأسیس مؤسسات مالی خرد اسلامی نقش مهمی در ریشه‌کنی فقر در کشور خواهد داشت.

پوروانتو و دیگران^۸ (۲۰۲۲م) در پژوهشی با عنوان «پذیرش تأمین مالی خرد اسلامی در اندونزی یک بررسی تجربی: گسترش تئوری رفتار برنامه‌ریزی شده»، به تعیین عوامل مؤثر بر نیت رفتاری برای اتخاذ تأمین مالی خرد اسلامی با تدوین نظریه رفتار برنامه‌ریزی شده پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که دین‌داری و تأثیر معناداری بر نگرش‌ها دارد. در همین حال، نگرش‌ها، هنجارهای ذهنی و کنترل رفتاری ادراک شده نیز به‌طور قابل توجهی بر نیت رفتاری برای پذیرش مالی خرد اسلامی تأثیر می‌گذارد. سپس هنجارهای ذهنی تا حد زیادی مقاصد رفتاری برای اتخاذ تأمین مالی خرد اسلامی را تعیین می‌کند.

کاترباور و موسکتا^۹ (۲۰۲۲م) در پژوهشی با عنوان «یک رویکرد یادگیری عمیق برای مدل‌سازی مدیریت ریسک برای تأمین مالی خرد اسلامی»، نشان داده‌اند که یک چارچوب جایگزین مبتنی بر هوش مصنوعی، فن‌های مالی سنتی را بهبود می‌بخشد. این چارچوب همچنین بیشتر با ارزش‌های بنیادی و خاص تأمین مالی خرد اسلامی منطبق است، زیرا برخی از ویژگی‌های غیرمالی متقاضی را که از نظر اطلاعاتی غنی هستند، نشان می‌دهد. ابتدا مؤلفه‌های مهم این رویکرد جدید را ارائه کرده‌اند. سپس آن را برای یک مورد تجاری (تقریباً ۳۰۰۰۰ درخواست برای یک مؤسسه تأمین مالی خرد در جمهوری آفریقای مرکزی) اعمال کرده تا مفید بودن آن را نشان دهند.

خان و دیگران^{۱۰} (۲۰۲۲م) در پژوهشی با عنوان «اثربخشی مؤسسات مالی خرد اسلامی از طریق رضایت مشتریان در پاکستان»، به بررسی اثربخشی نهادهای صندوق

---

8. Purwanto et al

9. Katterbauer & Moschetta

10. Khan et al

بین‌المللی پول در شرکت‌های کوچک و متوسط کشور پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که درآمد، سیاست بازپرداخت وام، فرصت‌های استفاده از وام، هزینه وام و انطباق با شریعت از نظر آماری تأثیر مثبت و معناداری بر رضایت مشتری اعتبار خرد دارند. این مطالعه نشان داد که درک رضایت مشتری به مؤسسات صندوق بین‌المللی پول کمک می‌کند تا عملکرد مالی خود را بهبود بخشند، حفظ مشتری را بهبود بخشند و مأموریت اجتماعی خود را انجام دهند.

۲. روش پژوهش

رویکرد پژوهش حاضر آمیخته اکتشافی است، به طوری که روش کیفی الگوی پژوهش را کشف و روش کمی تأیید پذیری آن را آزمون می‌نماید. همچنین در مرحله کیفی از روش تحلیل تم (Clark, 2006) و در مرحله کمی از روش معادلات ساختاری استفاده شده است. از طرف دیگر پژوهش کمی پس از خاتمه پژوهش کیفی طراحی و اجرا می‌شود، حاضر ترکیبی متوالی است. داده‌های گردآوری اطلاعات در این پژوهش را می‌توان به دودسته کتابخانه‌ای و میدانی تقسیم کرد. در خصوص جمع‌آوری اطلاعات مربوط به ادبیات موضوع و پیشینه پژوهش، از روش‌های کتابخانه‌ای و در زمینه جمع‌آوری داده‌ها برای پاسخ به سؤال‌های پژوهش از روش میدانی و ابزار مصاحبه و پرسشنامه استفاده شده است. قلمرو موضوع این پژوهش، الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی، قلمرو زمانی در طی سال‌های ۱۴۰۱ تا ۱۴۰۲ و قلمرو مکانی آن شعب بانک‌های استان یزد و شامل گروه‌های زیر است:

۱. اساتید دانشگاهی که با مبانی نظری و مفاهیم حسابداری بخش عمومی آشنایی کامل داشته و سرفصل حسابداری بانکداری عمومی را تدریس کرده باشند.
۲. ذی‌حسابانی که حداقل ۵ سال سابقه فعالیت در بانک‌های دولتی را داشته باشند.
۳. مدیران و کارشناسان بانک‌های دولتی که مسئول دایره اعتبارات باشند.

۴. صاحب‌نظرانی که تحصیلاتشان در رشته‌های مدیریت امور بانکی، مدیریت مالی، اقتصاد و مدیریت و مهندسی مالی باشد.
۵. صاحب‌نظران حداقل دارای مدرک کارشناسی ارشد باشند.

روش نمونه‌گیری استفاده شده در این پژوهش از نوع نمونه‌گیری گلوله برفی یا زنجیره‌ای است. در این روش ابتدا تعدادی از اشخاص صاحب‌نظر و دارای تحصیلات و تجربه کافی مرتبط با موضوع، انتخاب شده و در پایان مصاحبه از آن‌ها خواسته می‌شود که سایر افراد مطلع و صاحب‌نظر در خصوص موضوع پژوهش و معرفی کنند (مرادی و یحیائی، ۱۳۹۹)؛ که در نهایت در بخش کیفی ۲۵ مصاحبه برای رسیدن به اشباع نظری و در بخش کمی ۶۰ پرسشنامه شرح جدول (۱) نهایی شد. اشباع نظری زمانی رخ می‌دهد که دیگر داده‌هایی که به تعریف خصوصیات یک طبقه کمک کند، به پژوهش وارد نشود. به‌طورکلی عنوان شده است که با توجه به زمان و منابع قابل‌دسترس، تعداد (۱۵+۱۰) نمونه برای انجام مصاحبه کافی خواهد بود (پورعزت، مختاریان‌پور و آذین، ۱۳۹۹). در این پژوهش پس از انجام ۲۰ مصاحبه، داده‌ها تکراری شده و با انجام ۵ مصاحبه دیگر از اشباع نظری اطمینان حاصل شد.

جدول (۱): آمار توصیفی خبرگان

ویژگی‌های جمعیت‌شناختی	شرح	بخش کیفی	بخش کمی
جنسیت	مرد	۱۶	۳۹
	زن	۹	۲۱
موقعیت شغلی	اساتید دانشگاه	۶	۵
	کارشناسان دایره اعتبارات بانک‌ها	۹	۳۵
	مدیران دایره اعتبارات بانک‌ها	۱۰	۲۰
تحصیلات	کارشناسی ارشد	۲۰	۵۲
	دانشجو دکتری	۵	۸

ویژگی‌های جمعیت‌شناختی	شرح	بخش کیفی	بخش کمی
رشته تحصیلی	مدیریت امور بانکی	۱۳	۲۴
	مدیریت مالی	۷	۱۵
	اقتصاد	۱	۷
	مدیریت و مهندسی مالی	۴	۱۴
سابقه کاری	۵ تا ۱۵ سال	۹	۳۵
	۱۵ تا ۲۵ سال	۱۳	۱۸
	بیشتر از ۲۵ سال	۳	۷

منبع: (یافته‌های تحقیق)

برای گردآوری داده‌ها از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته و پرسشنامه استفاده شد. از آنجاکه برای مطالعات کیفی که باهدف اکتشافی و طراحی الگو انجام می‌شوند، مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته مناسب‌ترند (آذر، خسروانی و جلالی، ۱۳۹۸). در این مطالعه نیز از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با خبرگان امر استفاده شد. در بخش کمی نیز از پرسشنامه‌ای با طیف لیکرت پنج درجه استفاده شده است.

روش اصلی استفاده شده در بخش کیفی، روش تحلیلی مضمون است. شناخت مضمون یکی از مهم‌ترین و حساس‌ترین کارها در تحقیقات کیفی و به عبارتی، قلب تحلیل مضمون است. از تحلیل مضمون می‌توان برای شناخت الگوهای موجود در داده‌های کیفی استفاده کرد. تحلیل قالب مضامین و تحلیل شبکه مضامین از ابزارهایی هستند که معمولاً در تحلیل مضمون به‌کار می‌روند و قالب مضامین، فهرستی از مضامین را به‌صورت سلسله مراتبی نشان می‌دهد. این روش برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. روش مذکور فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی و مفصل تبدیل می‌سازد. در این پژوهش ابتدا با تدوین روش مصاحبه و انجام مصاحبه‌های عمیق و نیمه‌ساختاریافته با خبرگان منتخب، متون مصاحبه کدگذاری شد. برای این منظور متن

مصاحبه‌ها چندین بار مطالعه و مرور و سپس داده‌ها به واحدهای معنایی در قالب جملات و پاراگراف‌های مرتبط با معنای اصلی شکسته شد. واحدهای معنایی چندین بار مرور و سپس کدهای مناسب هر واحد معنایی نوشته و براساس تشابه معنایی طبقه‌بندی شد. مرحله تجزیه و تحلیل با اضافه شدن هر مصاحبه به همین ترتیب تکرار شد. ملاک دستیابی به اشباع نظری در ختم مصاحبه‌ها رسیدن به تکرار در کدهای استخراجی بود. در نهایت با استفاده از این روش ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی شناسایی شد. در بخش کمی نیز با طراحی پرسشنامه محقق ساخته با طیف لیکرت ۵ درجه و توزیع آن میان مشارکت‌کنندگان در پژوهش، اعتبارسنجی الگوی به دست آمده شناسایی و برای این منظور از روش معادله‌های ساختاری استفاده شد و تجزیه و تحلیل اطلاعات با استفاده از نرم‌افزار Smart PLS و روش الگویابی معادلات ساختاری انجام شده است.

۳. یافته‌ها

در این قسمت داده‌های آماری پژوهش مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و یافته‌های آن در دو بخش کیفی و کمی ارائه شده است.

۳-۱. یافته‌های حاصل از رویکرد کیفی

به منظور کاربست تحلیل مضمون و تجزیه و تحلیل محتوای مصاحبه‌ها، ابتدا متن هر مصاحبه پیاده‌سازی و با استفاده از یادداشت‌ها تکمیل شد. سپس ابتدا برای هر یک از مصاحبه‌ها تمام ایده‌های مستقل در قالب مؤلفه شناسایی (کدگذاری باز) و در ادامه از ترکیب مؤلفه‌ها، به ساخت مقوله‌های اصلی (کدگذاری محوری) اقدام شد. هر کدام از مصاحبه‌ها چندین بار مطالعه و کدهای اولیه از آن‌ها استخراج شد.

نتایج مصاحبه‌ها با روش تحلیل مضمون تجزیه و تحلیل شد. در مرحله کدگذاری باز ۵۲۱ کد شناسایی شد. در نهایت، از طریق کدگذاری محوری ۳ ابعاد، ۸ مقوله اصلی

و ۴۶ مؤلفه یافت شد. شاخص‌های الگوی ارزیابی ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی مستخرج از مصاحبه‌ها به روش تحلیل مضمون در جدول (۲) ارائه شده است. ابعاد در قالب ویژگی قراردادهای وام، مسائل مربوط به مالکیت و امنیت دسته‌بندی شده‌اند. ویژگی قراردادهای وام شامل مقوله‌های اصلی: نحوه پرداخت، هزینه قرارداد، گروه هدف/ موضوع تجارت، مدت قرارداد وام و مسئولیت و نحوه بازپرداخت هستند. مسائل مربوط به مالکیت شامل مقوله‌های اصلی: ارتباط مشتری/ مالکیت هستند و امنیت شامل مقوله‌های اصلی: الزامات وثیقه/ مدارک و دادرسی هستند. با توجه به دسته‌بندی انجام شده الگوی اولیه پژوهش طراحی و در شکل (۱) ارائه شده است.

جدول (۲): شاخص‌های الگوی ارزیابی ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی

مؤلفه	مقوله اصلی	ابعاد
پرداخت وام مضاربه به صورت نقدی و طی یک مرحله یا چندین مرحله.	ویژگی قراردادهای وام	ویژگی قراردادهای وام
تأمین سرمایه مشارکت مدنی تماماً و نقداً توسط مالک.		
پرداخت وام مشارکت مدنی نقدی و غیر نقدی به دفعات.		
سهم‌الشرکه نقدی طرفین در وام مشارکت مدنی به نحو مشاع.		
مشخص نمودن نحوه تسویه مشارکت در مشارکت مدنی.		
تحقق مشارکت مدنی در زمان واریز نقدی سهم‌الشرکه به حساب بانک و تقویم سهم غیرنقدی.		
گسترش امور بازرگانی در چهارچوب سیاست‌های بازرگانی از طریق اولویت دادن به تعاونی‌های قانونی براساس قرارداد مضاربه توسط بانک‌ها.		
داشتن حق مصرف منابع در وام مشارکتی با سود غیرمعین توسط متقاضیان.	تأمین هزینه	تأمین هزینه
تأمین هزینه‌های مضاربه از محل سرمایه مضاربه و توسط مالکان.		
تعهد عامل براساس مصالحه طرفین نسبت به هزینه‌های مضاربه مانند قیمت خرید		

مؤلفه	مقاله اصلی	ابعاد
کالا، هزینه‌های بسته‌بندی، حمل‌ونقل، حقوق گمرکی، سود بازرگانی، بیمه، حق ثبت سفارش بانکی و هزینه انبارداری.		
پذیرفته شدن هزینه انجام‌شده توسط متقاضی در طرح‌ها و همچنین امور ساختمانی به‌عنوان آورده غیرنقدی متقاضی در مشارکت مدنی.		
قید کردن هر نوع هزینه به توافق طرفین در مشارکت مدنی برخلاف مضاربه.		
قرار گرفتن وام مضاربه در گروه مشارکت.	گروه هدف / موضوع تجارت	
قرار گرفتن وام مشارکت مدنی در گروه مشارکت.		
استفاده از وام مضاربه صرفاً جهت انجام امور بازرگانی و تجارت.		
کاربرد مشارکت مدنی در بخش تولیدی، بازرگانی (واردات، صادرات، داخلی) و خدماتی.		
عدم تجاوز مضاربه به‌عنوان تسهیلات کوتاه‌مدت از یک دوره خریدوفروش و حداکثر یک سال.	مدت قرارداد وام	
خاتمه یافتن وام مشارکت مدنی به‌عنوان تسهیلات کوتاه و میان‌مدت ظرف مدت یک سال.		
خاتمه یافتن مشارکت مدنی برای امور تولید، صنعتی و معدنی، کشاورزی و احداث مسکن حداکثر مدت سه سال.		
تعیین وام مضاربه متناسب با یک دوره خریدوفروش مشروط بر اینکه از یک سال تجاوز نکند.		
تعیین مدت قرارداد مشارکت مدنی با توجه به اقتضای فعالیت و موضوع قرارداد به تشخیص بانک‌ها و موافقت شریک، در ابتدای قرارداد.		
تمدید قرارداد مشارکت مدنی مشروط به تصویب هیأت‌مدیره بانک.		
مسئولیت عامل در حفظ سرمایه مضاربه براساس قانون.	مسئولیت و نحوه بازپرداخت	
اطمینان حاصل شدن بازگشت نرخ سود ابزاری در قراردادهای اعطای وام بانک.		
مکمل بودن بانک‌ها برای قید نحوه تسویه مشارکت در وام مشارکت مدنی.		
تعیین کردن نسبت سهم سود بانک در وام مضاربه برای پیش‌بینی حداقل سود مورد		

مؤلفه	مقوله اصلی	ابعاد
انتظار عاید بانک.		
اتخاذ ترتیبی توسط بانک در وام مشارکت مدنی جهت عدم افزایش تعهدات مالی و انجام معامله‌ها توسط شریک.		
ممانعت از خرید نسبه توسط شریک علاوه بر نظارت مستمر بر مصرف و برگشت وجوه سرمایه.		
مشخص نمودن نحوه تسویه مشارکت در مشارکت.		
تسویه کردن کالای احتمالی باقیمانده در پایان مدت قرارداد به قیمت فروش روز از اموال خود خریداری و قرارداد توسط شریک.		
خریداری کردن کالای احتمالی باقیمانده در پایان مدت قرارداد به قیمتی توافق شده توسط شریک.		
تعیین کردن سهم سود طرفین به نحو مشاع و به صورت نسبت یا درصد از کل سود معامله در وام مضاربه.		
اعطای تسهیلات مضاربه در صورت پیش‌بینی سودآوری معامله.		
جدا بودن نقش مالک و عامل از یکدیگر در مضاربه.		
تأمین‌کننده سرمایه لازم توسط مالک و انجام کار عاملیت توسط عامل در مضاربه		
قرار دادن سرمایه نقدی لازم برای انجام یک معامله تجاری در اختیار عامل اعم از اشخاص حقیقی یا حقوقی توسط بانک در وام مضاربه.		
امکان برقراری وام مضاربه بین یک عامل و یک مالک و یک عامل و چند مالک و با یک مالک و چند مالک و تقسیم مساوی یا متفاوت سود.		
عهد‌داری اداره امور شرکت مدنی توسط بانک (بانک‌ها) یا شرکای دیگر در مشارکت مدنی.		
تحویل نمودن اموال موضوع مضاربه به بانک پس از فوت عامل توسط وراثت جهت حفظ حقوق بانک نسبت به کالای موضوع مضاربه.		
قبول کردن مسئولیت فروش و انجام کارهای مضاربه توسط وراثت با موافقت بانک و با انعقاد قرارداد جدیدی با نظر اداره حقوقی بانک پس از فوت عامل.		

مسائل مربوط به مالکیت و کنترل

ارتباط مشتری / مالکیت

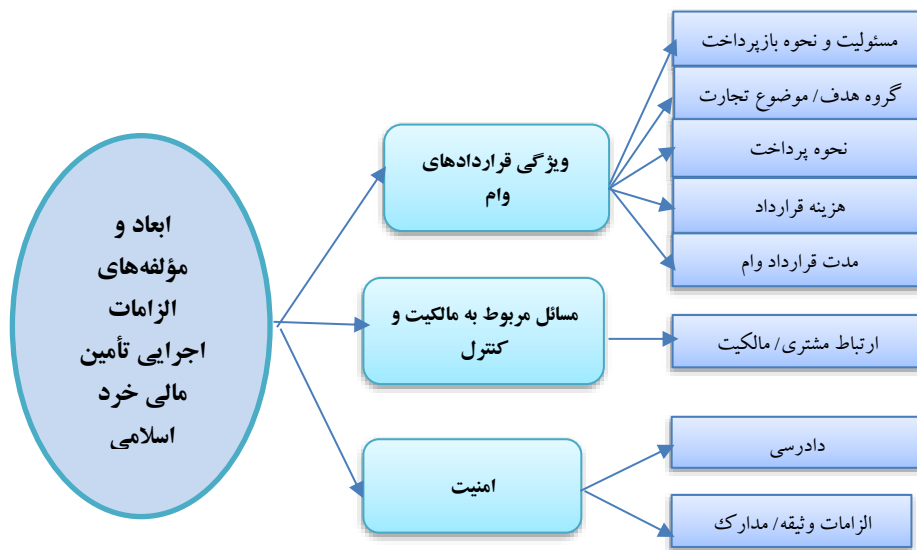

مؤلفه	مقوله اصلی	ابعاد
التزام وام‌گیرنده در عقد مضاربه نسبت به فراهم آوردن وسایل تجارت و کوشش در راه حفظ سرمایه و بهره‌برداری.		
مشارکت مالک به‌عنوان عهده‌دار تأمین سرمایه نقدی و وام‌گیرنده به‌عنوان فرد تجارت‌کننده در وام مضاربه نسبت به سود.		
جایز بودن وام مشارکت مدن.		
لازم‌الاجرا بودن قراردادهای مضاربه بر طبق توافق طرفین در حکم اسناد.		
قلمداد نمودن خود قرارداد به‌عنوان تضمین در مضاربه به‌منظور جلوگیری از هزینه‌های اضافی.		
استفاده از وثایق کاربردی در نظام بانکداری مانند اموال اعم از منقول و غیرمنقول، اسناد و اوراق بهادار.	مدارک	وثیقه
باطل بودن رهن دین و منفعت به‌عنوان شرایط اساسی صحت عقد رهن.	الزامات وثیقه / مدارک	
قرار دادن وثیقه توسط وام‌گیرنده تحت یکی از صور قانونی نزد وام‌دهنده.		
در اختیار قرار دادن اطلاعاتی مانند موضوع مضاربه، میزان سرمایه لازم برای مضاربه موردنظر، مبالغ تقریبی هزینه‌های مربوطه، حداکثر مدت لازم برای دوره مضاربه، نسبت پیشنهادی متقاضی برای تقسیم سود حاصله از مضاربه نزد بانک جهت تأمین سرمایه تجاری از راه مضاربه با بانک برای اشخاص حقیقی یا حقوقی.		
انقطاع قانونی در مواردی که به‌مرور زمان به‌واسطه دادخواست حق خود را مطالبه نماید، یا در صورتی که مدیون در دادگاه یا در سندی که به امضا او است اقرار به دین نماید.	دادرسی	
برعهده‌داشتن مسئول هرگونه کسر و نقصان توسط وام‌گیرنده با شرط ضمان شده.		

۳-۱-۱. ارائه الگوی مفهومی پژوهش

برای ارائه الگوی مفهومی پژوهش، ابعاد و مؤلفه‌های انتخابی با اشباع نظری به مرحله نهایی می‌رسد. اشباع نظری یعنی کدگذاری بیشتر و تقویت مقوله‌های اصلی و مفاهیم به‌گونه‌ای که مقوله‌ها پالایش شده و در نهایت چارچوب نظری پدیدار شود. در این پژوهش برای انجام اعتبارسنجی ابعاد و مقوله‌های اصلی الگوی پژوهش و پاسخ به

سؤال دوم پژوهش، ابعاد و مقوله‌های اصلی انتخابی در قالب الگوی مفهومی پژوهش در شکل (۱) ارائه شده است.

شکل (۱): الگوی مفهومی پژوهش

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۲-۳. یافته‌های حاصل از رویکرد کمی

در تحلیل مسیر PLS برای مفهوم‌سازی یک مدل سلسله مراتبی از متغیرهای آشکار به‌طور مکرر استفاده می‌شود. بدین ترتیب، یک متغیر پنهان مرتبه بالاتر می‌تواند به‌وسیله تمام متغیرهای آشکار (گویه‌ها) مرتبه پایین‌تر ساخته شود. برای مثال، طبق مندرجات شکل (۱)، متغیرهای پنهان مرتبه دوم (متغیرهای ویژگی قراردادهای وام، امنیت) هرکدام متشکل از چند متغیر پنهان مرتبه اول هستند که هرکدام از متغیرهای پنهان مرتبه اول نیز از تعدادی متغیر آشکار (گویه‌ها) تشکیل شده‌اند. در این مدل سلسله مراتبی، هر متغیر پنهان مرتبه دوم با استفاده از تمام متغیرهای آشکار متغیرهای پنهان مرتبه اول مشخص می‌شود؛ بنابراین متغیرهای آشکار دو بار استفاده می‌شوند:

۱) برای متغیر پنهان مرتبه اول (بارهای اولیه) و ۲) برای متغیر پنهان مرتبه دوم (بارهای ثانویه). این رویکرد به وضوح می‌تواند به مدل سلسله مراتبی مرتبه بالاتر توسعه یابد و نمرات متغیرهای پنهان از متغیرهای پنهان مرتبه پایین‌تر به دست آیند. یکی از سودمندی‌های PLS، ارزیابی مدل سلسله مراتبی هست که در پژوهش حاضر با استفاده از این رویکرد به ارزیابی ساختاری متغیر پنهان مرتبه بالاتر پرداخته شده است (طباطبائی و جهانگرد، ۱۳۹۵).

- پایایی سازه‌های مدل

همان‌طور که در روش مدل‌سازی معادله‌های ساختاری مطرح است ابتدا باید پایایی و روایی مقیاس‌های انتخابی برای اندازه‌گیری متغیرهای مکنون بررسی شود.

- پایایی سازه‌ها

جدول (۳): ضرایب پایایی سازه‌ها

پایایی ترکیبی	پایایی اسپیرمن	پایایی آلفا کرونباخ	متغیرهای مرتبه اول	متغیرهای مرتبه دوم	متغیرهای مرتبه سوم
۰/۸۶	۰/۸۳	۰/۸۰	نحوه پرداخت	ویژگی قراردادهای وام	مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی
۰/۸۰	۰/۶۶	۰/۶۶	هزینه قرارداد		
۰/۸۲	۰/۷۳	۰/۷۱	گروه هدف/ موضوع تجارت		
۰/۸۰	۰/۷۲	۰/۷۳	مسئولیت و نحوه بازپرداخت		
۰/۸۱	۰/۷۰	۰/۷۰	مدت قرارداد وام		
۰/۹۱	۰/۹۱	۰/۹۰	مجموع		
۰/۹۱	۰/۸۹	۰/۸۸	ارتباط مشتری/ مالکیت	مسائل مربوط به مالکیت و کنترل	
۰/۸۹	۰/۸۶	۰/۸۵	الزامات وثیقه/ مدارک	امنیت	

پایایی ترکیبی	پایایی اسپیرمن	پایایی آلفا کرونباخ	متغیرهای مرتبه اول	متغیرهای مرتبه دوم	متغیرهای مرتبه سوم
۰/۹۵	۰/۸	۰/۹۰	دادرسی		
۰/۸۱	۰/۸۶	۰/۷۶	مجموع		
۰/۹۴	۰/۹۵	۰/۹۳	مجموع		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

طبق نتایج حاصل در جدول (۳) آلفای کرونباخ برای ارزیابی پایداری درونی اندازه‌گیری می‌شود که نشانگر میزان همبستگی بین سازه و شاخص‌های مربوط به آن است مقدار واریانس تبیین شده بالاتر از ۰/۷ نشانگر پایایی قابل قبولی است. البته موس و دیگران^{۱۱} (۱۹۹۸م) در مورد متغیرهای با تعداد سؤال‌های اندک، مقدار ۰/۶ را به‌عنوان سرحد ضریب معرفی کرده‌اند؛ که همه متغیرها از ضریب قابل قبولی برخوردار هست. ضریب پایایی ترکیبی توسط ورتس، لین و جرسکگ^{۱۲} (۱۹۷۴م) معرفی شد که بیان دارد مقدار پایایی ترکیبی یک سازه از یک نسبت حاصل می‌شود که در صورت این کسر، واریانس بین یک سازه با شاخص‌هایش و در مخرج کسر، واریانس سازه با شاخص‌هایش به‌اضافه مقدار خطای اندازه‌گیری می‌آید. در صورتی که مقدار پایایی ترکیبی بالاتر ۰/۷ باشد نشان از پایداری درونی مناسب است و مقدار کمتر از ۰/۶ عدم وجود پایایی است. ذکر این نکته ضروری است که پایایی ترکیبی معیار بهتری از آلفا به‌شمار می‌رود (وینز و دیگران، ۲۰۱۰م، نقل از داوری و رضازاده، ۱۳۹۳). در نتیجه پایایی ترکیبی همه متغیرهای پنهان ضرایب قابل قبولی دارند. همچنین طبق نتایج حاصل در جدول (۳) پایایی همبستگی اسپیرمن برای ارزیابی پایداری درونی اندازه‌گیری

11. Moss et al.

12. Werts, Linn & Jöreskog

می‌شود که نشانگر میزان همبستگی بین سازه و گویه مربوط به آن است که بالاتر از ۰/۷ پایایی قابل قبولی است؛ که همه متغیرها از ضریب قابل قبولی برخوردار هست.

- پایایی گویه‌ها

جدول (۴): مدل اندازه‌گیری و شاخص‌های ارزیابی گویه‌ها

معناداری	بار عاملی	شماره گویه	مؤلفه‌ها	ابعاد	متغیر
۴/۰۱	۰/۴۳	Q1	نحوه پرداخت	ویژگی قراردادهای وام	مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی
۱۵/۵۷	۰/۷۵	Q2			
۱۳/۹۲	۰/۷۴	Q3			
۱۵/۹۱	۰/۷۶	Q4			
۱۱/۲۰	۰/۶۲	Q5			
۲۵/۸۱	۰/۸۲	Q6			
۶/۹۱	۰/۵۰	Q7			
۶/۹۲	۰/۵۵	Q8			
۱۱/۳۱	۰/۷۱	Q9	هزینه قرارداد		
۱۷/۲۹	۰/۷۵	Q10			
۱۵/۲۰	۰/۷۸	Q11			
۹/۶۶	۰/۵۸	Q12			
۲۰/۱۶	۰/۷۵	Q13	گروه هدف / موضوع تجارت		
۱۵/۸۰	۰/۸۰	Q14			
۶/۰۳	۰/۵۹	Q15			
۱۴/۷۱	۰/۷۶	Q16			
۱۸/۷۶	۰/۷۸	Q17	مدت قرارداد وام		
۱۴/۷۸	۰/۷۱	Q18			
۱۰/۲۵	۰/۶۶	Q19			
۲۰/۴۱	۰/۷۴	Q20			

متغیر	ابعاد	مؤلفه‌ها	شماره گویه	بار عاملی	معناداری
		مسئولیت و نحوه بازپرداخت	Q21	۰/۷۰	۱۳/۲۵
			Q22	۰/۵۲	۴/۹۹
			Q23	۰/۵۳	۳/۹۴
			Q24	۰/۵۴	۳/۲۱
			Q25	۰/۵۰	۲/۹۰
			Q26	۰/۵۹	۳/۷۷
			Q27	۰/۵۵	۶/۲۴
			Q28	۰/۵۷	۳/۶۰
			Q29	۰/۴۷	۵/۷۷
مسائل مربوط به مالکیت و کنترل	ارتباط مشتری / مالکیت	Q30	۰/۶۸	۱۱/۲۹	
		Q31	۰/۶۳	۹/۶۳	
		Q32	۰/۷۳	۱۴/۴۶	
		Q33	۰/۸۶	۲۵/۲۳	
		Q34	۰/۷۵	۱۷/۲۲	
		Q35	۰/۷۹	۱۸/۴۶	
		Q36	۰/۸۸	۴۴/۷۹	
		Q37	۰/۶۱	۹/۷۵	
امنیت	الزامات وثیقه / مدارک	Q38	۰/۶۴	۸/۶۳	
		Q39	۰/۸۶	۳۳/۴۰	
		Q40	۰/۸۴	۲۵/۰۶	
		Q41	۰/۷۵	۱۲/۰۳	
		Q42	۰/۸۴	۳۰/۴۶	
		Q43	۰/۹۷	۸/۸۲	
	Q44	۰/۹۳	۸/۶۷		
		دادرسی			

منبع: (یافته‌های تحقیق)

بار عاملی استاندارد برای تک تک گویه‌ها هر عامل در جدول (۵) مشخص شده‌اند. شاخص ارزیابی میزان ارتباط هر سؤال به عامل زیربنایی آن، مقدار بالای ۰/۴ رابطه هر سؤال با عامل مرتبط دلالت دارد که این مقدار بار عاملی باعث معناداری هر سؤال می‌شود؛ بنابراین همه گویه‌ها به‌طور معنادار به عامل زیربنایی خود مرتبط هستند و می‌توان گفت که مدل اندازه‌گیری طی ارزیابی شاخص‌های جزئی مطلوب است.

۴. روایی سازه‌های مدل

۴-۱. روای همگرا

جدول (۵): روای همگرا سازه‌ها

روایی همگرا	متغیرهای مرتبه اول	متغیرهای مرتبه دوم	متغیرهای مرتبه سوم
۰/۴۳	نحوه پرداخت	ویژگی قراردادهای وام	مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی
۰/۵۰	هزینه قرارداد		
۰/۵۳	گروه هدف / موضوع تجارت		
۰/۴۱	مسئولیت و نحوه بازپرداخت		
۰/۵۲	مدت قرارداد وام		
۰/۴۷	مجموع		
۰/۵۶	ارتباط مشتری / مالکیت	مسائل مربوط به مالکیت و کنترل	
۰/۶۳	الزامات وثیقه / مدارک	امنیت	
۰/۹۱	دادرسی		
۰/۴۵	مجموع		
۰/۵۰	مجموع		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

طبق نتایج حاصل در جداول (۵) روایی همگرا میانگین واریانس به اشتراک گذاشته شده بین هر سازه با شاخص‌های خود هست. فورنل و لارکر^{۱۳} (۱۹۸۷م) مقدار روایی همگرا بالای ۰/۵ قابل قبول دانستند ولی باین حال مگنر و دیگران^{۱۴} (۱۹۹۶م) مقدار ۰/۴ به بالا را هم معیار کافی دانستند؛ بنابراین روایی همگرای همه متغیرها از ضریب مطلوبی برخوردار هستند.

۲-۴. روایی واگرا

روایی واگرا به دو روش قابل محاسبه هست: الف) مقایسه میزان همبستگی شاخص‌های یک سازه با آن سازه در مقابل همبستگی آن شاخص‌ها با سازه‌های دیگر (روایی واگرا به روش بارهای عاملی متقابل)؛ ب) مقایسه میزان همبستگی یک سازه با شاخص‌هایش در مقابل همبستگی آن سازه با سازه‌های دیگر (روایی واگرا به روش فورنل و لارکر).

۵. روش بارهای عاملی متقابل

جدول (۶): روایی واگرا به روش بارهای عاملی متقابل

شماره گویه	نحوه پرداخت	هزینه قرارداد	تجارت	گروه هدف / موضوع	مدت قرارداد وام	مسئولیت و نحوه بازپرداخت	مالکیت و کنترل مسائل مربوط به	الزامات وثیقه/ مدارک	دادرسی
Q1	۰/۴۳	۰/۲۲	۰/۱۸	۰/۱۴	۰/۴۵	۰/۰۷	۰/۰۱	-۰/۵۹	
Q2	۰/۷۵	۰/۴۹	۰/۳۳	۰/۵۰	۰/۳۶	۰/۳۹	۰/۳۴	-۰/۱۳	
Q3	۰/۷۴	۰/۲۸	۰/۱۰	۰/۴۹	۰/۵۳	۰/۵۷	۰/۵۲	-۰/۱۲	
Q4	۰/۷۶	۰/۵۳	۰/۵۶	۰/۴۸	۰/۳۵	۰/۶۰	۰/۵۰	-۰/۱۳	
Q5	۰/۶۲	۰/۵۰	۰/۳۷	۰/۵۳	۰/۴۰	۰/۴۰	۰/۴۲	-۰/۰۷	
Q6	۰/۸۲	۰/۴۵	۰/۳۸	۰/۵۳	۰/۳۱	۰/۵۸	۰/۴۱	-۰/۲۳	

13. Fornell & Larcker

14. Magner et al.

شماره گویه	نحوه پرداخت	هزینه قرارداد	گروه هدف / موضوع تجارت	مدت قرارداد رام	مسئولیت و نحوه بازپرداخت	مالکیت و کنترل	مسائل مربوط به مالکیت و کنترل	الزامات وثیقه / مدارک	دادرسی
Q7	۰/۵۰	۰/۴۳	۰/۳۳	۰/۳۷	۰/۲۸	۰/۵۸	۰/۳۲	-۰/۲۰	
Q8	۰/۵۵	۰/۱۳	۰/۲۵	۰/۳۴	۰/۴۵	۰/۲۹	۰/۲۵	-۰/۳۹	
Q9	۰/۲۹	۰/۷۱	۰/۵۲	۰/۱۶	۰/۴۰	۰/۱۵	۰/۱۰	-۰/۳۱	
Q10	۰/۵۷	۰/۷۵	۰/۳۶	۰/۴۹	۰/۳۶	۰/۶۶	۰/۳۷	-۰/۰۵	
Q11	۰/۳۴	۰/۷۸	۰/۴۳	۰/۱۸	۰/۴۷	۰/۲۶	۰/۲۱	-۰/۲۸	
Q12	۰/۴۳	۰/۵۸	۰/۴۷	۰/۴۲	۰/۴۳	۰/۵۶	۰/۵۵	-۰/۱۰	
Q13	۰/۵۴	۰/۵۳	۰/۷۵	۰/۴۷	۰/۴۲	۰/۴۶	۰/۴۱	-۰/۱۲	
Q14	۰/۳۱	۰/۴۶	۰/۸۰	۰/۲۰	۰/۴۲	۰/۱۶	۰/۱۶	-۰/۴۸	
Q15	۰/۲۲	۰/۳۱	۰/۵۹	۰/۰۹	۰/۳۰	۰/۰۱	-۰/۰۵	-۰/۳۳	
Q16	۰/۲۶	۰/۴۸	۰/۷۶	۰/۱۷	۰/۳۸	۰/۲۸	۰/۲۶	-۰/۳۵	
Q17	۰/۴۷	۰/۲۴	۰/۲۵	۰/۷۸	۰/۴۷	۰/۳۹	۰/۴۲	-۰/۱۱	
Q18	۰/۴۴	۰/۳۸	۰/۳۶	۰/۷۱	۰/۳۶	۰/۶۴	۰/۵۳	-۰/۰۲	
Q19	۰/۳۵	۰/۴۵	۰/۱۷	۰/۶۶	۰/۳۷	۰/۵۳	۰/۳۹	۰/۰۶	
Q20	۰/۵۳	۰/۳۰	۰/۲۴	۰/۷۴	۰/۴۶	۰/۵۳	۰/۴۶	-۰/۰۷	
Q21	۰/۴۵	۰/۲۹	۰/۱۹	۰/۵۲	۰/۷۰	۰/۴۹	۰/۵۶	-۰/۱۵	
Q22	۰/۴۹	۰/۳۲	۰/۲۴	۰/۴۷	۰/۵۲	۰/۴۳	۰/۵۰	-۰/۰۹	
Q23	۰/۱۹	۰/۲۹	۰/۳۱	۰/۱۶	۰/۵۳	-۰/۰۱	۰/۰۳	-۰/۴۲	
Q24	۰/۲۱	۰/۱۸	۰/۳۶	-۰/۰۲	۰/۵۴	۰/۰۱	۰/۱۳	-۰/۶۰	
Q25	۰/۲۶	۰/۱۷	۰/۳۱	۰/۰۴	۰/۵۰	-۰/۰۲	۰/۰۲	-۰/۶۱	
Q26	۰/۱۲	۰/۳۸	۰/۴۲	۰/۰۹	۰/۵۹	۰/۰۱	-۰/۰۶	-۰/۴۳	
Q27	۰/۳۲	۰/۴۳	۰/۳۸	۰/۴۶	۰/۵۵	۰/۵۹	۰/۳۵	-۰/۰۹	
Q28	۰/۱۹	۰/۴۵	۰/۴۹	۰/۰۸	۰/۵۷	۰/۰۶	۰/۰۲	-۰/۵۱	
Q29	۰/۴۷	۰/۳۶	۰/۰۸	۰/۳۴	۰/۴۷	۰/۳۴	۰/۳۸	-۰/۰۲	

شماره گویه	نحوه پرداخت	هزینه قرارداد	تجارت	گروه هدف / موضوع	مدت قرارداد رام	مسئولیت و نحوه بازپرداخت	مالکیت و کنترل	مسائل مربوط به مالکیت و کنترل	الزامات وثیقه/ مدارک	دادرسی
Q30	۰/۵۶	۰/۵۳	۰/۱۶	۰/۴۲	۰/۵۹	۰/۴۲	۰/۶۸	۰/۴۰	۰/۰۵	
Q31	۰/۴۱	۰/۴۱	۰/۳۵	۰/۴۹	۰/۴۹	۰/۳۹	۰/۶۳	۰/۴۹	-۰/۰۵	
Q32	۰/۴۸	۰/۴۴	۰/۲۳	۰/۴۳	۰/۴۳	۰/۲۲	۰/۷۳	۰/۳۱	۰/۰۳	
Q33	۰/۴۸	۰/۴۲	۰/۲۵	۰/۵۶	۰/۵۶	۰/۳۴	۰/۸۶	۰/۵۲	۰/۰۷	
Q34	۰/۴۶	۰/۴۱	۰/۳۰	۰/۴۹	۰/۴۹	۰/۴۵	۰/۷۵	۰/۵۹	-۰/۰۹	
Q35	۰/۵۳	۰/۴۷	۰/۳۹	۰/۵۶	۰/۵۶	۰/۴۶	۰/۷۹	۰/۵۴	-۰/۰۴	
Q36	۰/۵۱	۰/۵۰	۰/۳۰	۰/۵۶	۰/۵۶	۰/۳۳	۰/۸۸	۰/۵۳	۰/۰۶	
Q37	۰/۴۶	۰/۲۵	۰/۱۴	۰/۵۰	۰/۵۰	۰/۴۰	۰/۶۱	۰/۵۰	۰/۰۴	
Q38	۰/۲۵	۰/۱۵	۰/۱۱	۰/۴۳	۰/۴۳	۰/۳۸	۰/۴۸	۰/۶۴	-۰/۱۳	
Q39	۰/۵۷	۰/۳۰	۰/۱۹	۰/۵۷	۰/۵۷	۰/۵۲	۰/۴۶	۰/۸۶	۰/۰۸	
Q40	۰/۴۹	۰/۴۹	۰/۴۰	۰/۵۰	۰/۵۰	۰/۴۸	۰/۵۸	۰/۸۴	۰/۰۱	
Q41	۰/۳۶	۰/۴۵	۰/۳۲	۰/۵۲	۰/۵۲	۰/۴۵	۰/۴۹	۰/۷۵	۰/۱۴	
Q42	۰/۴۷	۰/۳۹	۰/۲۱	۰/۵۵	۰/۵۵	۰/۳۹	۰/۴۱	۰/۸۴	۰/۱۵	
Q43	-۰/۲۶	-۰/۲۳	-۰/۳۳	-۰/۰۵	-۰/۰۵	-۰/۴۴	۰/۰۳	۰/۰۸	۰/۹۷	
Q44	-۰/۳۶	-۰/۲۵	-۰/۵۰	-۰/۰۵	-۰/۰۵	-۰/۵۴	-۰/۰۲	۰/۰۵	۰/۹۳	

منبع: (یافته‌های تحقیق)

طبق نتایج حاصل در جدول (۵) میزان همبستگی بین شاخص‌های یک سازه با آن سازه و میزان همبستگی بین شاخص‌های یک سازه با سازه‌های دیگر مقایسه می‌گردد. مقدار همبستگی میان شاخص‌ها با سازه‌های مربوط به خود (اعداد رنگی ماتریس) از همبستگی میان آن‌ها و سایر سازه بیشتر است که این مطلب گواه مناسب بودن روایی واگرایی بارهای عاملی متقابل است (طباطبائی و جهانگرد، ۱۳۹۵).

۶. روش فورنل لارکر

جدول (۷): روایی واگرا به روش فورنل و لارکر

متغیر	روایی همگرا	۱/۰	۲/۰	۳/۰	۴/۰	۵/۰	۶/۰	۷/۰	۸/۰	۹/۰	۱۰/۰
نحوه پرداخت	۵۳/۰	۶۶/۰	-	-	-	-	-	-	-	-	-
هزینه قرارداد	۵۰/۰	۵۹/۰	۷۱/۰	-	-	-	-	-	-	-	-
گروه هدف / موضوع تجارت	۵۳/۰	۴۹/۰	۶۳/۰	۷۳/۰	-	-	-	-	-	-	-
مسئولیت و نحوه بازپرداخت	۴۱/۰	۵۸/۰	۵۹/۰	۵۳/۰	۶۵/۰	-	-	-	-	-	-
مدت قرارداد وام	۵۲/۰	۵۶/۰	۴۷/۰	۳۶/۰	۵۸/۰	۷۲/۰	-	-	-	-	-
ویژگی قراردادهای وام	۴۷/۰	۵۸/۰	۵۹/۰	۵۱/۰	۶۲/۰	۶۸/۰	۶۹/۰	-	-	-	-
مسائل مربوط به مالکیت و کنترل	۵۶/۰	۵۹/۰	۶۱/۰	۳۶/۰	۵۱/۰	۶۲/۰	۵۴/۰	۷۵/۰	-	-	-
الزامات وثیقه / مدارک	۵۳/۰	۵۵/۰	۴۶/۰	۳۲/۰	۵۶/۰	۶۵/۰	۶۵/۰	۷۲/۰	۷۹/۰	-	-
دادرسی	۵۱/۰	۳۱/۰	۲۵/۰	۴۱/۰	۵۰/۰	۵/۰	۳۸/۰	۰۱/۰	۰۷/۰	۹۵/۰	-
امنیت	۴۵/۰	۵۵/۰	۴۶/۰	۳۲/۰	۵۶/۰	۵۵/۰	۵۵/۰	۵۷/۰	۰۵/۰	۰۸/۰	۶۷/۰

منبع: (یافته‌های تحقیق)

طبق مندرجات جداول (۷) به عقیده فورنل و لارکر (۱۹۸۱م) برای بررسی روایی واگرا به وسیله ماتریس صورت می‌پذیرد که یک مؤلفه در مقایسه با سایر مؤلفه‌ها، باید تمایز و تفکیک بیشتری را در بین مشاهده پذیرهای (سؤال‌ها) خودش داشته باشد تا بتوان گفت مؤلفه مدنظر روایی واگرا بالایی دارد. در روایی واگرا به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال هستیم که تا چه حد یک عامل در رقابت با عامل‌های خارجی، نامرتبط و محاسبه نشده می‌تواند واریانس مجموعه‌ای سؤال‌ها را تبیین کند؟ اگر عاملی بیشترین مقدار از واریانس درون مجموعه‌ای سؤال‌ها را برآورد کند و در واقع، با عامل‌های نامرتبط همبستگی کمتری نشان دهد، دارای روایی واگرا است به عبارت دیگر، جذر روایی همگرا هر مؤلفه بیشتر از حداکثر همبستگی آن مؤلفه با مؤلفه‌های دیگر باشد (طباطبائی و جهانگرد، ۱۳۹۵؛ Fornell & Larcker, 1981)؛ که اعداد مندرج نشان از

روایی واگرایی مناسبی در روش فورنل و لارکر هست. لازم به ذکر است در روایی واگرا فورنل لارکر هدف این است که واگرایی بین هر سازه با سازه‌های دیگر در مدل تعیین شود بنابراین با توجه به این که سازه‌های مرتبه دوم متشکل از سازه‌های مرتبه اول خود هستند نباید واگرایی با سازه‌های مرتبه اول خود داشته باشند (داوری و رضازاده، ۱۳۹۳، صص. ۱۷۷-۱۷۸). در نتیجه برای مثال نباید روایی واگرا بین سازه مرتبه دوم (ویژگی قراردادهای وام، امنیت، مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی) با سازه‌های مرتبه اول خود (مؤلفه‌های خود) وجود داشته باشد. در نتیجه ردیف و ستون ماتریس مربوط به سازه مرتبه دوم به دلیل شلوغ بودن جدول حذف گردید.

۷. ساختار عاملی مدل

در این مرحله با استفاده از مدل ساختاری روابط بین سازه‌ها به لحاظ علی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

بوت استرپ^{۱۵} یک روش آماری است که به منظور برآورد پارامترهای جامعه آماری، از یک نمونه آماری استفاده می‌شود. گاهی حجم نمونه برای برآورد چنین پارامتری کم است. برای افزایش دقت و همچنین برآورد خطای برآوردگر پارامتر جامعه، از روش‌های «بازنمونه‌گیری» استفاده می‌شود. در واقع با در نظر گرفتن نتایج بررسی روابط بین سازه‌ها با استفاده از ضریب مربوطه می‌توان به بررسی معنی‌دار اثرات بین سازه‌های تحقیق پرداخت.

به منظور بررسی معنی‌داری ضرایب مسیر از روش بازنمونه‌گیری^{۱۶} در حالت ۵۰۰۰ نمونه که در روش حداقل مربعات جزئی توصیه شده (داوری و رضازاده، ۱۳۹۳) استفاده شد. نتایج در جدول (۸) و (۹) نشان می‌دهد که مدل از اعتبار خوبی برخوردار است.

---

15. Bootstrap
16. Resample

۸. مدل ساختاری مسیر مرتبه اول به مرتبه دوم الگوی

جدول (۸): مدل ساختاری مسیر مرتبه دوم به مرتبه اول

متغیرهای مرتبه دوم	متغیرهای مرتبه اول	ضریب مسیر	معناداری	تفسیر	معناداری سطح	فواصل اطمینان بوت استراپ	
						97.5%	2.5%
ویژگی قراردادهای وام	نحوه پرداخت	۰/۸۸	۴۳/۸	۰/۷۷	۰/۰۰	۰/۸۴	۰/۹۱
	هزینه قرارداد	۰/۷۹	۳۰/۶	۰/۶۳	۰/۰۰	۰/۷۴	۰/۸۴
	گروه هدف / موضوع تجارت	۰/۷۱	۱۳/۸۵	۰/۵۰	۰/۰۰	۰/۶۰	۰/۸۰
	مسئولیت و نحوه بازپرداخت	۰/۸۲	۲۴/۶۲	۰/۶۷	۰/۰۰	۰/۷۶	۰/۸۸
	مدت قرارداد وام	۰/۷۸	۱۵/۳۹	۰/۶۰	۰/۰۰	۰/۶۹	۰/۸۸
اطمینان	الزامات وثیقه / مدارک	۱/۰	۹۷/۶۸	۱/۰	۰/۰۰	۰/۹۷	۱/۰
	دادرسی	۰/۶۸	۲/۳۷	۰/۳۱	۰/۰۱	-۰/۳۴	۰/۴۴

منبع: (یافته‌های تحقیق)

ضریب معناداری T بالای ۱/۹۶ باشد نشان از رابطه معنی‌داری در سطح اطمینان $(P < ۰,۰۵)$ هست.

ضریب معناداری T بالای ۲/۵۸ باشد نشان از رابطه معنی‌داری در سطح اطمینان $(P < ۰,۰۱)$ هست.

ضریب معناداری T بالای ۳/۲۳ باشد نشان از رابطه معنی‌داری در سطح اطمینان $(P < ۰,۰۰۱)$ هست.

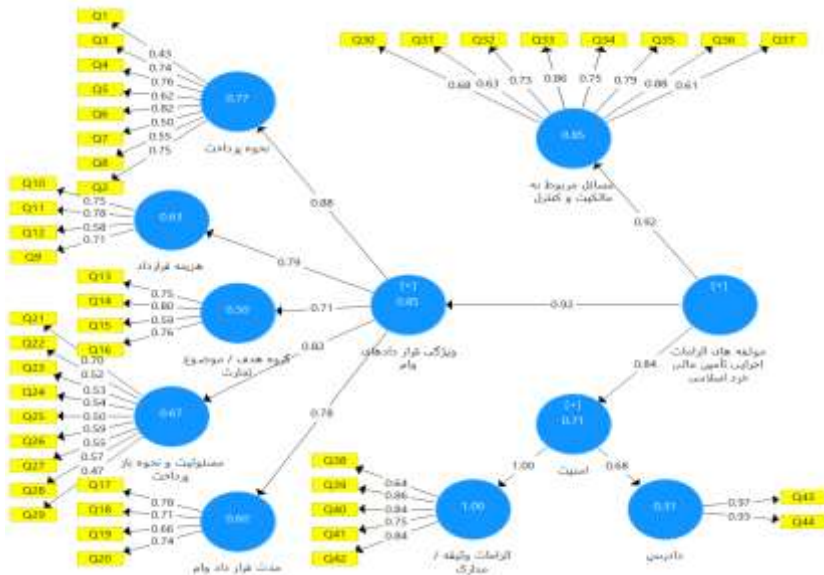
۹. مدل ساختاری مسیر مرتبه دوم به مرتبه سوم الگوی

جدول (۹): مدل ساختاری مسیر مرتبه سوم به مرتبه دوم

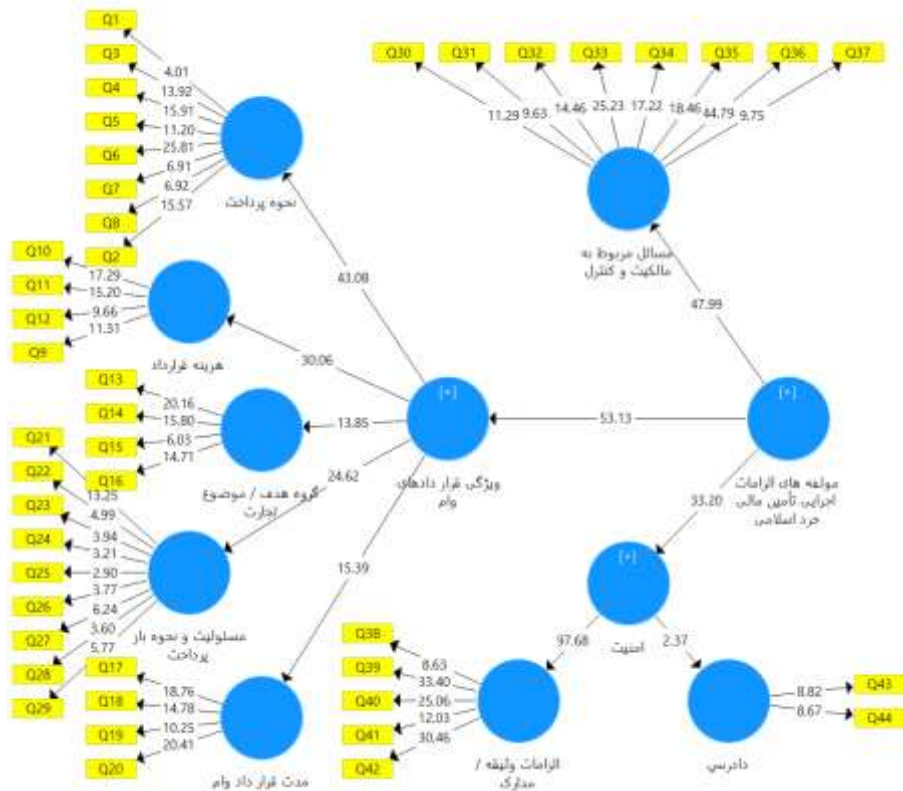
متغیرهای مرتبه سوم	متغیرهای مرتبه دوم	ضریب مسیر	ضریب معناداری	ضریب تعیین	سطح معناداری	فواصل اطمینان بوت استراپ	
						97.5%	2.5%
ایزایی تامین مالی نبرد اسلامی مؤلفه‌های الزامات	ویژگی قراردادهای وام	۰/۹۲	۵۳/۱۳	۰/۸۵	۰/۰۰	۰/۸۹	۰/۹۵
	مسائل مربوط به مالکیت و کنترل	۰/۹۲	۳۳/۲۰	۰/۸۵	۰/۰۰	۰/۸۰	۰/۹۰
	امنیت	۰/۸۴	۴۷/۹۹	۰/۷۱	۰/۰۰	۰/۸۸	۰/۹۵

منبع: (یافته‌های تحقیق)

ضرایب مسیر میزان و جهت رابطه را نشان می‌دهد و معناداری مسیر فقط صحت رابطه‌ها را نشان می‌دهد. پس با این نتیجه ضرایب مسیر و معناداری که در جدول (۸) و (۹) ذکر شده است از ۲/۵۸ بالاتر هست که نشان از صحت رابطه‌ها در سطح اطمینان ۰/۹۹ است.

شکل (۲): بار عاملی متغیرها و گویه‌های آن منبع: (یافته‌های تحقیق)

شکل (۳): ضریب معناداری متغیرها و گویه‌های آن

منبع: (یافته های تحقیق)

۱۰. برازش کیفیتی اعتباریابی مدل

کیفیت مدل ساختاری توسط شاخص قدرت پیش‌بینی Q^2 نیز محاسبه شد، هدف این شاخص بررسی توانایی مدل ساختاری در پیش‌بینی کردن به روش چشم‌پوشی^{۱۷} هست؛ که براساس این ملاک مدل باید نشانگرهای متغیرهای مکنون درون‌زا انعکاسی را پیش‌بینی کند. مقادیر مثبت و بالای صفر نشان می‌دهند که مقادیر مشاهده‌شده خوب بازسازی شده‌اند (طباطبائی و جهانگرد، ۱۳۹۵)؛ و می‌توان گفت مدل ساختاری از

کیفیت مناسبی برخوردار است. این معیار توسط استون (۱۹۷۵م) معرفی شد قدرت پیش‌بینی شاخص‌های مربوط به سازه‌های درون‌زای مدل را مشخص می‌سازد. هنسلر و دیگران^{۱۸} (۲۰۰۹م) در مورد شدت قدرت پیش‌بینی مدل سه مقدار ۰/۰۲، ۰/۱۵ و ۰/۳۵ را تعیین نموده‌اند.

۱۱. معیار قدرت پیش‌بینی مدل Q^2

این معیار که توسط استون و گلنزر (۱۹۷۵م) معرفی شد، قدرت پیش‌بینی مدل را مشخص می‌سازد. به اعتقاد آن‌ها مدل‌هایی که دارای برآزش بخش ساختاری قابل‌قبول هستند. باید قابلیت پیش‌بینی شاخص‌های مربوط به سازه‌های درون‌زای مدل را داشته باشند. بدین معنی که اگر در یک مدل رابطه بین سازه‌ها به‌درستی تعریف شده باشند، سازه‌ها قادر خواهند بود تا تأثیر کافی شاخص‌های یکدیگر گذاشته و از این راه فرضیه‌ها به‌درستی تأیید شوند. مقدار (Q^2) بایت در مورد تمامی سازه‌های درون‌زای مدل محاسبه شود و نتیجه‌ی آن در قسمت تغییر مدل بیان کرد در صورتی که مقدار در مورد یک سازه درون‌زا صفر و با کمتر از صفر شود، نشان از آن دارد که روابط بین سازه‌های دیگر مدل و آن سازه‌های درون را به‌خوبی تبیین نشده است و در نتیجه مدل احتیاج به اصلاح دارد. ذکر این نکته ضروری است که مقدار این معیار تنها برای سازه‌های درون‌زای مدل که شاخص‌های آن‌ها را از نوع انعکاسی هست، محاسبه می‌گردد.

هنسلر و دیگران (۲۰۰۹م) در مورد شدت قدرت پیش‌بینی مدل در مورد سازه‌های درون‌زا سه مقدار ۰/۰۲، ۰/۱۵ و ۰/۳۵ را به ترتیب از کم، متوسط و خوب تعیین نموده‌اند.

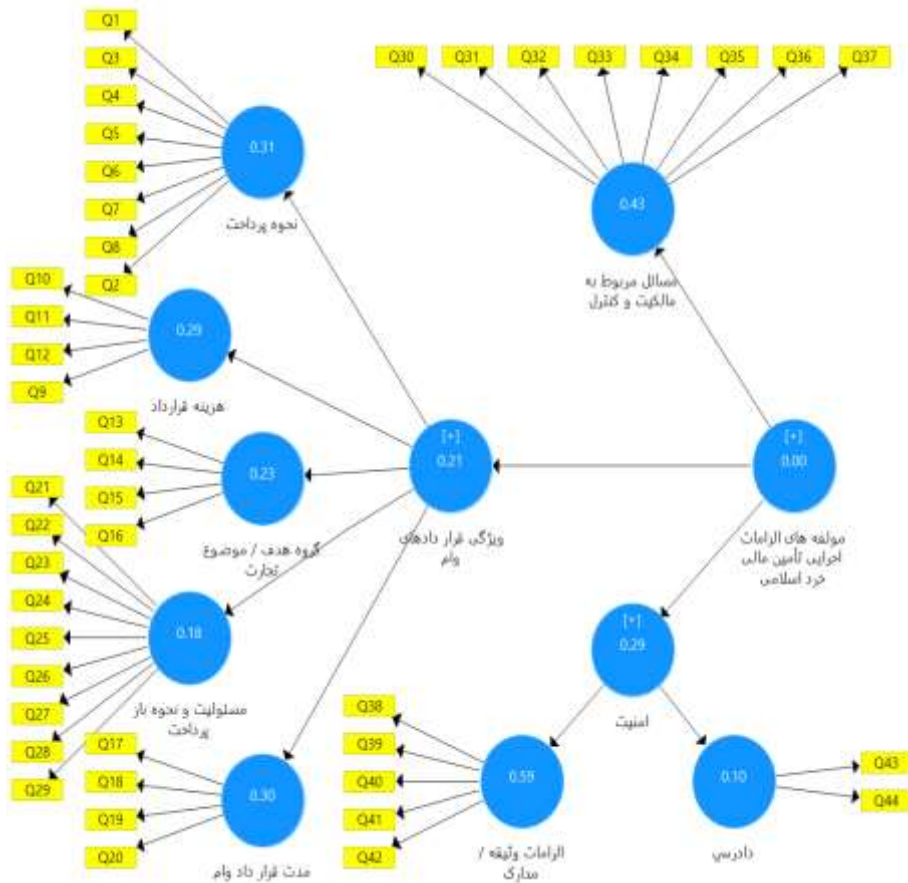

جدول (۱۰): معیار قدرت پیش‌بینی مدل Q^2

$-IQ^2 =$ SSE/ DDO	SSE	SSO	متغیرهای مرتبه اول	متغیرهای مرتبه دوم	متغیرهای مرتبه سوم
۰/۳۱	۱۷/۱۰۳۸	۰/۱۵۰۴	نحوه پرداخت	ویژگی قراردادهای وام	مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی
۰/۲۹	۱۷/۵۳۶	۰/۷۵۲	هزینه قرارداد		
۰/۲۳	۷۴/۵۷۵	۰/۷۵۲	گروه هدف / موضوع تجارت		
۰/۱۸	۹/۱۳۸۶	۰/۱۶۹۲	مسئولیت و نحوه بازپرداخت		
۰/۳۰	۴۵/۵۲۸	۰/۷۵۲	مدت قرارداد وام		
۰/۲۱	۸/۴۲۸۹	۰/۵۴۵۲	مجموع		
۰/۴۳	۶۵/۸۵۰	۰/۱۵۰۴	ارتباط مشتری / مالکیت	مسائل مربوط به مالکیت و کنترل	
۰/۵۹	۴۵/۳۸۷	۰/۹۴۰	الزامات وثیقه / مدارک	امنیت	
۰/۱۰	۲۶/۳۷۵	۰/۳۷۶	دادرسی		
۰/۲۹	۴۷/۹۳۱	۰/۱۳۱۶	مجموع		
-	۰/۸۲۷۲	۰/۸۲۷۲	مجموع		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

با توجه به جدول (۱۰) مقدار قدرت پیش‌بینی به دست آمده نشان می‌دهد که قدرت پیش‌بینی همه متغیرهای وابسته و درون‌زا بالای ۰/۳ هست که نشان از مقدار مطلوب هست. فقط متغیر دادرسی با مقدار ۰/۱ هست.

شکل ۴. ضریب قدرت پیش بینی مدل Q²
منبع: (یافته‌های تحقیق)

۱۲. نیکوی برازش مدل GOF

شاخص نیکوی برازش^{۱۹} هر دو مدل اندازه‌گیری و ساختاری را مدنظر قرار می‌دهد و به‌عنوان معیاری برای سنجش عملکرد کلی مدل به‌کار می‌رود؛ که مقدار به‌دست‌آمده از مطلوبیت کلی مدل حکایت دارد.

ونت این معیار مربوط به بخش کلی مدل‌های معادلات ساختاری است که پس از بررسی برازش بخش اندازه‌گیری و بخش ساختاری مدل کلی پژوهش خود، برازش بخش کلی را نیز کنترل نماید که توسط تننهاوس، آماتو و اسپوزیتو وینزی^{۲۰} (۲۰۰۴م) ابداع گردید و طبق رابطه (۱) محاسبه می‌شود. سه مقدار ۰/۰۱، ۰/۲۵ و ۰/۳۶ را به‌عنوان مقادیر ضعیف، متوسط و قوی معرفی نمودند که با محاسبه‌ی که از مدل انجام شد.

$$\text{رابطه (۱): نیکوی برازش ضریب تعیین} \times \text{روایی همگرا} = \sqrt{0/66 * 0/54} = 0/569$$

جدول (۱۱): شاخص‌های کیفیت مدل ساختاری

متغیرهای مرتبه سوم	متغیرهای مرتبه دوم	متغیرهای مرتبه اول	روایی همگرا	ضریب تعیین	نیکوی برازش	
مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی	ویژگی قراردادهای وام	نحوه پرداخت	۰/۴۳	۰/۷۷	۰/۵۹۶	
		هزینه قرارداد	۰/۵۰	۰/۶۳		
		گروه هدف/ موضوع تجارت	۰/۵۳	۰/۵۰		
		مسئولیت و نحوه بازپرداخت	۰/۴۱	۰/۶۷		
		مدت قرارداد وام	۰/۵۲	۰/۶۰		
		مجموع	۰/۴۷	۰/۸۵		
	امنیت	مسائل مربوط به مالکیت و کنترل	ارتباط مشتری/ مالکیت	۰/۵۶		۰/۸۵
			الزامات وثیقه/ مدارک	۰/۶۳		۱/۰
		دادرسی	دادرسی	۰/۹۱		۰/۳۱
			مجموع	۰/۴۵		۰/۷۱
مجموع			۰/۵۰	-		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

مقدار نیکوی برآزش به دست آمده از ضریب مطلوبی برخوردار است که مقادیر به دست آمده از مطلوبیت کلی مدل حکایت دارد.

نتیجه گیری و پیشنهادها

اصل مهم نظام بانکداری و مالی اسلامی حمایت از نیازمندان و فقرا از طریق سیستم تأمین مالی خرد است. مشتریان به عنوان عاملی حیاتی برای سازمان‌ها برای دستیابی به موفقیت در نظر گرفته می‌شوند. اگر مشتریان راضی باشند، به احتمال زیاد به ارائه‌دهندگان خدمات خود وفادار هستند. هدف نهایی یک مؤسسه برآوردن نیازهای مشتریان و برآورده ساختن انتظارات آن‌ها برای تداوم کسب و کار است. این در حالی است که در کشور ما تاکنون به ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی توجه چندانی نشده است؛ به طوری که انجام پژوهش‌های هدفمند و عملیاتی نقش بسزایی را در هموارسازی مسیر بر عهده داشته و نیاز به آن‌ها بیش از پیش احساس می‌شود؛ در نتیجه، پژوهش حاضر در راستای اهداف خود به تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی با رویکرد آمیخته اکتشافی پرداخته و همه ابعاد الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی را شامل ویژگی قراردادهای وام، مسائل مربوط به مالکیت و کنترل و امنیت را به صورت گام به گام بررسی کرده است؛ همچنین، الگوی ارائه شده را به منظور بررسی بیشتر اعتبار و تقویت قدرت تعمیم‌پذیری نتایج آن، با استفاده از الگوسازی معادله‌های ساختاری، مورد آزمون قرار داده و مقوله‌های آن را اولویت‌بندی نموده است. نتایج آزمون‌های آماری الگو حاکی از تأیید پایایی و روایی بیرونی و دورنی و معناداری، سه بعد اصلی الگوی پژوهش و رتبه‌بندی مقوله‌های اصلی هر یک از ابعاد پژوهش است. پدیده اصلی الگوی استخراج شده که در واقع محور اصلی الگو بوده و سایر مقوله‌ها حول آن می‌چرخند، «الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی» است که از طرفی بر مقوله‌های اصلی الگوی پژوهش اثر می‌گذارد. براساس نتایج حاصل از بارهای عاملی، ابعاد مسائل مربوط به مالکیت و کنترل، ویژگی

قراردادهای وام و امنیت به ترتیب از مهم‌ترین ابعاد مؤثر بر الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی به‌شمار می‌آیند. نتایج ارزیابی الگو بیانگر آن است که از بین مقوله‌های اصلی مرتبط با بعد «ویژگی‌های قرارداد وام» به ترتیب نحوه پرداخت، مسئولیت و نحوه بازپرداخت، هزینه قرارداد، مدت قرارداد وام و گروه هدف / موضوع تجاری و همچنین از بین مقوله‌های اصلی مرتبط با بعد «امنیت» به ترتیب الزامات وثیقه / مدارک و دادرسی از جمله مهم‌ترین مقوله‌هایی هستند که می‌توانند بر الزامات اجرایی تأمین مالی خرد اسلامی تأثیرگذار باشند. این پژوهش بیشتر به مباحث نظری و مفهومی انطباق ساختارهای تأمین مالی خرد برای گروه‌های کم‌درآمد و فقیر براساس موازین، الگوها، قراردادهای و ابزارهای مالی اسلامی پرداخته است. با استفاده از یک سازمان‌دهی مناسب مجدد و تدوین آیین‌نامه‌ها و مقررات لازم جهت استفاده از منابع و امکانات مالی بالقوه در کشور نظیر منابع وقفی کمک‌های مردمی، منابع زکات و تشویق خیرین و افراد خیرخواه در تقویت مؤسسات تأمین مالی خرد موجود، می‌توان زمینه‌های لازم را برای توسعه این بخش مالی فراهم نمود. در داخل، مطالعات شهیدی‌نسب، موسویان و نگارش (۱۳۹۶) و شهیدی‌نسب و موسویان (۱۴۰۰) این موضع را تأیید می‌کنند.

پیشنهاد‌های کاربردی

- پیشنهاد می‌شود جهت از بین رفتن بسترهای صوری شدن عقود، نهادهایی مانند صداوسیما و سایر رسانه‌های جمعی، آموزش بانکداری بدون‌ربا در سطح عمومی را در دستور کار خود قرار دهند.
- طراحی و ایجاد نهادها و بخش‌های فعال در مؤسسات و بانک‌های تأمین مالی خرد به جهت بسترسازی و تسهیل امور مشتریان.
- گزارش تفکیکی عملکرد براساس نوع تسهیلات و نوع عقود مورد استفاده.
- بانک مرکزی جهت کاهش صوری شدن عقود در عمل، در یک تحقیق گسترده خلأهای قانونی و اجرایی را شناسایی کرده و شروع به برطرف کردن آنها نماید.

- سیستم بانکداری بدون ربا ایران نیازمند پیوستگی اطلاعات بین سیستم معاملاتی و بانکداری و سایر سازمان‌های مربوطه هست که به صورت جد باید در دستور کار قرار گیرد.
- در نهایت برای بهبود کلی وضعیت تأمین مالی اسلامی و کاهش مبادله‌های صوری، سیاست‌های دولت باید به طرف کنترل تورم و نقدینگی هدایت شود.

پیشنهادها برای پژوهشگران آتی

- طراحی سیستم نرم‌افزاری تأمین مالی خرد تا موجب شفافیت و تقارن اطلاعاتی بیشتر شود و از مخاطرات اخلاقی جلوگیری کند.
- نقش دولت در تأمین مالی خرد متعارف و اسلامی به چه صورت است؟
- مدل مطلوب تأمین مالی خرد در ایران چگونه است؟
- محاسبه مقدار بهینه تأمین مالی خرد در اقتصاد ایران از نظرگاه تأثیر آن بر تقاضای سرمایه‌گذاری در ایران.

ملاحظات حقوقی

- پیروی از اصول حقوقی

تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است.

- تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

۱. آذر، عادل؛ خسروانی، فرزانه؛ و جلالی، رضا (۱۳۹۸). تحقیق در عملیات نرم. ایران، تهران: سازمان مدیریت صنعتی.
2. Azar, A, Khosravani, F, & Jalali, R.; (2018). Research in soft operations. Iran, Tehran: *Industrial Management Organization*. (In Persian).

۳. پورعزت، علی اصغر؛ مختاریان پور، مجید؛ و آذین، حسین. (۱۳۹۹). شناسایی‌های انگیزه خدمت عمومی‌های عمومی در سازمان. *مطالعات رفتار سازمانی*، ۳(۳۵)، ۲۱۵-۲۳۸.
4. Pourezzat, A. A., Mokhtarianpour, M., & Azari, H. (2020). Identifying the components of public service motivation in public organizations. *Organizational Behaviour Studies*, 9(3), 215-238. (In Persian).
۵. داوری، علی؛ و رضازاده، آرش. (۱۳۹۳). مدلسازی معادلات ساختاری با نرم‌افزار PLS. ایران، تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
6. Davari, A, & Rezazadeh, A., (2014). Structural equation modeling with PLS software. Iran, Tehran: *Academic Jihad Publishing Organization*. (In Persian).
۷. شهیدی‌نسب، مصطفی؛ و موسویان، سید عباس (۱۴۰۱). طراحی مدل‌های بومی و عملیاتی تأمین مالی خرد اسلامی، *اقتصاد اسلامی*، ۲۱(۸۴)، ۵-۴۳.
8. Shahidi Nasab, M, & Mousaviyan, S. A. (2022). Designing native and operational models of Islamic wisdom financing, *Islamic Economy*, 21(84), 5-43. (In Persian).
۹. شهیدی‌نسب، مصطفی؛ موسویان، سید عباس؛ و نگارش، حمید (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی تأثیر برنامه‌های تأمین مالی خرد در ایران و جهان با تأکید بر کشورهای اسلامی، *اقتصاد اسلامی*، ۲۲(۸۷)، ۲۳-۶۴.
10. Shahidinasab, M., Mosavian, S. A., & Negaresh, H. (2022). A Comparative Study of the Impact of Microfinance Programs in Iran and the World With emphasis on Islamic countries. *Islamic Economics*, 22(87), 23-64. (In Persian).
۱۱. شهیدی‌نسب، مصطفی؛ موسویان، سید عباس؛ و فراهانی فرد، سعید (۱۳۹۶). مهندسی مالی عقود در تأمین مالی خرد اسلامی در ایران، *اقتصاد اسلامی*، ۱۷(۶۷)، ۱۴۱-۱۷۲.
12. Shahidinasab, M., Mosavian, S. A., & Farahani Fard, S. (2017). Contracts financial engineering in Islamic Micro finance in Iran. *Islamic Economics*, 17(67), 141-172. (In Persian).
۱۳. طباطبائی، سید سجاده؛ و جهانگرد، حمیده (۱۳۹۵). تحلیل ساختاری خودکارآمدی تصمیم‌گیری شغلی بر اطمینان تصمیم‌گیری شغلی با میانجی‌گری ابعاد فرصت‌یابی حرفه‌ای. *پژوهش‌نامه تربیتی*. ۱۱ (۴۷)؛ ۸۵-۱۱۲.
14. Tabatabai, S. S., & Jahangerd, H. (2015). Structural analysis of career decision-making self-efficacy on career decision-making certainty with the mediation of professional opportunity-finding dimensions. *Educational Research*. 11 (47); 85-112. . (In Persian).

۱۵. قلیچ، وهاب؛ و خوانساری، رسول. (۱۳۹۹). تحلیل قابلیت عقود انتفاعی در نظام تأمین مالی خرد اسلامی با استفاده از روش تاپسیس فازی، بررسی مسائل اقتصاد ایران، ۷(۱)، ۲۱۱-۲۴۴.
16. Qelich, W., & Khansari, R. (2020). Analysis of Capacity of Profit-making Contracts in Islamic Microfinance System using Fuzzy TOPSIS Method. *Iranian Economic Issues*, 7(1), 211-244. (In Persian).
۱۷. مرادی، محمد؛ و یحیائی، منیره. (۱۳۹۹). تدوین الگوی انتخاب حسابرس مستقل در ایران. بررسی‌های حسابداری و حسابرسی، ۲۷(۱۰۰)، ۲۵۸-۲۸۷.
18. Moradi, M., & Yahyaei, M. (2020). Develop a model for selecting an independent auditor in Iran. *Accounting and Auditing Review*, 27(2), 258-287. (In Persian).
۱۹. میثمی، حسین؛ حسن‌زاده، علی؛ و شهیدی‌نسب، مصطفی (۱۳۹۱). رویکردی مرحله‌ای برای استفاده از عقود مشارکتی در تأمین مالی خرد اسلامی. اندیشه مدیریت راهبردی، ۶(۲)، ۳۳-۶۲.
20. Meisami, H., Hasanzadeh, A., & Shahidinasab, M. (2012). Providing a Sequential Approach for the Usage of Participation Contracts in Islamic Microfinance. *Strategic Management Thought*, 6(2), 33-62. doi: 10.30497/smt.2013.1321 (In Persian).
21. Ahmed, E. M., & Ammar, A. (2015). Islamic microfinance in Sudanese perspective. *J Bus Fin Aff*, 4(149), 2167-0234.
22. Ali, M. A., & Hussain, T. (2017). Significance of Musharaka in Islamic banking. *China-USA Business Review*, 16(1), 41-53.
23. Awojobi, O. (2011). Microfinancing for poverty reduction and economic development: A case for Nigeria. *International Research Journal of Finance and Economics*, (72), 159-168.
24. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101.
25. Dhumale, R., & Sapcanin, A. (1998). An application of Islamic banking principles to microfinance. New York, NY: World Bank.
26. Dogarawa, A. B. (2008). The Institution of Zakah and its Impact on Poverty Eradication in Nigeria. In *Keynote Address Presented at the 6th Annual Seminar organised by the Centre for Islamic Thought, Yola, Adamawa*.
27. Ernst & Young. (2014). Challenges in Microfinance: An EY Perspective. DOI:10.100700586-013-2818-1
28. Fianto, B. A., & Gan, C. (2017). Islamic microfinance in Indonesia. *Microfinance in Asia*, 227-270.
29. Fornell, C., & Larcker, D. F. (1987). Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.
30. Hassan, M. K., & Ashraf, A. (2010). An integrated poverty alleviation model combining zakat, awqaf and micro-finance. In *Seventh International*

- Conference–The Tawhidic Epistemology: Zakat and Waqf Economy, Bangi, Malaysia.* 261-281.
31. Henseler, J. a. R., Christian M. and Sinkovics, Rudolf R. (2009). The Use of Partial Least Squares Path Modeling in International Marketing. *Advances in International Marketing (AIM)* 20, 277-320.
  32. Karim, N., Tarazi, M., & Reille, X. (2008). Islamic microfinance: an emerging market niche (Focus Note 49). *Washington, DC.*
  33. Katterbauer, K., & Moschetta, P. (2022). A deep learning approach to risk management modeling for Islamic microfinance. *European Journal of Islamic Finance*, 9(2), 35-43.
  34. Khan, M. S., Ali, M. S., Ijaz, F., & Kamal, A. (2022). Effectiveness of Islamic Microfinance Institutions through Customers Satisfaction in Pakistan. *NICE Research Journal of Social Sciences*, 15(1), 38-69.
  35. Kustin, B. (2015). Islamic (micro) finance: culture, context, promises, challenges.
  36. Magner, N., Welker, R. B., & Johnson, G. G. (1996). The interactive effects of participation and outcome favourability on turnover intentions and evaluations of supervisors. *Journal of occupational and organizational Psychology*, 69(2), 135-143.
  37. Meisami, H., Hasanzadeh, A., & Shahidinasab, M. (2012). Providing a Sequential Approach for the Usage of Participation Contracts in Islamic Microfinance. *Strategic Management Thought*, 6(2), 33-62. (In Persian).
  38. Moss, E., Rousseau, D., Parent, S., St-Laurent, D., & Saintonge, J. (1998). Correlates of attachment at school age: Maternal reported stress, mother-child interaction, and behavior problems. *Child development*, 69(5), 1390-1405.
  39. Onakoya, A. B., & Onakoya, A. O. (2013). Islamic microfinance as a poverty alleviation tool: Expectations from Ogun State, Nigeria. *Scholarly Journal of Business Administration*, 3(2), 36-43.
  40. Purwanto, P., Abdullah, I., Ghofur, A., Abdullah, S., & Elizabeth, M. Z. (2022). Adoption of Islamic microfinance in Indonesia an empirical investigation: an extension of the theory of planned behaviour. *Cogent Business & Management*, 9(1), 2087466.
  41. Rahman, R. A., & Dean, F. (2013). Challenges and solutions in Islamic microfinance. *Humanomics*.
  42. Siddiqi, M. N. (2002). Comparative advantages of Islamic banking and finance. *In Harvard University Forum on Islamic Finance*. 7, 11-24.
  43. Stone, C. J. (1975). Adaptive maximum likelihood estimators of a location parameter. *The annals of Statistics*, 267-284.
  44. Sulonovich, T. A. (2023). Economic Essentials of Islamic Microfinance and Importance in Poverty Reduction. *Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities*, 14, 52-57.
  45. Tenenhaus, M., Amato, S., & Esposito Vinzi, V. (2004). A global goodness-of-fit index for PLS structural equation modelling. *In Proceedings of the XLII SIS scientific meeting* (Vol. 1, No. 2, pp. 739-742).

46. Werts, C. E., Linn, R. L., & Jöreskog, K. G. (1974). Intraclass reliability estimates: Testing structural assumptions. *Educational and Psychological measurement*, 34(1), 25-33.

A Analyze the Impact of Central Bank Regulatory Laws on Financial Inclusion in Iran's Usury-free Banking System

Hassan Mahdavi Panah*
Mehdi Montazer***

Maryam Khalili Araghi**
Hamid Reza Vakilifard****

10.30497/ifr.2024.243950.1758

Abstract

One of the fundamental principles in the financial system for economic development and poverty reduction is financial inclusion, which is in line with the principles of justice and equality in the Islamic financial system. Financial inclusion refers to the accessibility, availability, and usage of the formal financial system by all members of an economy. Therefore, financial inclusion is a multi-dimensional phenomenon that requires effective supervision. Effective supervision not only strengthens the stability of banks but also ensures economic growth and builds trust in the financial system. One way to build trust is through the enactment and enforcement of laws that protect the interests of all stakeholders in a comprehensive economy. Therefore, the aim of this research was to present a model for analyzing the impact of central bank regulatory laws and financial technology on financial inclusion in the interest-free banking system in Iran. This study used a new approach to estimate the financial inclusion index. The research findings indicated that the regulatory laws of the central bank and financial technology are effective in developing financial inclusion. Furthermore, the research findings suggest that the development of financial technology, especially in the banking industry in recent years, has led to the expansion of financial inclusion in Iran, creating fair and equal access to financial products and services for individuals in society, which is the main goal of financial inclusion, and with the expansion of financial inclusion, financial deprivation in society has decreased.

Keywords: Islamic Laws; Financial Inclusion; Usury-free Banking; Financial Technologies.

JEL Classification: E58, G21.

---

* Ph.D. student in Financial Law, Department of Financial Management, Faculty of Management and Economy, Sciences and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. hasan.mahdaviapanah@srbiau.ac.ir 0000-0002-2616-5394

** Associate Professor Department of Financial Management, Faculty of Management and Economics, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author). m.khaliliaraghi@srbiau.ac.ir 0000-0001-5016-2997

*** Assistant Professor Department of Private Law, Faculty of Human Sciences, Damavand Branch, Islamic Azad University, Damavand, Iran. montazer@damavandiau.ac.ir 0000-0001-8635-4042

**** Associate Professor Department of Accounting, Faculty of Management and Economics, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. h-vakilifard@srbiau.ac.ir 0000-0002-4261-1083

تحلیل تأثیر قوانین نظارتی بانک مرکزی بر شمول مالی در نظام بانکداری بدون ربای ایران

مریم خلیلی عراقی**
حمیدرضا وکیلی فرد***

حسن مهدوی پناه*
مهدی منتظر***

چکیده

یکی از اصول اساسی در نظام مالی برای توسعه اقتصادی و کاهش فقر، شمول مالی است که با اصول عدالت و برابری در نظام مالی اسلامی مطابقت دارد. شمول مالی عبارت است از سهولت دسترسی، در دسترس بودن و استفاده از سیستم مالی رسمی برای همه اعضای یک اقتصاد؛ بنابراین شمول مالی یک پدیده چندبعدی است که نیازمند نظارت مؤثر است. نظارت مؤثر نه تنها ثبات بانک را تقویت می‌کند؛ بلکه رشد اقتصادی را تضمین و اعتماد به سیستم مالی را ایجاد می‌کند. یکی از راه‌های ایجاد اعتماد، تصویب و اجرای قوانینی است که از منافع همه ذی‌نفعان (برای یک اقتصاد فراگیر) محافظت می‌کند؛ بنابراین هدف این پژوهش، ارائه مدلی جهت تحلیل تأثیر قوانین نظارتی بانک مرکزی و فناوری مالی بر شمول مالی در نظام بانکداری بدون ربای ایران بود. در این مطالعه از رویکرد جدیدی برای برآورد شاخص شمول مالی استفاده شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که مقررات نظارتی بانک مرکزی و فناوری مالی در توسعه شمول مالی مؤثر هستند. همچنین یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که توسعه فناوری مالی در صنعت بانکداری به خصوص طی سال‌های اخیر، باعث توسعه شمول مالی در ایران شده و دسترسی عادلانه و برابر به محصولات و خدمات مالی برای افراد جامعه (که هدف اصلی شمول مالی است) ایجاد کرده است و با گسترش شمول مالی، محرومیت مالی در جامعه کاهش پیدا کرده است.

واژگان کلیدی: مقررات نظارتی؛ فناوری مالی؛ شمول مالی؛ بانکداری بدون ربا.

* دانشجوی دکتری حقوق مالی، گروه مدیریت مالی، دانشکده مدیریت و اقتصاد، واحد علوم و تحقیقات،

hasan.mahdavipannah@srbiau.ac.ir

دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

** دانشیار، گروه مدیریت مالی، دانشکده مدیریت و اقتصاد، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران،

m.khaliliaraghi@srbiau.ac.ir

ایران (نویسنده مسئول)

*** استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده علوم انسانی، واحد دماوند، دانشگاه آزاد اسلامی، دماوند، ایران

montazer@damavandiau.ac.ir

**** دانشیار، گروه حسابداری، دانشکده مدیریت و اقتصاد، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران،

h-vakilifard@srbiau.ac.ir

ایران

مقدمه

در سال ۲۰۱۸ میلادی، بانک جهانی^۱ گزارشی منتشر کرد که نشان می‌داد بیش از دو میلیارد نفر در سراسر جهان بدون حساب بانکی هستند که از خدمات مالی محروم شده‌اند. این محرومیت می‌تواند آسیب‌های فراوانی به همراه داشته باشد که یک نمونه از آن فقر است. فقر مالی از دیدگاه اسلام چهره‌ای زشت و ناخوشایندی دارد چون زمینه‌ساز ایجاد بسیاری از ناهنجاری‌ها در جامعه است (Ahamed & Mallick, 2019)؛ بنابراین برای کاهش آن در بین افراد جامعه باید شمول مالی^۲ توسعه یابد. سارما^۳ (۲۰۱۲م) شمول مالی را «سهولت دسترسی، در دسترس بودن و استفاده از سیستم مالی رسمی برای همه اعضای یک اقتصاد» تعریف کرده است. این تعریف بر چندین بُعد از شمول مالی یعنی دسترسی، در دسترس بودن و استفاده از سیستم مالی رسمی تأکید دارد. این ابعاد باهم یک سیستم مالی فراگیر را ایجاد می‌کنند. بسانگ، اوکاندا و ندیپ^۴ (۲۰۲۲م) شمول مالی را به معنای گستردگی سطح دسترسی افراد جامعه به خدمات مالی می‌دانند؛ بنابراین داشتن یک سیستم مالی فراگیر به دلایل زیادی مطلوب است. اولاً تخصیص کارآمد منابع تولیدی را تسهیل می‌کند؛ ثانیاً دسترسی به خدمات مالی مناسب می‌تواند به‌طور قابل توجهی مدیریت روزمره امور مالی را بهبود بخشد؛ و ثالثاً یک سیستم مالی فراگیر می‌تواند به کاهش رشد منابع غیررسمی اعتبار (مانند وام‌دهندگان) کمک کند که اغلب تمایل به استثمار دارند.

از سویی در هر کشوری، بخش مالی به‌طور کلی به‌عنوان «موتور رشد» در اقتصاد در نظر گرفته می‌شود؛ زیرا به بسیج منابع مالی از طریق پس‌انداز و تخصیص منابع و جابجایی وجوه کمک می‌کند (World Bank, 2018). به همین دلیل است که این بخش به‌شدت نظارت می‌شود؛ زیرا شوک‌های اقتصادی که بر این بخش تأثیر می‌گذارند، می‌توانند اثراتی در کل اقتصاد ایجاد کنند و منجر به شکست سیستمی شوند (Barth et al, 2013). به‌علاوه، نظارت مؤثر نه تنها ثبات بانک را تقویت می‌کند بلکه رشد اقتصادی را تضمین و اعتماد به سیستم مالی را ایجاد می‌کند؛ بنابراین کشورها

-
1. World Bank
  2. Index of Financial Inclusion (IFI)
  3. Sarma
  4. Besong, Okanda & Ndip

برای دستیابی به پتانسیل کامل خود برای رشد اقتصادی به قانونی نیاز دارند که *اولاً* دسترسی آسان و مقرون به صرفه به منابع مالی را تقویت کند؛ *ثانیاً* از تأمین کنندگان مالی (خانوارها)، توزیع کنندگان مالی (مؤسسات مالی) و استفاده کنندگان مالی (قرض گیرندگان) نیز محافظت کند (Busch, 2017). پس از بحران مالی جهانی در سال ۲۰۰۸ میلادی کشورهای سراسر جهان، اصلاحات زیادی را برای بازسازی اعتماد عمومی به سیستم مالی انجام دادند. یکی از راه‌های ایجاد اعتماد، تصویب و اجرای مقرراتی است که از منافع همه ذی‌نفعان (برای یک اقتصاد فراگیر) محافظت می‌کند. به طوری که این مقررات منجر به حفظ سلامت و یکپارچگی دستگاه‌های مالی و بانکی می‌شود. از طرفی بانک‌های مرکزی هر کشوری که زیرمجموعه بانک جهانی‌اند؛ مکلف به رعایت مقررات و قوانین نظارتی این بانک موصوف به کمیته بال هستند. طبق توافقنامه بازل ۳، کمیته بال چندین توصیه در مورد چگونگی ارتقای چارچوب نظارتی بانک‌ها دارد. این توافق بر رویکرد مبتنی بر ریسک در نظارت تأکید دارد. چراکه اطمینان حاصل کند که مؤسسات مالی بر مبنای تداوم فعالیت اداره می‌شوند (Besong, Okanda & Ndip, 2022). بر همین اساس کشورهای سراسر جهان به تدریج توصیه‌های کمیته بال را اجرا می‌کنند. بانک مرکزی نیز به عنوان یک عضو از بانک جهانی مقررات نظارتی را در سیستم بانکی ایران اجرا می‌کند؛ بنابراین اولین هدف این پژوهش بررسی تأثیر این قوانین نظارتی کمیته بال بر شمول مالی در نظام بانکداری بدون ربای ایران است.

از طرفی، ایران یک کشور اسلامی است که در آن قوانین شریعت به خصوص در بانکداری باید رعایت شود؛ زیرا بدون رعایت قوانین اسلامی، بانکداری ایران همانند بانکداری غربی، ربوی می‌شود. از طرفی ربا (بهره) طبق آیات ۲۷۸ و ۲۷۹ سوره بقره در اسلام حرام است و خداوند مسلمانان را از رباخواری برحذر داشته و آن را جنگ با خود و رسولش بیان نموده‌اند. علمای اسلامی برای حل این مسأله (در مقابل بانکداری غربی) بانکداری اسلامی را معرفی نمودند. در این زمینه شهید صدر تحقیقات گسترده-ای انجام داده است. ایشان در به وجود آوردن بانکداری غیرربوی دو پرسش را مطرح کرده‌اند: (۱) بانکداری چگونه به نحو بنیانی و اساسی اسلامی می‌شود؟

۲) در صورتی که نتوان شرایط موجود را تغییر داد؛ چگونه می‌توانیم نوعی بانکداری را توسعه دهیم که دارای شبهه ربوی نباشد و بانکداری فعلی با نقاط مثبتش حفظ ولی مشکل ربوی بودن آن با استناد به فتاوا برداشته شود؟ (شهید صدر، ۱۴۰۰ق، ص. ۹۱؛ موسویان، ۱۳۸۵). شهید صدر راه دوم را پیشنهاد می‌کنند، یعنی بانکداری بدون ربا؛ زیرا راه اول شامل تغییرات بنیادی در بانکداری است و شرایط آن مهیا نیست. ایران به‌عنوان یک کشور اسلامی به جهت زدودن ربا از سیستم بانکداری، قانون عملیات بانکی بدون ربا را در سال ۱۳۶۲ به تصویب رسانده است. طبق این قانون بانک‌های کشور ملزم به رعایت آن هستند و مقام ناظر بر رعایت این قوانین، بانک مرکزی ایران است؛ بنابراین بانک مرکزی باید هم قوانین بانک جهانی و هم قوانین بانکداری بدون ربا را در سیستم بانکی ایران اجرا و بر آن نظارت کافی داشته باشد. با توضیحاتی که در مورد ضرورت مقررات و قوانین نظارتی بانکداری بدون ربا داده شد این سؤال مطرح می‌شود که این مقررات و قوانین چه تأثیری بر شمول مالی دارد؟ بنابراین هدف دیگر این پژوهش بررسی تأثیر قوانین نظارتی بانکداری بدون ربا در نظام بانکی ایران است.

از طرفی در طی سالیان اخیر فناوری‌های موبایلی انقلابی در عرصه مالی ایجاد کرده‌اند که به پرداخت‌های مالی در سطح اینترنت و تلفن همراه مربوط می‌شوند. طرح‌های پرداخت جدید افراد را از اقتصاد نقدی وارد دستگاه‌های مدرن پول می‌کند که ممکن است به‌صورت الکترونیکی، کاغذی یا گاهی اوقات هر دو باشند. پول موبایل یا طرح‌های بانکداری بدون شعبه در سرتاسر جهان در حال رشد هستند. در کشور ما نیز در سال‌های اخیر این فناوری گسترش فراوانی یافته است. بانک‌ها بیشتر خدمات خود را بر بستر همین فناوری‌ها ارائه می‌دهند که به بانکداری مدرن معروف شده است. این شیوه بانکداری توانسته است ابعاد سه‌گانه شمول مالی را تا حدودی محقق کند. از طرفی سرعت توسعه فناوری مالی بسیار بیشتر از بانک‌ها است که این خاصیت ذاتی هر نوع فناوری است. همچنین بانک‌ها تحت مقررات بسیار سخت‌گیرانه قرار دارند در حالی که فناوری‌های مالی، حداقل در حال حاضر، عمدتاً بدون نظارت باقی‌مانده‌اند (Drumer, Jerenz, Siebelt & Thaten, 2016)؛ بنابراین اگرچه فناوری‌های مالی توانسته‌اند خدمات بانکی را راحت‌تر در اختیار افراد جامعه قرار دهند ولی مشکلاتی

در نبود این قوانین و مقررات ایجاد شده است. لازمه اینکار در بانکداری اسلامی داشتن نظارت کافی و ابزارها و مقررات قانونی منطبق با شریعت است. با توجه به مطالب بیان شده، هدف دیگر این پژوهش پاسخ به این پرسش است که آیا فناوری‌های موبایلی بر شمول مالی تأثیرگذار هستند یا خیر؟ بنابراین برای رسیدن به اهداف پژوهش، ابتدا باید داده‌های مربوط به متغیرها را طی چند سال اخیر جمع‌آوری کنیم. سپس با انجام تحلیل رگرسیونی به بررسی رابطه بین متغیرها پردازیم تا بتوانیم پاسخ سؤال‌های پژوهش را بدهیم؛ بنابراین مراحل انجام این پژوهش به صورت زیر است:

- مرحله اول: مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی.
- مرحله دوم: جمع‌آوری داده‌های موردنیاز برای تحلیل مدل از طریق وبگاه مرکز آمار و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
- مرحله سوم: تحلیل داده‌ها و آزمون فرضیه‌های پژوهش (طبق مدل رگرسیونی پیشنهادی).
- مرحله چهارم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.

۱. پیشینه پژوهش

شمول مالی یک عنصر اساسی در کاهش فقر، توسعه اقتصادی و ثبات بانک است (Ahamed & Mallick, 2019)، که آن یکی از اهداف توسعه هزاره سازمان ملل است. کشورها با وضع قوانینی که خدمات مالی را مقرون به صرفه‌تر می‌کند گام‌هایی برای بهبود در دسترس بودن، دسترسی و استفاده از خدمات مالی برداشته‌اند. تاکنون مطالعات و پژوهش‌هایی در زمینه تأثیر قوانین نظارتی بر شمول مالی و همچنین فناوری مالی در جهان انجام شده است. یافته‌های این مطالعات نشان‌دهنده تأثیر مثبت قوانین نظارتی و فناوری مالی بر شمول مالی است. در همین راستا مطالعه‌ای توسط بسانگ، اوکاندا و ندیپ (۲۰۲۲م) انجام شده است که به بررسی اثر قوانین نظارتی بانک جهانی بر شمول مالی برای کشورهای آفریقایی در طی سال‌های ۲۰۰۴ تا ۲۰۱۸ میلادی می‌پردازد. آن‌ها در پژوهش خود با توجه به رویکردهای مختلف برای تخمین شمول مالی به این نتیجه رسیدند که مقررات بانکی تأثیر مستقیمی بر آن دارد. به‌طور ویژه به

این نتیجه دست یافتند که مقررات نظارت بر ورود به بخش مالی، گزارش‌دهی، حسابرسی و بیمه سپرده‌ها به‌طور پایدار به شاخص شمول مالی کمک می‌کند. این امر باعث جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و افزایش رشد اقتصادی می‌شود.

آنارفو، آبور و اوسی^۵ (۲۰۲۰م) در پژوهشی به بررسی تأثیر مقررات مالی بر شمول مالی در کشورهای جنوب آفریقا پرداختند. آن‌ها رابطه بین مقررات بانکی و شمول مالی را با استفاده از یک معیار واحد (کفایت سرمایه) به‌عنوان نماینده نظارت مالی بررسی کردند. آن‌ها به این نتیجه رسیدند که مقررات احتیاطی می‌تواند بر دسترسی به منابع مالی تأثیر منفی بگذارد. در نتیجه با اهداف شمول مالی کشورهای جنوب صحرائی آفریقا در تضاد است. به عبارتی نیاز به کفایت سرمایه، ظرفیت بانک‌ها را برای ارائه خدمات مالی به‌شدت کاهش می‌دهد که به کاهش شمول مالی می‌تواند منجر شود.

تودوروف^۶ (۲۰۱۹م) در پژوهشی با عنوان «فین‌تک مطابق با شریعت در صنعت بانکداری» بیان کرده که فناوری مالی می‌تواند برای دستیابی به هم‌سویی بیشتر با ابزارها و محصولات مالی (به‌ویژه آن‌هایی که منطبق با قوانین اسلامی است) مورد اعتماد و استفاده قرار گیرد. چنین هم‌سویی مسلماً به نفع بانک‌های اسلامی خواهد بود؛ زیرا رقابت‌پذیری عمومی آن‌ها را افزایش می‌دهد. یافته‌های پژوهش نشان داد که فناوری مالی بر بانکداری از جمله بانکداری اسلامی تأثیر مثبت دارد و به شفافیت بیشتر منجر می‌شود.

کودونگو^۷ (۲۰۱۸م) در پژوهش خود، رابطه بین مقررات بانکی و شمول مالی در کشور کنیا بررسی کرده است. او در پژوهش خود از مقررات کلان احتیاطی (کفایت سرمایه و نقدینگی) به‌طور مستقل برای ارزیابی تأثیر آن‌ها بر شمول مالی استفاده کرده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که رابطه مثبت و معنی‌داری بین مقررات بانکی و شمول مالی وجود دارد.

عبد (۱۴۰۱) پژوهشی با عنوان «شمول مالی و تأثیر آن در توسعه عملکرد مالی بانک‌ها» برای بانک‌های حاضر در کشور عراق انجام داد. یافته‌های پژوهش نشان داد که

5. Anarfo, Abor & Osei

6. Todorof

7. Kodongo

بانکداری تلفن همراه با دسترسی به خدمات مالی برای مشتریان به‌طورکلی عملکرد مالی بانک‌های عراق را بهبود بخشیده است. این امر منجر به افزایش درآمد بانک‌ها شده و بر عملکرد مالی آن‌ها نیز تأثیر گذاشته است.

زنده‌بودی، نجاتی و اسفندآبادی (۱۴۰۱) پژوهشی با «عنوان بررسی تأثیر شمول مالی بر رشد اقتصادی و شاخص‌های رفاه» برای کشورهای حوزه منا (ایران، الجزایر، مصر، اردن، مراکش، عمان، پاکستان، تونس، ترکیه) انجام داده‌اند. داده‌های پژوهش برای سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۲۱ میلادی گردآوری شده است. همچنین تعداد شعب بانک‌ها را در این کشورها به‌عنوان معیاری برای شمول مالی در نظر گرفته‌اند. نتایج پژوهش نشان داد که هرچه قدر شمول مالی بیشتر باشد، اثر مثبتی بر تولید سرانه به‌عنوان شاخص رشد دارد. همچنین بر مصرف سرانه نیز تأثیر مثبت و معنی‌داری دارد.

همان‌طور که در پیشینه تحقیق مشاهده می‌شود، پژوهش‌های خیلی کمی به تأثیر قوانین نظارتی بر شمول مالی پرداخته‌اند. از طرفی این مطالعات مربوط به کشورهای غیراسلامی است که تأثیر مقررات اسلامی بر شمول مالی را موردبررسی قرار نداده‌اند. به‌علاوه، پژوهش حاضر نسبت به مطالعات قبلی هم در روش مورداستفاده برای بررسی سؤال‌های پژوهش و هم در نحوه سنجش متغیرهای مستقل و وابسته با پژوهش‌های قبلی دارای تفاوت‌های اساسی است. در پژوهش‌های گذشته برای سنجش شاخص شمول مالی به‌عنوان متغیر وابسته تنها از یک بُعد شاخص فراگیری مالی (تعداد شعب و تعداد خودپرداز) استفاده شده است. آنارفو، آبور و اوسی (۲۰۲۰م) تنها از نسبت شاخص کفایت سرمایه برای سنجش مقررات نظارتی استفاده کرده‌اند. از طرفی برای سنجش شاخص مقررات بانکی کودونگو (۲۰۱۸م) تنها از معیارهای نقدینگی و کفایت سرمایه استفاده کرده‌اند. از آنجاکه در ایران مقررات بانکی متشکل از دو بخش مقررات اسلامی و بازل است، لذا اکتفا به یک نسبت برای سنجش آن نمی‌تواند به‌درستی موضوع را تبیین کند. لذا برای انجام مطالعه جامع‌تر در این پژوهش از چندین نسبت استفاده شده است. همچنین اهمیت موضوع شمول مالی از دیدگاه اسلامی (کاهش فقر، افزایش عدالت و برابری) و دیدگاه بانک جهانی (کاهش محرومیت مالی، افزایش

دسترسی به خدمات مالی و بانکی) ما را بر این داشت که به تأثیر قوانین نظارتی بر شمول مالی در بانکداری بدون رباى ایران بپردازیم.

۲. روش شناسی پژوهش

نوع مطالعه در این پژوهش توصیفی از نوع همبستگی و از نظر هدف کاربردی است. در این پژوهش برای تدوین مبانی نظری و پیشینه پژوهش از مطالعات کتابخانه‌ای و برای گردآوری داده‌های پژوهش از سایت بانک مرکزی و مرکز آمار ایران استفاده شده است. داده‌های جمع‌آوری شده پژوهش از طریق نرم‌افزار اکسل تنظیم و طبقه‌بندی گردیده و تجزیه و تحلیل نهایی آن نیز به کمک نرم‌افزار ایویوز ۱۰ انجام شده است. داده‌های مربوط به پژوهش برای سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۴۰۰ با توجه به محدودیت‌هایی که در زیر عنوان شده، مورد بررسی قرار گرفت.

- سال‌های مورد مطالعه دارای داده ناقص یا مفقود نباشد.
- داده‌ها مربوط به پایان هر سال باشد و از گزارش‌های ماهانه نباشد.
- اطلاعات مربوطه طی دوره زمانی پژوهش در دسترس باشد.

۳. مدل پژوهش

هدف این پژوهش بررسی تأثیر قوانین نظارتی بانک مرکزی و فناوری مالی بر شمول مالی در بانکداری بدون رباى ایران است. برای رسیدن به این هدف نیازمند ارائه یک مدل، بررسی داده‌های پژوهش براساس آن و تفسیر نتایج مربوطه است. مدلی که در این پژوهش پیشنهاد می‌شود یک مدل رگرسیون خطی است که از مدل بسانگ، اوکاندا و ندیپ (۲۰۲۲م) الگو گرفته شده است. در این مدل شاخص شمول مالی به‌عنوان متغیر وابسته، شاخص‌های فناوری موبایلی و مقررات اسلامی و بازل به‌عنوان متغیرهای مستقل و شاخص تولید ناخالص داخلی به‌عنوان متغیر کنترلی در نظر گرفته شده‌اند. مدل پژوهش به‌صورت رابطه (۱) است.

رابطه (۱):

$$IFI_i = \alpha + \beta_{1i}ISLAM_i + \beta_{2i}BASEL_i + \beta_{3i}Fintech_i + \beta_{4i}GDP_i + \varepsilon_i$$

$$= 1386, \dots, 1400$$

۴. تعریف متغیرهای پژوهش و نحوه محاسبه آن‌ها

۴-۱. متغیر وابسته: شمول مالی

از جمله اصول نظام مالی اسلامی برای توسعه اقتصادی و کاهش فقر در جامعه عدالت، برابری و شفافیت است که برای تحقق آن‌ها نیاز به رشد اقتصادی و توسعه پایدار است (فروغ‌نژاد و خشنود، ۱۳۹۶). یکی از پیش‌شرط‌های اصلی تحقق این اصول، شمول مالی است که با اصول عدالت و برابری در این نظام مطابقت دارد (Zulkhibr, & Ismail, 2017). مزیت شمول مالی در این است که یک شاخص بدون کمیت بوده و از ویژگی‌های کراندار بودن، یک‌نواختی، چندبعدی و همگنی برخوردار است. سه بُعد اساسی یک سیستم مالی فراگیر عبارت است از: نفوذ بانکی^۸، در دسترس بودن خدمات بانکی^۹ و استفاده از سیستم بانکی^{۱۰}.

نفوذ بانکی (بُعد ۱): یک سیستم مالی فراگیر باید تا حد امکان کاربران بیشتری داشته باشد، یعنی یک سیستم مالی فراگیر باید به‌طور گسترده در بین کاربرانش نفوذ کند. اندازه جمعیت «بانک شده»، یعنی نسبت افرادی که حساب بانکی دارند؛ معیاری برای بُعد نفوذ بانکی است. معیار دیگر این بُعد، میزان مصارف است. میزان مصارف عبارت است از مبلغ تسهیلات پرداختی در یک سال. این نسبت تا حدی استفاده از سیستم مالی را به تصویر می‌کشد و نشان‌گر میزان نفوذ بانک‌ها در بین افراد جامعه است. برای محاسبه میزان نفوذ بانکی دو شاخص تعداد حساب‌های بانکی و میزان مصارف را به‌طور مجزا محاسبه می‌کنیم. سپس میانگین وزنی این دو شاخص بعد از نرمال‌سازی با استفاده از وزن ۲/۳ برای شاخص تعداد حساب‌های بانکی و وزن ۱/۳ برای شاخص مصارف به‌عنوان شاخص بُعد نفوذ بانکی در نظر گرفته می‌شود (نحوه وزن‌دهی این ابعاد الگو گرفته از مقاله سارما (۲۰۱۲م) است).

در دسترس بودن خدمات بانکی (بُعد دوم): در یک سیستم مالی فراگیر خدمات بانکی باید به‌راحتی در دسترس کاربران قرار گیرد. شاخص‌های در دسترس بودن عبارت است از: ۱) تعداد مراکز بانکی (تعداد شعب^{۱۱})؛ ۲) تعداد دستگاه‌های خودپرداز؛ بنابراین، در دسترس بودن خدمات بانکی را می‌توان با تعداد شعب بانکی (به ازای هر

8. Banking Penetration (BP)

9. Banking Services (BS)

10. Usage of the Banking System (BU)

11. Branch

۱۰۰۰ نفر جمعیت) و تعداد دستگاه‌های خودپرداز در هر ۱۰۰۰ نفر نشان داد. امروزه اهمیت دستگاه‌های خودپرداز در ارائه دسترسی بهتر به خدمات بانکی غیرقابل انکار است. در شاخص حاضر، از داده‌های تعداد شعب بانک و تعداد دستگاه‌های خودپرداز به ازای هر صد هزار بزرگسال استفاده می‌کنیم. اندازه در دسترس بودن دو شاخص برای تعداد شعب بانک‌ها و دستگاه‌های خودپرداز به‌طور مجزا محاسبه می‌شود. سپس میانگین وزنی این دو شاخص با استفاده از وزن $\frac{2}{3}$ برای شاخص تعداد شعب بانک و وزن $\frac{1}{3}$ برای شاخص تعداد خودپرداز بانکی به‌عنوان شاخص بُعد در دسترس بودن در نظر گرفته می‌شود.

$$BS = \frac{2}{3} * Branch + \frac{1}{3} * Atm \quad \text{رابطه (۲)}$$

استفاده از سیستم بانکی (بعد سوم): در جامعه افرادی هستند که علی‌رغم دسترسی به خدمات مالی به دلایل مختلف از جمله دور بودن مراکز بانکی و شرایط نامناسب مرتبط با آن، قادر به استفاده از خدمات مالی نیستند. این عوامل تأثیر منفی بر فراگیر بودن یک سیستم مالی دارد؛ بنابراین صرف داشتن یک حساب بانکی برای یک سیستم مالی فراگیر کافی نیست. همچنین ضروری است که از خدمات بانکی به‌اندازه کافی استفاده شود؛ بنابراین برای محاسبه میزان استفاده از سیستم بانکی دو شاخص تعداد پایانه‌های فروشگاهی^{۱۲} و تعداد کارت‌های بانکی^{۱۳} را به‌طور مجزا محاسبه می‌کنیم. سپس میانگین وزنی این دو شاخص با استفاده از وزن $\frac{2}{3}$ برای شاخص تعداد پایانه‌های فروشگاهی و وزن $\frac{1}{3}$ برای شاخص تعداد کارت‌های بانکی در نظر گرفته می‌شود.

بنابراین برای ساختن شاخص شمول مالی در گام اول لازم است براساس رابطه زیر میزان دستاورد هر کشور در هر بُعد از شمول مالی (d_i) محاسبه شود (رابطه‌های این بخش برگرفته از مقاله سارما (۲۰۱۲) است).

$$d_i = w_i \frac{A_i - m_i}{M_i - m_i} \quad \text{رابطه (۳)}$$

در رابطه (۳) میزان وزن هر بُعد و بین صفر و یک است. A_i میزان واقعی بُعد m_i ، m_i کران پایین بُعد M_i و M_i کران بالای بُعد نام است. در فضای اقلیدسی فرض می‌کنیم نقطه $X_1=(0,0,\dots,0)$ نشان‌دهنده نقطه‌ای با بدترین وضعیت دستیابی به بُعد موردنظر و نقطه $X_2=(w_1,w_2,\dots,w_n)$ نشان‌دهنده وضعیت ایده‌آل دستیابی به بُعد موردنظر است؛ بنابراین فاصله نقطه دستیابی وضع موجود هر کشور از بدترین وضعیت (X_1) و وضعیت ایده‌آل (X_2) از روابط زیر به دست خواهد آمد که براساس آن‌ها نیز می‌توان شاخص چندبعدی شمول مالی را محاسبه کرد.

$$X_1 = \frac{\sqrt{a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2}}{\sqrt{w_1^2 + w_2^2 + \dots + w_n^2}} \quad \text{رابطه (۴)}$$

$$X_2 = 1 - \frac{\sqrt{a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2}}{\sqrt{w_1^2 + w_2^2 + \dots + w_n^2}} \quad \text{رابطه (۵)}$$

$$IFI = \frac{1}{2} [X_1 + X_2] \quad \text{رابطه (۶)}$$

وزن‌های اختصاص داده شده به ابعاد (w_1, w_2, w_3): در این پژوهش برای بُعد اول وزن یک ($w_1 = 1$) و برای بعد دوم و سوم وزن $1/2$ ($w_2 = w_3 = 0.5$) در نظر گرفته شده است. هدف از تخصیص وزن‌های پایین‌تر برای شاخص در دسترس بودن و شاخص میزان استفاده بانکی به این دلیل است که می‌توان از متغیرهای دیگری برای اندازه‌گیری این ابعاد استفاده کرد، اما در تعریف ما گنجانده نشده‌اند درحالی‌که شاخص نفوذ بانکی وزن بالاتری دارد؛ زیرا به‌طور کلی معیار اصلی گنجاندن مالی در نظر گرفته می‌شود. با در نظر گرفتن یک فضای سه‌بعدی نقطه $(0,0,0)$ نشان‌دهنده بدترین وضعیت (استخراج مالی کامل) و نقطه $(1,0.5,0.5)$ بهترین یا ایده‌آل‌ترین وضعیت (شمولیت مالی کامل) را نشان می‌دهد.

۴-۲. متغیرهای مستقل

۴-۲-۱. قوانین بانکداری بدون ربا

اسلام برای کسب‌وکار، تجارت و فعالیت‌های اقتصادی آداب و قوانینی در نظر گرفته است که از جمله آن‌ها می‌توان به مقررات اسلامی بر فعالیت‌های مالی اشاره کرد

(مفاخری‌نیا، جمالی و سعیدی، ۱۴۰۰). با توجه به اینکه ایران یک کشور اسلامی است و قوانین شریعت در آن اجرا می‌شود به طبع باید این قوانین نیز در بانک‌های ایران رعایت شود. به همین خاطر مجلس شورای اسلامی قانون عملیات بانکی بدون ربا را در سال ۱۳۶۲ به تصویب رساند و بانکداری بدون ربا در ایران شکل گرفت.

بانکداری بدون ربا نوعی بانکداری است که مبتنی بر مقررات اسلامی و عقاید فقها و کارشناسان علوم بانکی است. در این نوع بانکداری، ربا از تمامی فعالیت‌های بانکی متعارف حذف شده است. شاخص‌های توزیع سود، مشخص بودن چگونگی مصرف منابع و نظارت بر عملیات بانکی اساس بانکداری بدون ربا را شکل می‌دهند. همچنین در کنار حذف ربا، شرعی بودن فعالیت‌های بانکی و مقید بودن به اصول دین اسلام از شروط دیگر بانکداری بدون ربا هستند (هاشمی و دیگران، ۱۴۰۱)؛ بنابراین در این نوع بانکداری قوانینی بر بخش‌های منابع، مصارف و معوقات بانکی مصوب شده است که باعث شده ربا از سیستم بانکی حذف و غیرربوی شود. بانک مرکزی این قوانین را به سیستم بانکی ابلاغ و بر اجرای صحیح آن‌ها نظارت می‌کند. در ادامه توضیحاتی در مورد منابع و مصارف و معوقات بانکی در بانکداری بدون ربا و مقررات جاری بر هر یک از آن‌ها بیان می‌کنیم.

۱-۲-۴. منابع بانکی

طبق قانون عملیات بانکی بدون ربا مصوب سال ۱۳۶۲ بانک‌های کشور می‌توانند از دو راه منابع جذب کنند و طبق ماهیت این منابع (قرض الحسنه یا مدت‌دار) آن را به فعالیت‌های مختلف مجاز تخصیص دهند. در روش اول بر اساس ماده ۳ قانون عملیات بانکی بدون ربا بانک‌ها مجاز هستند که منابعی به صورت سپرده‌های قرض الحسنه جذب کنند. در این روش بانک‌ها مالک این منابع می‌شوند. طبق ماهیت منابع قرض الحسنه بانک‌ها فقط می‌توانند آن‌ها را به صورت قرض الحسنه، قرض دهند و هیچ‌گونه سودی را از قرض‌گیرنده دریافت نکنند. مگر مبلغی به عنوان کارمزد به جهت پوشش هزینه‌های این اقدام دریافت کنند. در غیر این صورت باعث ایجاد ربا می‌شود که طبق آیات ۲۷۵ و ۲۷۶ سوره بقره خداوند ربا را حرام دانسته در صورتی که دادوستد و

فعالیت اقتصادی را حلال کرده است. پس منابع قرض الحسنه بانکها باید به صورت قرض و بدون اخذ سود به قرض گیرندگان پرداخت شود. اینکار طبق آیات ۱۷ و ۱۸ سوره مبارکه تغابن امری نیکو و پسندیده است.

روش دوم جذب منابع بانکها: بر طبق ماده ۴ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانکها مجاز هستند که به صورت نیابتی سپرده‌هایی را جذب کنند. تفاوت این روش با روش قبلی در این است که در روش اول رابطه حقوقی سپرده‌گذار با مؤسسه اعتباری در سپرده قرض الحسنه، «وکالت برای اعطای قرض الحسنه» است ولی در روش دوم رابطه وکیل و موکل است (قوانین بانک مرکزی، بخش بانکداری بدون ربا، ماده ۹۸). بانکها باید طی عقود مختلف اسلامی (عقود مبادله‌ای و عقود مشارکتی) این منابع را در اختیار تولیدکنندگان، فعالان اقتصادی، کشاورزان و... قرار دهند. همچنین منافع حاصله از این فعالیتها را بعد از کسر هزینه حق‌الوکاله به سپرده‌گذاران بازگردانند؛ بنابراین در این مرحله از عملیات بانکی بدون ربا، بانک این مبالغ را به‌عنوان قرض از سپرده‌گذاران دریافت نمی‌کند بلکه به‌عنوان وکیل سپرده‌گذاران این منابع را دریافت می‌کند. لذا رابطه میان بانک و سپرده‌گذار رابطه وکیل و موکل است و نه رابطه قرض‌گیرنده و قرض‌دهنده؛ بنابراین سپرده‌هایی که بانکها می‌توانند جذب کنند (۱) سپرده‌های قرض الحسنه؛ (۲) سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار.

از طرفی شروط تحقق ربا (وجود تراضی بین طرفین، شرط اضافه و دریافت سود اضافی توسط رباگیرنده) در هیچ‌کدام از این دو روش جذب منابع بانکی وجود ندارد؛ بنابراین می‌توان این استدلال را داشت که این مرحله از فعالیت‌های بانکی نیز ربوی نمی‌شود (کریمی و خرمی، ۱۳۹۹).

۲-۱-۲-۴. مصارف بانکی

بخش دوم عملیات بانکی بدون ربا، مربوط به تخصیص منابع پولی و پرداخت وام‌ها و تسهیلات به بخش‌ها و فعالان مختلف اقتصادی است. در نظام بانکداری بدون ربا، بانک‌ها این منابع را در قالب وام‌های قرض‌الحسنه و عقود مشارکتی و مبادله‌ای پرداخت می‌کنند. طبق ماده ۹ قانون عملیات بانکی بدون ربا، بانک‌ها مجاز هستند که سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار را (که در به‌کارگیری این منابع وکالت دارند) به‌عنوان منابع سپرده‌گذار در قالب مضاربه، مزارعه، فروش اقساطی، اجاره به‌شرط تملیک، مشارکت، جعاله، سلف و سرمایه‌گذاری مستقیم مورد استفاده قرار دهند (قلیچ و طاهری، ۱۴۰۰). همچنین بانک‌های ایران طبق قانون مذکور در وام‌های قرض‌الحسنه هیچ‌گونه سودی از مشتری دریافت نمی‌کنند و فقط کارمزد (به جهت پوشش هزینه‌های خود) دریافت می‌کنند. قانون‌گذار این کار را مجاز دانسته است و این امر از جنبه معنوی و اسلامی اهمیت بالایی دارد. بدیهی است با رعایت میزان سپرده قانونی و نقدینگی مورد نیاز، مابقی آن می‌تواند به پرداخت تسهیلات قرض‌الحسنه اختصاص یابد. در همین راستا بانک مرکزی ایران قوانین نظارتی خود از قبیل «نحوه ساماندهی منابع قرض‌الحسنه مؤسسات اعتباری و ترویج فرهنگ قرض‌الحسنه در بین مردم»، «آیین‌نامه تبلیغات در حوزه پولی بانکی کشور جهت ترویج سپرده‌های قرض‌الحسنه» و «آیین‌نامه نحوه محاسبه اقساط تسهیلات قرض‌الحسنه و کارمزد متعلقه» مصوبه شورای فقهی بانک مرکزی را به شبکه بانکی کشور ابلاغ کرده است.

بنابراین تعداد منابع و مصارف بانک‌ها می‌تواند تأثیر مثبت یا منفی بر شمول مالی داشته باشد: وجود سپرده‌ها و تسهیلات بیشتر بانکی می‌تواند منابع مالی بیشتری برای ارائه قروض و سرمایه‌گذاری در اختیار بانک قرار دهد که به‌نوبه خود می‌تواند سبب افزایش دسترسی عمومی به خدمات مالی شود؛ بنابراین بسته به منابع و مصارف بانک‌ها و سیاست‌هایی که در پیش می‌گیرند، میزان شمول مالی و دسترسی مردم به خدمات مالی در جامعه تغییر می‌کند (Besong, Okanda & Ndip, 2022).

همچنین براساس ماده‌های قانونی ۹۸ و ۹۹ بخش بانکداری بدون ربا از فصل ۱۴ قانون بانک مرکزی که در ماده ۹۸ آمده است: «منابع ناشی از سپرده‌های قرض‌الحسنه،

جزء منابع مؤسسه مالی محسوب نمی‌شود و مؤسسه مالی موظف است کل منابع مزبور را پس از کسر ذخایر قانونی برای پرداخت تسهیلات قرض‌الحسنه به ترتیب مقرر در ماده (۹۹) این قانون به مصرف برساند» و همچنین در تبصره ۲ از ماده ۹۹ آورده شده است که «بانک مرکزی موظف است بر عدم انحراف تسهیلات قرض‌الحسنه نظارت کند و عملکرد هریک از مؤسسات مالی در ارتباط با سپرده و تسهیلات قرض‌الحسنه را به‌صورت ماهانه از طریق پایگاه اطلاع‌رسانی بانک مرکزی به اطلاع عموم برساند.» بنابراین طبق این مواد قانونی، منابع حاصل از سپرده‌های قرض‌الحسنه باید به‌صورت تسهیلات قرض‌الحسنه به افراد جامعه داده شود. برخورداری افراد جامعه از تسهیلات و منابع قرض‌الحسنه که ارتباط مستقیم با عدالت اجتماعی و شمول مالی دارد؛ بنابراین نسبت تسهیلات قرض‌الحسنه به سپرده‌های قرض‌الحسنه بانک مرکزی میزان اجرای این قانون را نشان می‌دهد و اینکه بانک‌ها تا چه میزان این قانون را اجرایی کرده‌اند و این منابع را در مسیری دیگر (مثلاً خرید دارایی‌های ثابت) استفاده نکرده‌اند؛ بنابراین شاخص نسبت تسهیلات قرض‌الحسنه به سپرده‌های قرض‌الحسنه به‌عنوان یک شاخص نظارتی بانک مرکزی برای سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۴۰۰ محاسبه می‌گردد.

همچنین در ماده ۱۰۴ از قانون بانکداری بدون ربا از فصل ۱۴ قانون بانک مرکزی آمده است که «... مؤسسه مالی موظف است وجوه جمع‌آوری شده را مطابق قرارداد منعقد با متقاضی، در قالب عقود اسلامی در اختیار وی قرار داده و به‌عنوان وکیل صاحبان گواهی سپرده سرمایه‌گذاری مدت‌دار، در تصمیم‌گیری‌های مربوط به طرح، مشارکت نماید؛ بنابراین جهت نظارت بر اجرای این قانون از نسبت تسهیلات عقود مبادله‌ای و مشارکتی به مجموع سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار برای سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۴۰۰ استفاده می‌شود. این شاخص نشان می‌دهد که چقدر بانک‌ها به افراد جامعه تسهیلات پرداخت کرده‌اند (البته طبق قانون بانک مرکزی این نسبت باید حداقل ۷۰ درصد باشد و طبق راهبرد شماره ۳ از بخشنامه راهبردها و سیاست‌های بخش بانکی مصوب سال ۱۴۰۱ وزارت اقتصاد، حداقل باید ۷۵ درصد باشد) و این منابع را در دارایی‌های ثابت یا موارد دیگر استفاده نکرده باشند؛ زیرا این امر طبق بخشنامه بانک

مرکزی خلاف قانون است (بخشنامه شماره ۰۲/۲۰۷۱۳، با موضوع دستورالعمل نحوه محاسبه نسبت خالص دارایی‌های ثابت مؤسسات اعتباری).

این دو شاخص **اولاً** نشان‌دهنده میزان اجرای قوانین بانک مرکزی و نظارت این بانک بر منابع مؤسسات مالی است و **ثانیاً** نشان‌دهنده میزان برخورداری جامعه از تسهیلات بانکی است که این امر میزان شمولیت مالی در بین افراد جامعه را نشان می‌دهد. البته لازمه بالا بودن این نسبت نیازمند نظارت مستقیم بانک مرکزی است تا مؤسسات مالی این منابع را در مقاصد دیگر مصرف نکنند.

۳-۱-۲-۴. معوقات بانکی

معوقات بانکی^{۱۴} به مطالبات بانک‌ها از گیرندگان حقیقی و حقوقی تسهیلات بانکی گفته می‌شود که بعد از اخذ تسهیلات از نظام بانکی نسبت به بازپرداخت اقساط خود کوتاهی کرده‌اند و به شروط ضمن عقد در تسهیلات بانکی وفا نمی‌کنند. از طرفی طبق قاعده ((**اوفو بالعقود**)) یکی از مسائل اساسی مورد تأکید اسلام و قرآن، مسأله لزوم وفای به عقود است. به گونه‌ای که خداوند متعال در آیه اول سوره مائده، آیه ۲۷ سوره بقره، آیه ۸ سوره مؤمنون و آیه ۳۴ سوره اسراء، مسلمانان را به پایبندی به عهد و عقود خود فرامی‌خواند. همچنین طبق حدیث «المؤمنون عند شروطهم» مسلمانان باید بر تعهداتی که در ضمن عقد شرط می‌شود همانند خود عقد پایبند باشند. ولی این شروط نباید مخالفتی با کتاب خدا و سنت داشته باشد. در غیراین صورت باطل بوده و بدون اثر شرعی و عرفی است (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص. ۳۵۹)؛ بنابراین مشتریان بانک‌ها طبق این اصول از جهت میزان تعهد و پایبندی به مفاد قرارداد خود با بانک باید پایبند بوده و تخلف نمایند (ذاکرنیا و خادم‌علیزاده، ۱۳۹۵). به علاوه، برای جلوگیری از اخلال در نظام پولی و بانکی قوانینی تصویب شده است که در صورت عدم پرداخت به موقع اقساط توسط مشتریان، آن‌ها ملزم به پرداخت وجه التزام به بانک می‌شوند (ماده ۱۱۴). این وجه التزام با برقراری دو شرط به تأیید فقهای شورای نگهبان رسیده است.

شرط اول: در قرارداد بین بانک و تسهیلات گیرنده، شرط جریمه تأخیر به صورت شرط ضمن عقد در ابتدای قرارداد گنجانده شده باشد و تسهیلات گیرنده آن را پذیرفته و امضا نماید. همچنین متعهد گردد که در صورت تأخیر در پرداخت اقساط به این میزان مجازات مالی شود و آن را نیز پرداخت نماید.

شرط دوم: گرفتن مبلغ اضافی توسط بانکها به عنوان وجه التزام باشد یعنی اینکه اگر بدهکار تأخیر در پرداخت بدهی خود داشته باشد، جریمه شود نه اینکه بدهکار با پرداخت بدهی، حق دارد که دین خود را به تأخیر بیاندازد (مصوبه شورای نگهبان، مورخه ۱۳۶۱/۱۱/۲۸).

با افزایش معوقات، اختلالاتی در نظام بانکی کشور ایجاد می شود که باعث انجماد منابع مؤسسات مالی می گردد. این امر پرداخت تسهیلات به افراد را با مشکلاتی روبرو می کند و دسترسی آنها به خدمات و تسهیلات بانکی را کاهش می دهد و می تواند منجر به کاهش شمول مالی شود. برای پیش گیری از انباشت مطالبات غیرجاری، بانک مرکزی در فصل ۱۴ از بخش عملیات بانکی بدون ربا، مواد ۱۱۴ تا ۱۱۸ و دستورالعمل های مرتبط با این موضوع را تدوین کرده است. در این پژوهش، از داده های مربوط به معوقات بانکی در دوره مورد مطالعه به عنوان یک شاخص نظارتی در این موضوع استفاده شده است.

۲-۲-۴- قوانین نظارتی بازل

چارچوب شمول مالی دارای سه ذی نفع است: خانوار، مؤسسات مالی و استفاده کنندگان از امور مالی. دولت ها این رابطه سه گانه را با اجرای چندین مقررات تقویت می کنند؛ مانند: (۱) بیمه سپرده برای حمایت از پس انداز و کاهش مسئولیت دولت در صورت ورشکستگی بانک؛ (۲) نسبت کفایت سرمایه برای محدود کردن خطر ورشکستگی بانک؛ (۳) مقررات در مورد حمایت از مصرف کننده برای محافظت از وام گیرندگان در برابر استثمار توسط وام دهندگان مالی. همچنین بانک جهانی قوانین نظارتی را براساس توصیه های کمیته بازل به بانک های مرکزی کشورهای عضو ابلاغ می کند. برخی از آنها عبارت است از: (۱) قوانین مرتبط با کیفیت دارایی؛ (۲) قوانین مرتبط با ذخیره قانونی

سپرده‌ها؛ ۳) قوانین مرتبط با نقدینگی؛ ۴) قوانین مرتبط با کفایت سرمایه؛ ۵) قوانین مرتبط با شناسایی کافی مشتریان بانکی؛ ۶) قوانین مرتبط با نحوه افتتاح حساب بانکی که در این پژوهش قوانین نظارتی کمیته بال مربوط به کفایت سرمایه، کیفیت دارایی، ذخیره قانونی، نقدینگی بررسی می‌شود.

۱-۲-۲-۴. کیفیت دارایی

بحران مالی جهانی در سال ۲۰۰۸ میلادی بیش‌ازپیش مشکلات ناظران و سایر ذی‌نفعان را در شناسایی و مقایسه اطلاعات بانک‌ها در کشورهای (حوزه‌های قضایی) مختلف آشکار کرد. در این رابطه کمیته نظارت بانکی بال دریافت که در برخی موارد تفاوت قابل توجهی در نحوه شناسایی و گزارش کیفیت دارایی بانک‌ها وجود دارد. برای حل مشکل بیان‌شده این کمیته دستورالعملی تحت عنوان «شیوه عمل احتیاطی با دارایی‌های مشکل‌دار-تعاریف امهال و مطالبات غیرجاری»^{۱۵} را برای تعاریف دو واژه مطالبات غیرجاری و امهال تدوین نمود. این دستورالعمل مکمل چارچوب‌های حسابداری و مقرراتی موجود در خصوص طبقه‌بندی دارایی‌ها است و دامنه کاربرد، معیارهای شناخت و سطح استفاده از هر دو واژه را هماهنگ می‌سازد. در نتیجه منجر به درک بهتر این واژگان، بهبود شناخت و پایش آن و ارتقای یکنواختی در گزارش‌های نظارتی و افشاء به‌وسیله بانک‌ها می‌گردد.

کیفیت دارایی^{۱۶} در بانک‌ها مستقیماً با عملکرد مالی آن‌ها در ارتباط است. ارزش تسهیلات وابسته به ارزش نقد شدن وثایق آن است، درحالی‌که ارزش سرمایه‌گذاری‌ها وابسته به ارزش بازار است. به‌طورکلی کیفیت دارایی شامل شناسایی دقیق کلیه تسهیلات اعطاشده مشکل‌دار و محاسبه سهم آن‌ها در کل تسهیلات و دستیابی به درجه سلامت دارایی‌های بانک است؛ بنابراین کیفیت دارایی‌ها طبق تعریف کمیته بال به‌صورت مجموع تسهیلات غیرجاری به کل تسهیلات اعطائی تعریف می‌شود. در همین راستا بانک مرکزی ایران که عضوی از بانک جهانی است و قوانین نظارتی کمیته بال را در ایران اجرا می‌کند؛ توجه ویژه‌ای به شاخص نسبت کیفیت دارایی به‌عنوان یک

15. Prudential Treatment of Problem Assets –Definitions of Non-Performing Exposures and Forbearance

16. Asset Quality (AQ)

شاخص کلیدی در بانک‌ها دارد. بدین منظور معاونت نظارتی بانک مرکزی در جهت نظارت خود بر این شاخص در سال ۱۳۹۴ به بانک‌های فعال در سطح کشور دستورالعمل نظارتی تحت عنوان «شیوه عمل احتیاطی با دارایی‌های مشکل‌دار، تعاریف امهال و مطالبات غیرجاری» ابلاغ کرد. به‌علاوه، این معاونت بانک‌ها را موظف کرد که براساس این دستورالعمل اقدام و کیفیت دارایی خود را کنترل کنند و آمارهای ماهانه مربوط به این شاخص را به بانک مرکزی ارسال کنند؛ بنابراین از تجمیع داده‌های سالانه ارسالی بانک‌ها به بانک مرکزی در مورد شاخص کیفیت‌دارایی به‌عنوان یک شاخص نظارتی کمیته بال در این پژوهش استفاده می‌کنیم تا تأثیر آن را بر شمول مالی بررسی کنیم.

۲-۲-۴. نرخ ذخیره قانونی

طبق قانون کمیته بال، بانک‌ها موظف هستند بخشی از سپرده‌های مردم را به بانک مرکزی تحویل دهند. این ذخایر، برای جلوگیری از ورشکستگی بانک‌ها در زمان هجوم احتمالی سپرده‌گذاران نگهداری می‌شود. ذخیره قانونی^{۱۷} بر سپرده‌های بانکی اساساً با دو هدف طراحی شده است: (۱) تأمین امنیت سپرده‌ها و حمایت از بانک‌ها به‌وسیله بانک مرکزی (هنگام مواجهه با خطر ورشکستگی و مراجعه هم‌زمان سپرده‌گذاران)؛ (۲) اعمال سیاست پولی و کنترل حجم نقدینگی؛ بنابراین بانک مرکزی ایران در راستای قوانین نظارتی کمیته بال، شیوه‌نامه نحوه محاسبه و نگهداری سپرده قانونی براساس میانگین‌گیری را به بانک‌های فعال در سطح کشور ابلاغ کرده است و آن‌ها را موظف کرده است که بخشی از سپرده‌های خود را طبق نرخ اعلامی سالانه محاسبه کرده و آن را به این بانک منتقل کنند. در این پژوهش سپرده قانونی بانک‌ها که برای هر سال توسط بانک مرکزی انتشار پیدا می‌کند، به‌عنوان یک معیار قانونی بازل در پژوهش حاضر مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۳-۲-۴. نقدینگی

در سال ۲۰۰۸ میلادی کمیته بازل، نقدینگی را ایفای تعهدات در زمان تعیین‌شده و توانایی افزایش تأمین مالی دارایی‌ها تعریف نموده است. آنچه در این تعریف مفروض

است ایفای تعهدات با هزینه معقول است. در بانکداری متعارف به منظور مدیریت نقدینگی^{۱۸} از ابزارهای گوناگونی استفاده می‌شود که مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از: استفاده از مشتقات، بازار بین‌بانکی، اسناد خزانه، استقراض از بانک مرکزی (زارعی، نادری، سمیرمی و موسویان، ۱۳۹۹). آنچه در استمرار فعالیت‌های بانکداری ضروری است؛ توانایی بانک‌ها در ارزیابی و مدیریت عرضه و تقاضای نقدینگی است. چنانچه بانک‌ها در متعادل کردن این شکاف ناتوان باشد به مسائل و مشکلات نقدینگی دچار خواهد شد که عواقب ناخوشایندی همچون ریسک نیاز به سرمایه زیاد، افزایش نرخ بهره، کم شدن شهرت بانک و... را به همراه خواهد داشت. علت اصلی ایجاد ریسک نقدینگی این است که اکثر منابع بانک‌ها را سپرده‌های کوتاه‌مدت تشکیل می‌دهند، درحالی‌که مصارف بانک‌ها در دارایی‌هایی سرمایه‌گذاری می‌شوند که درجه نقدشوندگی آن‌ها نسبتاً پایین است (منصف و منصوری، ۱۳۸۹). بحران مالی که در سال ۲۰۰۸ ایجاد شد، اهمیت نقدینگی را برای بانک‌ها و نهادهای مالی و ناظران آن‌ها بیشتر کرده است. به‌علاوه بانک‌ها دریافته‌اند که در بحران‌های اقتصادی، ابزارهایی که در گذشته به بازار نقدینگی مربوط می‌شدند فقط می‌توانند به قیمت اموال سوخته به فروش برسند (موسویان و کاوند، ۱۳۸۹). بر این اساس کمیته بازل در بال ۳ تأکید زیادی بر ریسک نقدینگی داشته و با تصویب مقررات جدید تنها به افزایش مقدار نسبت کفایت سرمایه اکتفا نکرده است. بلکه با معرفی نسبت‌هایی مانند نسبت پوشش نقدینگی و نسبت منابع پایدار، وضعیت نقدینگی بانک‌ها را زیر ذره‌بین قرار داده است؛ بنابراین در این پژوهش این معیار کمیته بازل که می‌تواند بر شمول مالی تأثیرگذار باشد مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۲-۲-۴. کفایت سرمایه

سرمایه مناسب و کافی یکی از شرایط لازم برای حفظ سلامت نظام بانکی است. بانک‌ها و مؤسسات اعتباری برای تضمین ثبات و پایداری فعالیت‌های خود باید همواره نسبت مناسبی را میان سرمایه و ریسک موجود در دارایی‌های خود برقرار نمایند.

کارکرد اصلی این نسبت حمایت بانک در برابر زیان‌های غیرمنتظره و نیز حمایت از سپرده‌گذاران و اعتباردهندگان است. نسبت کفایت سرمایه^{۱۹} از حاصل تقسیم سرمایه پایه به مجموع دارایی‌های موزون شده به ضرایب ریسک برحسب درصد به دست می‌آید (Basel Committee 2, 2017).

یکی از مأموریت‌ها و اهداف اصلی بانک مرکزی در زمینه نظارت بانکی، حصول اطمینان از ثبات و سلامت بانک‌ها و صیانت از حقوق سپرده‌گذاران و پیشگیری از وقوع هرگونه بحران بانکی در کشور است. بدین منظور شاخص کفایت سرمایه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین سنج‌ها و شاخص‌های تعیین‌کننده سلامت بانکی می‌تواند بانک مرکزی را در رسیدن به اهداف نظارتی خود رهنمون سازد. در سال ۱۳۸۲ آیین‌نامه مربوط به سرمایه پایه بانک‌ها و مؤسسات اعتباری و «آیین‌نامه کفایت سرمایه» به تصویب شورای پول و اعتبار رسید و متعاقباً به شبکه بانکی کشور ابلاغ شد و تا سال ۱۳۸۶ بدون تغییر ماند. ولی بعد از وقوع بحران مالی سال ۲۰۰۸ استانداردهای بین‌المللی در این رابطه دست‌خوش تغییرات و دگرگونی‌های فراوانی شد. به‌گونه‌ای که بدواً توافق‌نامه سرمایه بال (۲) توسط کمیته نظارت بانکی بال تدوین گردید. ولی در ادامه با عنایت به عدم موفقیت آن در دستیابی به اهداف اولیه از جمله تضمین سلامت، ثبات سیستم بانکی و پیشگیری از وقوع بحران مالی (که حاکی از عدم کفایت سطوح سرمایه و یا فقدان کیفیت سرمایه بانک‌ها بود) توافق‌نامه سرمایه بال (۳) توسط کمیته نظارت بانکی بال به موردا اجرا گذارده شد. بر همین اساس بانک مرکزی طبق شرایط جدید و لزوم توجه به ارتباط و تعامل بیشتر با نظام بانکی بین‌المللی و تدوین استانداردهای نظارتی در زمینه شاخص کفایت سرمایه براساس آخرین رهنمودهای بین‌المللی اقدام به تهیه دستورالعمل جدید کرد. هدف آن افزایش انطباق‌پذیری شبکه بانکی کشور با رهیافت‌ها و استانداردهای نوین نظارت بانکی بود. بدین‌منظور به بازنگری «آیین‌نامه کفایت سرمایه» و «آیین‌نامه سرمایه پایه بانک‌ها و مؤسسات اعتباری» با بهره‌برداری از سند استاندارد کفایت سرمایه برای مؤسسات ارائه‌دهنده خدمات مالی اسلامی اقدام کرد (آیین‌نامه‌های مذکور به ترتیب توسط هیأت خدمات

مالی اسلامی^{۲۰} در سال ۲۰۱۳ و اسناد بال (۲) و بال (۳) توسط کمیته نظارت بانکی بال منتشر شده‌اند). همچنین بانک مرکزی مقررات سایر کشورها در این رابطه را بررسی نمود. ماحصل آن تدوین ضوابطی تحت عنوان «دستورالعمل محاسبه سرمایه نظارتی و کفایت سرمایه مؤسسات اعتباری، ۱۳۹۶» بود که به بانک‌های فعال در کشور ابلاغ گردید. این شاخص از مجموع کفایت سرمایه بانک‌های فعال در کشور به دست می‌آید.

۳-۲-۴. فناوری‌های مالی

۳-۲-۳-۱. تعریف فناوری مالی و کاربرد آن

فناوری مالی به معنی کاربرد نوآورانه فناوری در ارائه خدمات مالی است. فناوری مالی‌ها توانسته‌اند انقلابی در عرصه خدمات بانکی ایجاد کنند به طوری که این خدمات راحت‌تر به دست مشتریان برسد. درومر و دیگران^{۲۱} (۲۰۱۶م) در مورد این خدمات در بانکداری استدلال می‌کند که فناوری‌های موبایلی به فروش محصولات بانکی با برآورده کردن انتظارات مشتری از طریق فرآیندهای چابک‌سازی، مشتری‌مداری و سرعت نوآوری به آن‌ها کمک می‌کند. فناوری‌های موبایلی در بانکداری به پرداخت‌های مالی در سطح اینترنت و تلفن همراه مربوط می‌شود. طرح‌های پرداخت جدید، افراد را از اقتصاد نقدی وارد دستگاه‌های مدرن پول می‌کند که ممکن است به صورت الکترونیکی یا کاغذی و یا گاهی اوقات هر دو در یک سیستم ثبت شوند (Ashenafi & Dong, 2022). این ترکیب نه تنها منجر به این می‌شود که فناوری مالی‌ها خدمات بانکی بهتر و پیشرفته‌تری را به مشتریان خود ارائه دهند؛ بلکه می‌تواند اینکار را باقیمت بسیار کمی انجام دهند و کارمزدهای پرداخت‌شده توسط مصرف‌کنندگان را نیز کاهش می‌دهند (این یکی از اهداف اصلی شمول مالی است). خدمات انتقال پول در بستر فناوری مالی یک مثال روشنی است که نشان می‌دهد که کارمزدهای این انتقال، بسیار کمتر از هزینه‌هایی است که معمولاً در صورت ارائه همان خدمات توسط بانک پرداخت می‌شود (Finder, 2019)؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که در بانکداری اسلامی برای دسترسی راحت‌تر مشتریان به خدمات بانکی باید این خدمات در بستر فناوری مالی نیز

20. Islamic Financial Services Board (IFSB)

21. Drummer et al

ارائه شود. بدین منظور لازم است که متخصصان بانکداری اسلامی امکانات لازم را جهت استفاده از آن فراهم کنند. به طوری که منطبق بر شریعت باشد و مغایر با قوانین اسلامی نباشد. به علاوه، ممنوعیت‌های شرعی مربوط به معاملات مالی در بستر فناوری مالی را باید در نظر گرفت؛ بنابراین برای گردآوری داده‌های مربوط به فناوری مالی (جهت استفاده در مدل پیشنهادی پژوهش) از سایت بانک مرکزی داده‌های مربوط به تراکنش‌های همراه بانک و اینترنت بانک استخراج گردیده و با تجمیع آن‌ها داده‌های مربوط به معیار فناوری مالی را برای سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۴۰۰ تشکیل می‌دهیم.

۳-۴- متغیر کنترلی

۳-۳-۱- تولید ناخالص داخلی

تولید ناخالص داخلی^{۲۲}: عبارت است از کل ارزش تولید کالاها و خدمات در یک کشور به قیمت بازار طی یک دوره زمانی (معمولاً یک سال). تولید ناخالص داخلی یکی از شیوه‌های اندازه‌گیری میزان تولید و درآمد ملی یک کشور است. در جدول (۱) کل متغیرها همراه با معیارها و زیرمعیارهای آن‌ها و نحوه محاسبه آن‌ها به صورت مختصر آورده شده است.

جدول (۱): متغیرهای مدل، نوع و نحوه محاسبه آن‌ها

متغیرهای مستقل		متغیر وابسته			نوع متغیر
Fintech	REG	IFI			شاخص‌ها
	usury-free banking	Basel	BP	BS	معیارها
			BU		

22. Gross Domestic Product (GDP)

Net	Mob	NPL	Gharz	Oghood	Liq	CA	L-res	AQ	Exp	Adult	Branch	Atm	Pos	Card	زیر معیارها
کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	کمی	نوع معیار
میانگین حسابی		محاسبه REG طبق روش گفته شده در تعاریف متغیرها.							محاسبه IFI طبق رابطه سارما (۲۰۱۲م)						نحوه محاسبه

منبع داده‌ها: (مرکز آمار و بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران)

۵- یافته‌های پژوهش

۵-۱- آمار توصیفی داده‌ها

اولین گام در تحلیل آماری تعیین مشخصات خلاصه شده داده‌ها و محاسبه شاخص‌های توصیفی است. هدف از این تحلیل شناخت روابط درونی متغیرها و نشان دادن رفتار آزمودنی‌ها است تا مقدمات تحلیل آماری فراهم شده و خصوصیات توصیفی برای تحلیل بیشتر آشکار شود. در جدول (۲) آمار توصیفی متغیرهای مدل پژوهش آورده شده است.

جدول (۲): آمار توصیفی داده‌های پژوهش

GDP	FinTech	Islamic	Basel	IFI	
۱/۹۶	۰/۲۶۶	۰/۴۱۲	۰/۲۵۰	۰/۷۳۳	میانه
۲/۵	۰/۲۳۵	۰/۴۳۶	۰/۲۵۴	۰/۷۴۸	میانگین
۱۲/۵	۰/۶۸۱	۰/۵۱۷	۰/۳۷۲	۰/۹۲۶	ماکزیمم
۶/۸-	۰/۰۰۰	۰/۲۷۷	۰/۱۰۱	۰/۵۲۶	مینیمم
۴/۷۳۴	۰/۲۵۹	۰/۰۸۲	۰/۰۷۶	۰/۱۳۰	انحراف معیار
۰/۱۲۴	۰/۱۵۸	۰/۳۳۷۹-	۰/۲۲۹-	۰/۱۲۵-	چولگی
۳/۳۴	۱/۳۵۱	۱/۷۳۸	۲/۱۹۴	۱/۷۰۸	کشیدگی

داده‌های جدول (۲) نشان می‌دهند که حداقل میزان شمول مالی در بازه زمانی موردبررسی ۵۲ درصد است که البته مقدار اندکی است. با مقایسه انحراف معیار کمترین و بیشترین مقدار متغیرهای موردبررسی به این نتیجه می‌رسیم که متغیر قوانین بازل دارای کمترین پراکندگی و متغیر نرخ تولید ناخالص داخلی دارای بیشترین پراکندگی است. تمامی متغیرهای پژوهش دارای ضریب کشیدگی مثبت است و این امر بیان می‌کند که توزیع متغیرها از توزیع نرمال بلندتر است و داده‌ها حول میانگین متمرکز شده‌اند.

۲-۵. آزمون‌های قبل از انجام رگرسیون مدل

برای اینکه نشان دهیم نتایج حاصل از اجرای مدل رگرسیونی پژوهش قابل‌اتکا است، نیازمند انجام چند آزمون بر روی داده‌های مدل است. بدین‌منظور در این پژوهش به بررسی آزمون مانایی، آزمون هم‌خطی، آزمون خود هم‌بستگی و ناهمسانی واریانس می‌پردازیم. در جدول (۳) این آزمون‌ها و نتایج آن آورده شده است.

جدول (۳): آزمون‌های قبل از انجام رگرسیون و ماتریس ضرایب همبستگی

نام آزمون	فرض H_0 آزمون	نتیجه آزمون
آزمون هم‌خطی	$H_0 =$ وجود هم‌خطی بین متغیرها	عدم وجود هم‌خطی
ناهمسانی واریانس	$H_0 =$ وجود واریانس ناهمسانی	ناهمسانی واریانس نداریم
آزمون مانایی	$H_0 =$ متغیر ناماناست (ریشه واحد دارد)	ریشه واحد دارد*
آزمون خود هم‌بستگی	$H_0 =$ خود هم‌بستگی نداریم	خود هم‌بستگی نداریم

منبع: (یافته‌های تحقیق)

* با توجه به جدول (۳) متغیرهای مدل نامانا هستند و دارای ریشه واحد هستند و باید آن را رفع کنیم. برای اینکار باید از متغیرها یک‌مرتبه تفاضل‌گیری شود؛ سپس رگرسیون مدل اجرا گردد. ولی هنگامی که از تفاضل‌ها در برآورد ضرایب یک الگو استفاده می‌کنیم، اطلاعات ارزشمندی را در رابطه با سطح متغیرها از دست می‌دهیم. هرچند شرط مانایی متغیرهای سری‌زمانی یک رابطه‌ی رگرسیونی را می‌توان از طریق

تفاضل‌گیری تأمین کرد. ولی با تفاضل‌گیری مرتبه اول رابطه بلندمدت بین سری‌های زمانی را از دست می‌دهیم. برای رفع این مشکل انگل و گرانجر^{۳۳} (۱۹۸۷م) بیان کردند که اگر آزمون دیکی فولر را روی پسماندهای (باقیمانده‌های) مدل انجام دهیم و سری زمانی پسماندها مانا شدند، نیازی به تفاضل‌گیری از متغیرهای مدل نیست و نتایج رگرسیون معتبر هستند. با توجه به اینکه در این مدل پسماندها مانا است بنابراین نیازی به انجام تفاضل‌گیری نیست و نتایج حاصل از رگرسیون خطی مدل پژوهش مورد تأیید است.

۳-۵- آزمون فرضیه‌های پژوهش

جدول (۴) نتایج برآورد مدل را منعکس می‌کند. بخش اول این جدول اطلاعات مربوط به برآورد مدل و آزمون ضرایب آن‌ها را در برمی‌گیرد. از طرف دیگر، بخش دوم آن توان تبیین مدل و معنی‌داری آن‌را ارائه می‌کند.

جدول (۴): نتایج برازش مدل پژوهش

نام متغیر	ضرایب برآوردی	انحراف برآوردی	آماره t	سطح معنی‌داری
ضریب ثابت	۰/۲۴۰	۰/۰۴۴۴	۵/۳۹۷	۰/۰۰۰۳
قوانین بازل	۰/۵۷۵	۰/۲۳۶۴	۲/۴۳۴۱	۰/۰۳۵۲
قوانین اسلامی	۰/۷۸۸۵	۰/۲۲۲۹	۳/۵۳۷	۰/۰۰۵۴
فین تک	۰/۰۸۳	۰/۰۳۷۱	۲/۲۳۶۹	۰/۰۴۹۳
نرخ تولید ناخالص داخلی	۰/۰۰۰۳	۰/۰۰۰۷	۰/۴۷۸۲	۰/۶۴۲۸
توان و معنی‌داری	دوربین واتسون	۲/۰۰۹۷		
	آماره F	۴۱۰/۰۹۸۱		
	سطح معنی‌داری	۰/۰۰۰۰		
	ضریب تعیین	۰/۹۳۵۹		
	ضریب تعیین تعدیل‌شده	۰/۹۲۴۷		

۴=۵-تفسیر نتایج مدل رگرسیونی

با توجه به نتایج به دست آمده از برآورد مدل پژوهش که در جدول (۴) مشاهده می شود، مقدار احتمال متغیر قوانین اسلامی مدل برابر با ۰/۰۰۵۴ و این یعنی فرض صفر رد می شود (فرض H_0 : بین قوانین اسلامی بانک مرکزی و شمول مالی رابطه معنی داری وجود ندارد).؛ بنابراین فرضیه اول پژوهش پذیرفته می شود. پس بین قوانین نظارتی و شمول مالی رابطه معنی داری وجود دارد. همچنین مقدار احتمال متغیر قوانین بازل برابر با ۰/۰۳۵۲ است. چون سطح معنی داری این متغیر کمتر از پنج ۰/۰۵ است، بنابراین فرضیه دوم پژوهش مورد تأیید قرار می گیرد. پس بین قوانین بازل و شمول مالی رابطه معنی داری وجود دارد. همچنین چون سطح معنی داری متغیر فناوری مالی کمتر از ۰/۰۵ است بنابراین فرضیه سوم پژوهش نیز تأیید می شود؛ یعنی بین فناوری مالی و شمول مالی رابطه مثبت و معنی داری وجود دارد. همان گونه که نتایج مندرج در جدول فوق نشان می دهد، معنی داری آماری $F^{۲۴}$ آزمون F کوچکتر از ۵ درصد است و از آن جهت که آماره F اعتبار کلی مدل را نشان می دهد در نتیجه می توان گفت این مدل با احتمال ۹۵ درصد معنی دار بوده و از اعتبار بالایی برخوردار است. همچنین مقدار دوربین واتسون برابر ۲ است که این نشان دهنده عدم خودهمبستگی جملات خطا است؛ بنابراین فرضیه های پژوهش مورد تأیید قرار می گیرند و پاسخ سؤال های پژوهش مثبت است.

جمع بندی و نتیجه گیری

شمول مالی به معنای گستردگی سطح دسترسی افراد جامعه به خدمات مالی است و برای کشورها به عنوان معیاری برای سنجش توسعه مالی و رشد اقتصادی دارای اهمیت است؛ بنابراین برای اینکه شمول مالی پایدار داشته باشیم نیاز به قوانین و مقرراتی است که منافع همه ذی نفعان یک اقتصاد را تقویت کند. این مطالعه به طور تجربی تأثیر مقررات مالی و فناوری مالی بر شمول مالی را با استفاده از یک مدل رگرسیونی با روش حداقل مربعات برای نظام بانکداری بدون ربای ایران برای سال های ۱۳۸۶ تا ۱۴۰۰ بررسی کرد. در این مطالعه برای محاسبه متغیر شمول مالی از روش کمی توسط سه بُعد نفوذ بانکی، در دسترس بودن خدمات بانکی و استفاده از خدمات بانکی بهره گرفته

شد. درحالی‌که در مطالعات دیگران برای محاسبه شمول مالی از یک متغیر استفاده شده است (Xu, 2019؛ زنده‌بودی، نجاتی و اسفندآبادی، ۱۴۰۱). همچنین در پژوهش‌های قبلی از یک یا دو متغیر به‌عنوان نماینده‌ای برای اندازه‌گیری مقررات بانکی برای مشخص کردن تأثیرگذاری بر شمول مالی استفاده گردیده است (Anarfo, Abor & Osei, 2020; Besong, Okanda & Ndip, 2022; Kodengo, 2018). درحالی‌که در این پژوهش هم مقررات مربوط به بازل (متغیرهای کفایت سرمایه، کیفیت دارایی، نقدینگی، اندوخته قانونی) و هم مقررات مربوط به بانکداری بدون‌ربا (منابع، مصارف، معوقات) در نظر گرفته شده است. یافته‌های این پژوهش نشان داد که مقررات نظارتی و اسلامی در افزایش شمول مالی و در نتیجه کاهش محرومیت مالی مؤثر هستند. یافته‌های این پژوهش با یافته‌های مطالعات قبلی نظیر (Anarfo, Abor & Osei, 2020; Besong, Okanda & Ndip, 2022; Kodengo, 2018, Gottschalk, 2015) مطابقت دارد. به‌علاوه، یافته‌های پژوهش نشان داد که فناوری مالی بر توسعه شمول مالی مؤثر بوده است که با مطالعات قبلی مطابقت دارد (Asif et al, 2023; Todorof, 2019; Demirgok, 2017؛ عبد و دیگران، ۱۴۰۱؛ زنده‌بودی و دیگران، ۱۴۰۰؛ طارمی، شاه‌ویسی، خیرالهی و طاهرآبادی، ۱۴۰۰). همچنین فناوری مالی در چند سال اخیر در توسعه و گسترش شمول مالی نقش اساسی داشته‌اند. بر این اساس باید هم‌افزایی بین ارائه‌دهندگان فناوری‌های و بانک‌ها برای پیشبرد مشارکت مالی دیجیتال تقویت شود؛ زیرا روشی کم‌هزینه و کارا برای افزایش شمول مالی به‌خصوص در مناطق روستایی و کم‌برخوردار است.

با توجه به نتایج فرضیه اول پژوهش، پیشنهاد می‌شود که بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران بر اجرای صحیح قوانین کمیته بال نظارت کافی داشته باشد. به‌خصوص در بخش کفایت سرمایه و کیفیت دارایی بانک‌ها؛ زیرا طبق گزارش‌های بانک مرکزی در سال‌های اخیر **بانک‌ها با مشکلات نقدینگی و کفایت سرمایه و کیفیت دارایی** روبه‌رو شده‌اند و تأثیر مستقیمی بر شمول مالی دارد، پیشنهاد می‌شود که نظارت کافی بر اجرای این قوانین بر عملیات بانک‌ها داشته باشد تا موجب عدم اعتماد مردم به

دستگاه‌های مالی فراهم نشود. (اصلاح، ادغام، انحلال مؤسسات مالی در دست اقدام بانک مرکزی).

با توجه به نتایج فرضیه دوم پژوهش و اینکه ایران یک کشور اسلامی است. پیشنهاد می‌شود که بانک مرکزی بر اجرای قوانین بانکداری بدون ربا نظارت کافی داشته باشد؛ زیرا این امر نه تنها باعث حذف ربا از معاملات بانکی خواهد شد بلکه باعث می‌شود منابع و مصارف بانکی در مسیر صحیح استفاده شود و افراد جامعه بتوانند از این منابع به‌طور عادلانه بهره‌مند شوند. از طرفی مردم ایران تمایل بیشتری به استفاده از تسهیلات قرض‌الحسنه دارند (به دلیل دوری از ربا) به بانک مرکزی پیشنهاد می‌شود تا با ایجاد و گسترش بانک‌های قرض‌الحسنه در ایران، موجب افزایش روزافزون تسهیلات قرض‌الحسنه در ایران شود تا افراد جامعه جهت رفع احتیاجات ضروری و مشکلات مالی خود بتوانند از این تسهیلات استفاده حداکثری داشته باشند.

با توجه به نتایج فرضیه سوم پژوهش، پیشنهاد می‌شود که هم‌افزایی بین ارائه‌دهندگان فناوری‌های مالی و بانک‌ها به‌عنوان وسیله‌ای برای پیشبرد مشارکت مالی دیجیتال تقویت شود؛ زیرا راهی کم‌هزینه برای افزایش شمول مالی در جامعه (به‌ویژه در مناطق کم‌برخوردار) فراهم می‌کند.

ملاحظات حقوقی

- پیروی از اصول حقوقی

تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است.

- تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از رساله دکتری حسن مهدوی پناه با عنوان «تحلیل تأثیر قوانین نظارتی بانک مرکزی بر شمول مالی بانک‌ها» که در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات با راهنمایی دکتر مریم خلیلی عراقی و داوری دکتر قدرت‌اله طالب‌نیا، دکتر آرتین بیطاری و دکتر علی باغانی در تاریخ ۱۴۰۲/۱۱/۰۸ دفاع شده است.

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. ذاکرنیا، احسان؛ و خادم علیزاده، امیر (۱۳۹۵). اصول حاکم بر اعتبارسنجی در مدیریت ریسک اعتباری بانکداری اسلامی از نگاه قرآن. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۶(۱۲)، ۵-۳۴.
4. Zakernia, E., & Khadem Alizadeh, A. (2017). Principles Governing Credit Rating in Islamic Credit Risk Management from the Perspective of the Qur'an. *Scientific Journal of "Islamic Finance Researches" (IFR)*, 6(2), 5-34. DOI: [10.30497/ifr.2017.1997](https://doi.org/10.30497/ifr.2017.1997) (In Persian).
۵. زارعی، فاطمه؛ نادیری، محمد؛ نادری سمیرمی، جلال؛ و موسویان، سید عباس (۱۳۹۹). ریسک نقدینگی و کیفیت دارایی‌ها- تأمین مالی در بانکداری اسلامی: رویکرد تحلیل همبستگی بنیادی. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۹(۱۸)، ۵۷۹-۶۱۰.
6. Zarei, F., Nadiri, M., Naderi Samirmi, J., & Mousavian, S. A. (2020). Liquidity Risk and Asset Quality; Financing in Islamic Banking; Canonical Correlation Analysis Approach. *Scientific Journal of "Islamic Finance Researches" (IFR)*, 9(2), 579-610. DOI: [10.30497/ifr.2019.2418](https://doi.org/10.30497/ifr.2019.2418) (In Persian).
۷. زنده‌بودی، مروارید؛ نجاتی، مهدی؛ و جلالی اسفندآبادی، عبدالمجید (۱۴۰۱). بررسی تأثیر شمول مالی بر رشد اقتصادی و شاخص‌های رفاه (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران.
8. Zwndeh Bodi, M; Nejati, M; & Jalali Esfandabadi, A., (1401). Investigating the effect of financial inclusion on economic growth and welfare indicators (Master's thesis), Shahid Bahonar University, Kerman, Iran. (In Persian).
۹. سید هاشمی، سیداکبر؛ میرزایی دریانی، شهرام؛ احمدلو، مجید؛ و ستاری اردبیلی، فرزاد (۱۴۰۱). مسئولیت‌پذیری اجتماعی بانکداری اسلامی مدلی برای تأثیر بر جامعه. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۱۱(۲۱)، ۳۳۳-۳۶۲.
10. Seyyed Hashimi, S. A., Mirzaei Daryani, S., Ahmadlu, M., & Sattari Aredebili, F. (2021). Social Responsibility in Islamic Banking; a Model for Influencing Society. *Scientific Journal of "Islamic Finance Researches" (IFR)*, 11(1), 333-362. DOI: [10.30497/ifr.2022.241305.1642](https://doi.org/10.30497/ifr.2022.241305.1642) (In Persian).
۱۱. طارمی، شهرام؛ شاه‌ویسی، فرهاد؛ خیرالهی، فرشید؛ و طاهرآبادی، علی‌اصغر (۱۴۰۰). تأثیر فناوری‌های نوین مالی بر زیست بوم مالی بانکداری بدون ربای ایران. *تحقیقات اسلامی*، ۱۰(۱۹)، ۱۸۷-۲۳۴.

۱۲. Taromi, S., Shahveisi, F., Kheyrollahi, F., & Taherabadi, A. (2020). The Effect of New Financial Technologies on the Financial Ecosystem of Interest-Free Banking in Iran. *Islamic Finance Researches (IFR)*, 10(1), 187-234. doi: [10.30497/ifr.2021.239786.1569](https://doi.org/10.30497/ifr.2021.239786.1569) (In Persian).
۱۳. صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۰۰ق). *البنک اللاریوی*. لبنان، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۱۴. Sadr, S, M, B., (1400 AH). *Ellarboy Bank*. Lebanon, Beirut: Dar al-Taarif for Press. (In Persian).
۱۵. عبد، صلاح حسن (۱۴۰۱). *شمول مالی و تأثیر آن در توسعه عملکرد مالی بانکها* (پایان نامه کارشناسی ارشد). ایران، اهواز: دانشگاه شهید چمران اهواز.
۱۶. Abd, S, H., (1401). *Financial inclusion and its impact on the development of banks' financial performance* (Master's thesis). Iran, Ahvaz: Shahid Chamran University of Ahvaz. (In Persian).
۱۷. فروغ‌نژاد، حیدر؛ و خوشنود، مهدی (۱۳۹۶). *اوراق قرض الحسنه و تأمین مالی کسب و کارهای اجتماعی*. تحقیقات مالی اسلامی، ۶(۱۲)، ۳۵-۶۶.
۱۸. Foroghnejad, H., & Khoshnod, M. (2017). Qard al Hasanah and Financing Social Businesses. *Islamic Finance Researches (IFR)*, 6(2), 35-66. DOI: [10.30497/ifr.2017.1998](https://doi.org/10.30497/ifr.2017.1998) (In Persian).
۱۹. قلیچ، وهاب؛ و طاهری، ماندانا (۱۴۰۰). *طراحی الگوی نوین تأمین مالی خرد اسلامی در نظام بانکی ایران (مبتنی بر عقود وکالت، قرض الحسنه و مرابحه)*. تحقیقات مالی اسلامی، ۱۰(۲۰)، ۵۳۹-۵۷۲.
۲۰. Qelich, W., & Taheri, M. (2021). Designing a New Model of Islamic Micro-Financing in Iranian Banking System (Based on Mandate, Qarz al-Hasan and Murabaha Contract). *Islamic Finance Researches (IFR)*, 10(2), 539-572. DOI: [10.30497/ifr.2021.240367.1598](https://doi.org/10.30497/ifr.2021.240367.1598) (In Persian).
۲۱. کریمی، میثم؛ و خرمی، محمدصادق (۱۳۹۹). *استخراج عوامل عملیاتی مؤثر بر کارکردی نرخ سود سپرده در نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران*. تحقیقات مالی اسلامی، ۱۰(۱۹)، ۴۴۴-۴۱۱.
۲۲. Karimi, M., & Khorami, M. S. (2020). Extracting the Effective Operating Factors on the Inefficiency of Deposit Rate in the Banking System of the Islamic Republic of Iran. *Islamic Finance Researches (IFR)*, 10(1), 411-444. DOI: [10.30497/ifr.2019.2508](https://doi.org/10.30497/ifr.2019.2508) (In Persian).
۲۳. مفاخری‌نیا، فرانک؛ جمالی، جعفر؛ و سعیدی، علی (۱۴۰۰). *ارزیابی نظارت سازمان بورس اوراق بهادار بر ناشران بورسی با رویکرد اسلامی حمایت از سرمایه‌گذاران*. تحقیقات مالی اسلامی، ۱۰(۲۰)، ۸۷۵-۹۰۲.

24. Mafakheriniya, F., Jamali, J., & Saeedi, A. (2021). Evaluating of Stock Exchange Supervision over the Issuers: Adopting a Supportive Approach Islamic to Stockholders. *Islamic Finance Researches (IFR)*, 10(2), 875-902. DOI: [10.30497/ifr.2021.239876.1573](https://doi.org/10.30497/ifr.2021.239876.1573) (In Persian).
۲۵. منصف، عبدالعلی؛ و منصوری، نسرين (۱۳۸۹). بررسی عوامل مؤثر بر حجم سپرده‌های بانکی با تأکید بر نرخ سود اوراق مشارکت ۱۳۸۷-۱۳۶۷. *دانش و توسعه*، ۱۷(۳۴)، ۹۰-۶۹.
26. Monsef, A., & Mansouri, N. (2011). The Study of Effective factors on the Level of Bank Deposits (Emphasizing on the rate of Profit Sharing Securities 1988 - 2008). *Monetary & Financial Economics*, 17(34), DOI: [10.22067/pm.v17i34.27351](https://doi.org/10.22067/pm.v17i34.27351) (In Persian).
۲۷. موسویان، سیدعباس (۱۳۸۵). بانکداری بدون ربا از نگاه شهید صدر(ره). *اقتصاد اسلامی*، ۶(۲۱)، ۷۱-۱۰۱.
28. Mousaviyan, S, A., (2015). Interest-free banking from the perspective of Shahid Sadr. *Islamic Economy*, 6(21), 71-101. (In Persian).
۲۹. موسویان، سید عباس؛ کاوند، مجتبی (۱۳۸۹). مدیریت نقدینگی در بانکداری اسلامی؛ *معرفت اقتصادی*، ۲(۳)، ۳۵-۶۵.
30. Mousaviyan, S, A; & Kavand, M., (2009). Liquidity management in Islamic banking; *Economic Knowledge*, 2(3), 35-65. (In Persian).
۳۱. موسوی خمینی، روح‌الله (۱۴۲۱ق). *البيع (ج ۵)*. ایران، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).
32. Mousavi Khomeini, R., (2000). *Al-Bai* (Vol. 5). Iran, Tehran: Organization and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian).
33. Ahamed, M.M. , Mallick, S. K., (2019). Is financial inclusion good for bank stability? International evidence. *J. Econ. Behav. Organ.* 157, 403-427. DOI: [10.1016/j.jebo.2017.07.02](https://doi.org/10.1016/j.jebo.2017.07.02).
34. Anarfo, E.B., Abor, J. Y., Osei, K.A. (2020). Financial regulation and financial inclusion in Sub Saharan Africa Does financial stability play a moderating role? *Res. Int. Bus. Financ.*
35. Ashenafi, B.B.; Dong, Y. (2022). Financial Inclusion, Fintech, and Income Inequality in Africa. *FinTech* , 1, 376-387. DOI: [10.3390/fintech1040028](https://doi.org/10.3390/fintech1040028)
36. Asif, M., Khan, M. N., Tiwari, S., Wani, S. K., & Alam, F. (2023). The Impact of Fintech and Digital Financial Services on Financial Inclusion in India. *Risk and Financial Management*, 16(2), 122.
37. Basel Committee on Banking Supervision. all related papers regarding Basel 1,2 & 3 and LCR.

38. Besong, S. E., Okanda, T. L., & Ndip, S. A. (2022). An empirical analysis of the impact of banking regulations on sustainable financial inclusion in the CEMAC region. *Economic Systems*, 46(1), 100935.
39. Barth, J. R., Lin, C., Ma, Y., Seade, J., & Song, F. M. (2013). Do bank regulation, supervision and monitoring enhance or impede bank efficiency?. *Banking & Finance*, 37(8), 2879-2892.
40. Busch, M.O., (2017). Broadening the G20 Financial Inclusion Agenda to Promote Financial Stability:the role for Regional banking Networks. G20 Insights.
41. Chambers-Jones, C., & Hillman, H. (2014). Financial crime and gambling in a virtual world: A new frontier in cybercrime. Edward Elgar Publishing.
42. Chinoda, T., Mashamba, T. (2021). Financial inclusion, bank competition and economic growth in Africa. *Economic and Financial Sciences*, 14(1), 120-132.
43. Drummer, D., Jerenz, A., Siebelt, P., & Thaten, M. (2016). FinTech: Challenges and Opportunities-How digitization is transforming the financial sector. *McKinsey & Company*.
44. Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: Econometric Society*, 251-276.
45. Finder, Start-up Nation (2019). "Mobileye ". Available at:https://finder.startupnationcentral.org/company_page/mobileye
46. Gottschalk, R. (2015). What financial regulation for stability and financial inclusion in Africa?. The views of regulators of Ethiopia, Kenya and Lesotho, 414, 1-13.
47. Kempson, E. & Whyley, C., (1999a) Kept out or opted out? Understanding and combating financial exclusion. Bristol: Policy Press
48. Kodongo, O., (2018). Financial regulations, financial literacy, and financial inclusion: insights from Kenya. *Emerg. Mark. Financ. Trade* 54 (12), 2851–2873.
49. Marchetti, F., Reppold Filho, A. R., & Constandt, B. (2021). At risk: Betting-related match-fixing in Brazilian football. *Crime, Law and Social Change*, 76(4), 431-450.
50. Mbutor, M.O., Uba, I.A., (2013). The impact of financial inclusion on monetary policy in Nigeria. *J.Econ.Int.*
51. Mengistu, A., Perez-Saiz, H. (2018). Financial inclusion and bank competition in sub-Saharan Africa. IMF Working Paper, 2018/256, International Monetary Fund.
52. Mills, D., Wang, K., Malone, B., Ravi, A., Marquardt, J., Chen, C., Badev, A., Brezinski, T., Fahy, (2016). Distributed ledger technology in payments, clearing, and settlement. *Financ. Econ. Discuss.*

53. Min, M., Lee, J. J., & Lee, K. (2022). Detecting Illegal Online Gambling (IOG) Services in the Mobile Environment. *Security and Communication Networks*.
54. Sarma, M, P, J., (2011). Financial inclusion and development. *J. Int. Dev.* 23 (5), 613–628.
55. Sinclair S. P. (2001). Financial exclusion: An introductory survey. Report of Centre for Research in Socially Inclusive Services, Heriot-Watt University, Edinburgh.
56. Todorof, M. (2019). Shariah-compliant FinTech in the banking industry. *In era Forum*, Vol. 19, No. 1, 1-17.
57. Zulkhibri, M., & Ismail, A. G. (Eds.). (2017). *Financial inclusion and poverty alleviation: Perspectives from Islamic institutions and instruments*. Springer.
58. Xu, X. (2020). Trust and financial inclusion: A cross-country study. *Finance Research Letters*, 35, 101310.

The Factors Influencing the Choice of Takaful by Corporate Policyholders

10.30497/ifr.2024.245189.1857

Majid Nili Ahmad Abadi*

Leili Niakan**

Mahsa Heidari Ahmadi***

Abstract

The insurance industry is one of the manifestations of the progress of human societies, which, as one of the basic needs of people, has grown in proportion to the progress of societies. With the introduction of insurance in Muslim societies (takaful), this industry quickly attracted the attention of religious professionals. Therefore, relying on the importance of insurance and its role in supporting the economy of the society and its importance in Iran, this study aims to identify and rank the factors affecting Takaful demand by corporate insurers. The current research is applied in terms of purpose and hybrid in terms of method. All legal insurers including industrial, agricultural and service institutions such as refineries, sports complexes, mines, universities, hospitals, aviation complexes, petrochemicals constitute the statistical population of the research, whose number is 101 corporate policyholders. The sampling method is judgmental, from the type of sample available and the number of samples is 40 corporate policyholders. Questionnaire, interview, library study and document study were used to collect data. The number of primary factors is 3, which are categorized into 7 categories under the headings of innovation and technology, marketing and advertising policy, human resources, financial factors, external and control factors, organizational structure and ideological factors. In order to determine the importance of weighting criteria for companies, the best-worst (BWM) method was used, the TOPSIS method was used to determine the weight of sample insured companies, and the WASPAS-Fuzzy method was used to rank the factors affecting the choice of Takaful insurance. The findings of the research show that ideological factors, the financial ability of companies to fulfill their commitments, the adaptation of external and control factors to customer needs, innovation in Takaful products and services, innovation in Takaful products, the adaptation of the general level of prices compared to conventional insurance, the adaptation of external factors and control with the needs of companies, organizational structure to accept new services, sufficient financial resources to develop and provide services, protection, maintenance and support in providing services, providing a wide range of services, introducing a variety of takaful products, sufficient information of company personnel, identification, persuasion maintenance and provision of services are among the factors affecting Takaful demand by corporate insurers, and ideological factors have had the most direct effect.

Keywords: Insurance, Takaful; Demand; Corporate Policyholders.

JEL Classification: G22.

* Associate Professor, Department of Management, Faculty of Economic and Administrative Sciences, University of Qom, Qom, Iran (Corresponding Author).

m.nili@qom.ac.ir

0000-0002-3872-2397

** Assistant Professor, General Insurance Group, Insurance Research Center, Tehran, Iran.

niakan@irc.ac.ir

8512-9821-0002-0000

*** M.A. Student, Department of Management Education, Faculty of Economics and Administrative Sciences, University of Qom, Qom, Iran.

m.heidariahmedi@stu.qom.ac.ir

0009-0005-3542-2929

Accepted: 2023/10/15

Received: 2022/01/22

بررسی عوامل مؤثر بر انتخاب تکافل توسط بیمه‌گذاران شرکتی

مجید نیلی احمدآبادی* لیلی نیاکان** مهسا حیدری احمدی***

چکیده

پژوهش حاضر باهدف شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر انتخاب تکافل؛ از نظر هدف کاربردی و از نظر روش ترکیبی است. کلیه مدیران عامل بیمه‌گذاران حقوقی شامل مؤسسات صنعتی، کشاورزی و خدماتی از جمله پالایشگاه، مجموعه ورزشی، معادن، دانشگاه، بیمارستان، مجموعه هواپیمایی و پتروشیمی جامعه آماری تحقیق را تشکیل می‌دهند که تعداد آن‌ها ۱۰۱ بیمه‌گذار است. روش نمونه‌گیری، قضاوتی، از نوع نمونه در دسترس و تعداد نمونه ۴۰ بیمه‌گذار است. برای گردآوری داده‌ها از پرسشنامه، مصاحبه و مطالعات کتابخانه‌ای استفاده شد. عوامل اولیه در ۷ دسته نوآوری و فنی، سیاست بازاریابی و تبلیغات، منابع انسانی، عوامل مالی، عوامل بیرونی و کنترلی، ساختار سازمانی و عوامل عقیدتی، دسته‌بندی شده‌اند. به منظور تعیین اهمیت معیارهای وزن‌دهی به شرکت‌ها از روش بهترین-بدترین (BWM)، برای تعیین وزن شرکت‌های بیمه‌گذار نمونه از روش تاپسیس و برای رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر انتخاب تکافل از روش واسپاس فازی استفاده شد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که عوامل عقیدتی، توان مالی شرکت‌ها در عمل به تعهدات، انطباق عوامل بیرونی و کنترلی با نیاز مشتری، نوآوری در محصولات و خدمات تکافل، نوآوری در محصولات تکافل، انطباق سطح عمومی قیمت‌ها به نسبت بیمه متعارف، انطباق عوامل بیرونی و کنترلی با نیازهای شرکت‌ها، ساختار سازمانی برای پذیرش خدمات نوین، منابع مالی کافی برای توسعه و ارائه خدمات، حفاظت، نگهداری و پشتیبانی در ارائه خدمات، ارائه طیف گسترده‌ای از خدمات، معرفی انواع محصولات تکافل، اطلاعات کافی کارکنان شرکت‌ها، شناسایی، ترغیب، حفظ و ارائه خدمات، جزو عوامل تأثیرگذار بر تقاضای تکافل توسط بیمه‌گذاران شرکتی است و عوامل عقیدتی بیشترین اثر را در این زمینه داشته است.

واژگان کلیدی: بیمه؛ تکافل؛ تقاضا؛ بیمه‌گذاران شرکتی.

* دانشیار، گروه مدیریت، دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول).

m.nili@qom.ac.ir

niakan@irc.ac.ir

** استادیار، گروه پژوهشی عمومی بیمه، پژوهشکده بیمه، تهران، ایران

*** دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه آموزش مدیریت، دانشکده علوم اقتصاد و اداری، دانشگاه قم، قم، ایران.

m.heidariahmedi@stu.qom.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۳

مقاله مدت ۹ روز جهت اصلاحات نزد نویسندگان بوده است.

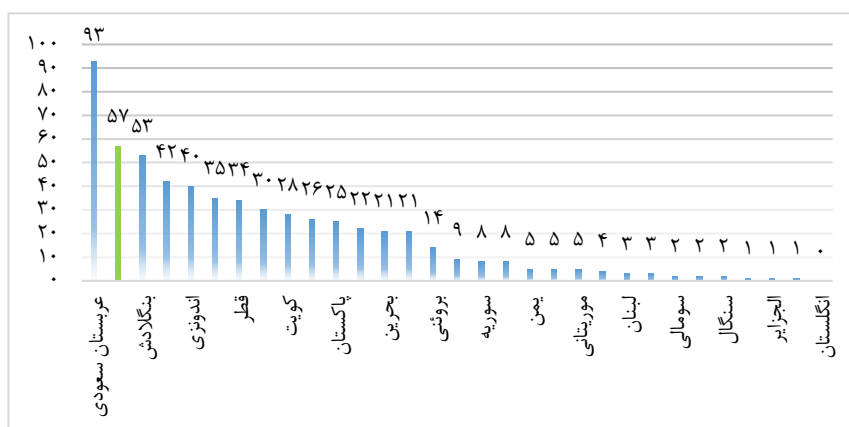
مقدمه

صنعت بیمه یکی از صنعت‌های بزرگ جهان است و نقش زیادی در اقتصاد جهانی ایفا می‌کند (مطلبی کربکندی، داعی زاده و میرآقایی، ۱۳۹۸)؛ به نحوی که ادامه حیات تمام کسب‌وکارها و همچنین زندگی روزمره افراد عادی با بیمه سروکار دارد و بیمه به‌عنوان یکی از نیازهای اساسی مردم و شرکت‌ها، برای تداوم زندگی لازم است (Indrarini, Canggi & Rusmita, 2019). در همین ارتباط، تکافل به‌عنوان یک محصول بیمه‌ای منطبق با شریعت معرفی گردید، به‌گونه‌ای که مشارکت‌کنندگان براساس مفهوم کمک متقابل در صندوق تکافل مشارکت می‌کنند. از این‌رو مفهوم تکافل، بیمه مبتنی بر ارزش‌های اسلامی و اخلاقی است (عسگری و عظیم‌زاده آرانی، ۱۳۹۳). در تکافل سود به‌عنوان هدف اصلی بنگاه اقتصادی کنار گذاشته شده و بیشتر یک بنگاه اجتماعی مدنظر است، همچنین مشارکت مشتری در حاکمیت شرکتی باعث شفافیت کامل می‌شود (محمدی، سعدی و عسگری، ۱۳۹۴). تکافل به‌عنوان یکی از ابزارهای توسعه صنعت بیمه و ارتقای پوشش ریسک در سطح اشخاص و کسب‌وکارها نام‌برده می‌شود (Lubaba, Ahmad & Muneeza, 2022). به‌دلیل اهمیت تکافل به‌ویژه در ممالک اسلامی، مطالعات در مورد تکافل (بیمه اسلامی) در سال‌های اخیر هم‌زمان با پیشرفت، توسعه چشم‌گیر صنعت تکافل مورد توجه بسیاری قرار گرفته است. بازار تکافل جهانی تا سال ۲۰۲۴ میلادی با نرخ رشد سالانه ۱۳ درصد طی دوره ۶ ساله ۲۰۱۷ تا ۲۰۲۴ از ۴۰ میلیارد دلار آمریکا فراتر می‌رود (Husin & Haron, 2020). این در حالی است که در گزارش گروه تحقیقاتی ایمبارک^۱، ارزش بازار تکافل تا سال ۲۰۲۷ را به رقم ۵۰ میلیارد دلار تخمین زده‌اند (راد، ۱۴۰۲). علاوه‌براین، برای دوره شش‌ساله از ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۷، هیأت خدمات مالی اسلامی^۲ (۲۰۱۹م)، نرخ رشد متوسط مرکب صنعت تکافل را تقریباً ۶/۹ درصد اعلام کرده است. به‌دلیل نفوذ اندک (Ibrahim, Salleh & Awang, 2015; EFG, 2016; Ismail et al, 2017) و پتانسیل عظیمی که در این بازار وجود دارد (Islamic Financial Services Board, 2019)،

---

1. Embark
2. Islamic Financial Services Board (IFSB)

تقاضای تکافل به تازگی مورد توجه تحقیقات زیادی قرار گرفته است. همچنین به گزارش ریاحی فر (۱۴۰۲) و طبق جدیدترین شاخص توسعه مالی اسلامی^۱ (۲۰۲۲م) که از منابع بزرگ گزارش مالی است، ایران به عنوان دومین کشور در زمینه توسعه صنعت بیمه اسلامی شناخته شده است. در شکل (۱) میزان دارایی و تعداد متصدیان تکافل در بازارهای اصلی در سال ۲۰۱۹ میلادی ارائه شده است. این در حالی است که به گزارش توسعه مالی اسلامی (۲۰۲۲م)، کل دارایی تکافل و تکافل اتکایی در ۵۰۰ شرکت تکافل و ۴۰ شرکت تکافل اتکائی در ۶۰ کشور جهان، ۲۷ میلیارد دلار است.

شکل (۱): ارائه دهندگان اصلی تکافل در سال ۲۰۱۹ میلادی
منبع: (ICD-Refinitiv Islamic Finance Development Indicator)

باتوجه به تنوع ریسک‌های پیش روی کسب‌وکارهای مختلف و همچنین ضرورت تعاملات بین‌المللی آن‌ها خصوصاً با کشورهای دیگر و از جمله کشورهای اسلامی و همچنین با لحاظ ظرفیت بالقوه نرخ رشد مرکب سالانه ۱۰/۵ درصد در سال‌های ۲۰۲۲ تا ۲۰۲۷ میلادی برای تکافل، شناسایی عوامل تأثیرگذار بر انتخاب محصولات تکافل توسط مشتریان نهادی و شرکتی اهمیت دارد (راد، ۱۴۰۲). اگرچه در خاورمیانه، ایران دارای بالاترین تعداد فروش بیمه‌نامه است اما در بازار پررشد تکافل، جایگاه ایران هنوز باید ارتقا یابد. لذا نیازمند مطالعه الگوهای موجود و طراحی و بومی‌سازی آن‌ها برای

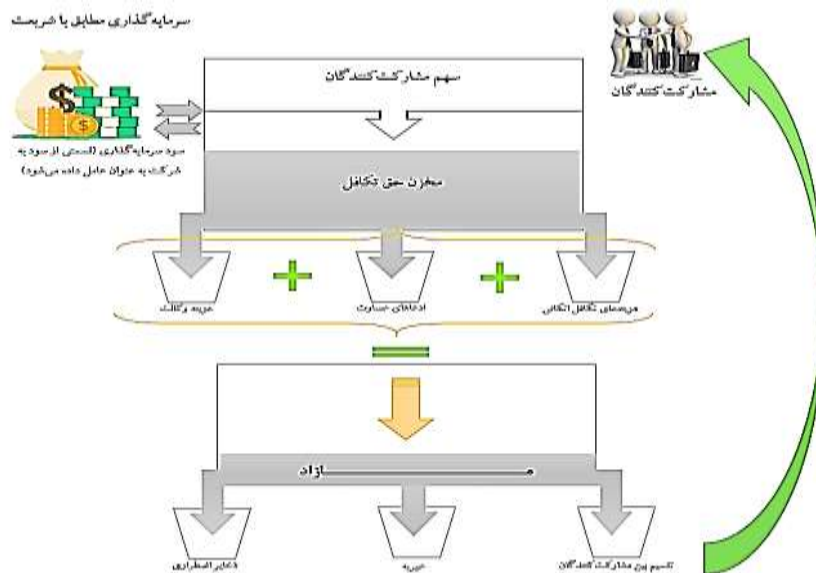
1. Islamic Finance Development Indicator (IFDI)

کشور است (عسگری و محمدی، ۱۳۹۲). یکی از عوامل مهم در توسعه این محصول، شناسایی عوامل تأثیرگذار بر تقاضا و انتخاب آن در مقایسه با محصولات بیمه متداول است. در ادامه، ضمن تبیین پیشینه نظری و تجربی تحقیق، روش بررسی عوامل مؤثر بر تقاضای تکافل توسط مشتریان شرکتی معرفی شده است.

۱. مبانی نظری

بیمه اسلامی اولین بار در اوایل قرن دوم عصر اسلام به وجود آمد، اما عده‌ای هم بر این باورند که مفهوم تکافل در زمان پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) که مسلمانان صدر اسلام در نظام عاقله مشارکت داشتند هم وجود داشته است (مطلبی کربکندی، داعی‌زاده و میرآقایی، ۱۳۹۸؛ Alam et al, 2023). باگذشت زمان و گسترش بیمه اسلامی، اولین شرکت تکافل در سال ۱۹۷۹ میلادی در سودان شروع به فعالیت نمود، اما مالزی را می‌توان اولین کشوری دانست که قانون تکافل را در سال ۱۹۸۴ تصویب کرد (سیدنورانی و دیگران، ۱۳۹۰). در همان سال عربستان دومین شرکت تکافل را تأسیس کرد (Abouzaid, 2007) و در سال ۱۹۸۵ سیستم تکافل به‌عنوان یک جایگزین ماندگار برای بیمه در انجمن فقه اسلامی جده به تصویب رسید. در حال حاضر بیش از ۱۹۵ شرکت تکافل در بازار بیمه فعالیت می‌کنند که پیش‌بینی‌ها نشان می‌دهد در صورت ادامه روند فعلی در صنعت بیمه اسلامی، ارزش مشارکت در بازار تکافل بیش‌ازپیش افزایش خواهد یافت (Alshammari, Altarturi & Altwijry, 2022؛ مطلبی کربکندی، داعی‌زاده و میرآقایی، ۱۳۹۸).

در سال ۱۴۰۱ بحث تکافل در ایران جدی شد، به‌گونه‌ای که در کارگروه تکافل پژوهشکده بیمه، چارچوب قانونی ویژه تکافل (قانون تکافل مالزی)، بررسی و به‌صورت یک چارچوب برای عملیات تکافل در ایران بومی‌سازی شد (راد، ۱۴۰۲).

شکل (۲): فرآیند اجرای تکافل
منبع: (محمودیان و رستمی، ۱۴۰۲)

در فرآیند اجرای تکافل ابتدا مشارکت‌کنندگان سهم خود را در مخزن حق تکافل قرار می‌دهند که شامل هزینه وکالت، ادعای خسارت و هزینه‌های تکافل اتکالی است؛ بعد از کسر هر سه هزینه فوق از مخزن، سود خالصی در مخزن باقی می‌ماند (مازاد) که این سود بین مشارکت‌کنندگان، خیریه (براساس توافق بین مشارکت‌کنندگان) و ذخایر اضطراری تقسیم می‌شود و این چرخه به همین شکل در مهر و موم‌های مختلف ادامه می‌یابد (شکل ۲).

۲. پیشینه تحقیق

عوامل جمعیت‌شناختی مانند جنسیت، سن، وضعیت تأهل، نژاد، مذهب، مدرک تحصیلی و درآمد ماهانه در انتخاب بیمه اسلامی تعیین‌کننده هستند (Ahmad Azzam, 2004). متغیرهای روان‌شناختی در جامعه اسلامی نیز به‌عنوان عوامل مؤثر بر تقاضای بالقوه و رشد بازار و محصولات تکافل برشمرده شده‌اند

(Rahman, 2008). حمید، عثمان و نوردین^۱ (۲۰۰۹م) عوامل تعیین‌کننده تقاضای شرکتی برای تکافل را در سال‌های ۲۰۰۲ تا ۲۰۰۶ میلادی در ۶۸ شرکت سهامی عام در مالزی بررسی کردند؛ آن‌ها اهرم، فرصت‌های رشد، هزینه‌های مورد انتظار ورشکستگی، اندازه شرکت، مالکیت مدیریتی، ملاحظات مالیاتی و اثرات تنظیم‌شده را به‌عنوان عوامل تقاضای شرکت‌ها معرفی کردند. عارفین، یزید و سولونگ^۲ (۲۰۱۳م) با ارائه یک مدل مفهومی؛ سیستم نمایندگی، شهرت و اعتبار، محصولات و خدمات و بازاریابی و تبلیغات به‌عنوان عوامل تعیین‌کننده تقاضای تکافل در مالزی شناسایی کردند.

در مطالعه اختر و خان^۳ (۲۰۱۷م - الف) به‌منظور مقایسه صنعت بیمه اسلامی (تکافل) با بیمه متعارف، داده‌های ۱۴ کشور برای سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۴ میلادی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. درنهایت تولید ناخالص داخلی، نرخ پس‌انداز و درآمد از جمله عوامل مؤثر بر تقاضای بیمه اسلامی و متعارف شناسایی شده‌اند. اختر و خان (۲۰۱۷م - ب) در تحقیقی دیگری، با استفاده از روش اقتصادسنجی داده‌های تابلویی برای دوره ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۴، درآمد و بخش مالی، نسبت وابستگی، تورم، شهرنشینی و آموزش را از عوامل تعیین‌کننده تقاضای تکافل و بیمه متعارف در تحلیل منطقه آسه‌آن و خاورمیانه معرفی کردند. در تحقیق احمد مختار، عبدالعزیز و هالیل^۴ (۲۰۱۷م) با موضوع مطالعه تقاضای شرکت‌ها برای تکافل عمومی (بیمه اسلامی) و شناسایی زمینه‌های رشد بالقوه و زمینه‌های بهبود در تجارت تکافل مالزی، با استفاده از پرسشنامه، پوشش جامع در بازار، عرضه محصولات گسترده، ویژگی‌های محصول و خدمات بازاریابی، از عوامل مؤثر بر تقاضای شرکت‌ها برای تکافل عمومی در مالزی عنوان شده است. الماهی، سیم و حسن^۵ (۲۰۱۷م) دین‌داری را از عوامل مؤثر بر تقاضای محصولات تکافل برشمرده‌اند.

-
1. Hamid, Osman & Nordin
  2. Arifin, Yazid & Sulong
  3. Akhter & Khan
  4. Ahmad Mokhtar, Abdul Aziz & Hilal
  5. AlMahi, Sim & Hassan

رملی و رزمن^۱ (۲۰۱۸م) با بررسی تأثیر ویژگی‌های شرکت‌ها بر تقاضای تکافل خانواده در مالزی از طریق آزمون فرضیه‌ها بر روی ۲۵ متصدی تکافل در مالزی از سال ۲۰۰۸ تا ۲۰۱۶ میلادی و استفاده از مدل رگرسیون تلفیقی OLS و آزمون هاسمن، دریافتند ویژگی‌های درآمد، سن، اندازه و نمایندگان شرکت‌ها بر تقاضای تکافل خانواده در مالزی مؤثرند. صالح، آونگ، رشید و برهان^۲ (۲۰۲۱م) برای ارزیابی تأثیر ادراک نسبت به ریسک‌های بیمه‌پذیر بر تقاضای عمومی تکافل از طریق تمایل به ریسک‌پذیری در بین شرکت‌های کوچک و متوسط، از ۲۷۸ شرکت کوچک و متوسط در مالزی نمونه‌گیری کرده و داده‌های حاصل را تجزیه و تحلیل کردند. نتایج نشان داد تمایل ریسک‌پذیری اثر تعدیل‌کننده بر رابطه بین ادراک نسبت به ریسک‌های بیمه‌پذیر و تقاضای تکافل عمومی در میان شرکت‌های کوچک و متوسط دارد.

در مجموع، بررسی تحقیقات خارجی نشان می‌دهد که عواملی مانند ملاحظات مالیاتی، اهرم، فرصت‌های رشد، اندازه شرکت، هزینه‌های مورد انتظار ورشکستگی، مالکیت مدیریتی و اثرات تنظیم‌شده و همچنین درآمد، تورم، توسعه بخش مالی و شهرنشینی، آموزش و نسبت وابستگی از جمله عوامل تعیین‌کننده تقاضای شرکت‌ها برای بیمه اسلامی هستند. همچنین، چند عامل اصلی به‌عنوان عواملی که موجب مشارکت پایین در تکافل شده است برشمرده‌اند؛ از جمله اینکه بازاریابی طرح بیمه اسلامی به‌اندازه طرح بیمه متعارف تهاجمی نیست، از طرفی یکی از موانعی که در حال حاضر صنعت تکافل با آن مواجه است، عدم آگاهی از محصولات تکافل است (Kehinde & Sharofiddin, 2021).

در جمهوری اسلامی ایران نیز مطالعاتی در خصوص تقاضای تکافل انجام شده که اگرچه پرشمار نیستند، در ادامه به برخی از مرتبط‌ترین آن‌ها اشاره شده است. در تحقیقات انجام شده در حوزه عوامل مؤثر در پذیرش محصولات تکافل، تفاوت‌ها بین محصولات بیمه متعارف و تکافل، کارایی (وظیفه‌دوست و تاوانه، ۱۳۹۷)، رفتار و ادراک مصرف‌کننده، تقاضای بازار، کانال‌های بازاریابی (پریزاد و شکوری، ۱۴۰۰)، توان

---

1. Remli & Rosman
2. Salleh, Awang, Rashid & Burhan

مالی و همچنین ریسک‌های مهمی که محصولات تکافل را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد (عسگری و محمدی، ۱۳۹۲) از عوامل مؤثر بر انتخاب تکافل برشمرده شده‌اند. اسداللهی و حاجی علی‌اکبری (۱۳۹۹) با بررسی عوامل مؤثر در پیاده‌سازی تکافل در شرکت بیمه میهن، نشان دادند که از دید خبرگان امور بیمه چهار مؤلفه قوانین و دستورالعمل‌های ابلاغی، بهای تمام‌شده (هزینه) ارائه خدمات بیمه‌ای، شفافیت اطلاعات و تحقیقات آماری ارائه شده بیشترین اهمیت را دارند که مؤلفه بهای تمام‌شده بیشترین اثر مستقیم را داشته است. حمزه و قنبرزاده (۱۴۰۱-الف) با شناسایی عوامل مؤثر بر تقاضای تکافل و میزان اهمیت آن‌ها در ایران، سطح رفاه جامعه، تحصیلات، تغییر ساختار اجتماعی مانند تغییر زندگی روستایی به شهرنشینی، تحولات بخش مالی، نسبت وابستگی، وضعیت اشتغال و شهرت را از عواملی که تأثیر بسزایی بر تقاضای تکافل دارند، برشمردند.

در تحقیقی دیگر از قنبرزاده، حمزه و حضارمقدم (۱۴۰۱-ب) متغیرهای کلان اقتصادی، متغیرهای جمعیت‌شناختی، قیمت، دیدگاه شرعی، کیفیت خدمات، ویژگی‌های محصول، متغیرهای بازاریابی و تبلیغات به‌عنوان عوامل مؤثر در پذیرش محصولات تکافل و همچنین عوامل تعیین‌کننده در میزان آگاهی مشتریان از این محصولات شناسایی شده‌اند. علی‌رغم وجود تحقیقاتی در داخل کشور، هنوز شناخت کمی در مورد محصولات تکافل در ایران وجود دارد و از این‌رو شرکت‌های بیمه باید از راهکارهای مناسبی برای افزایش دانش مشتریان و فرهنگ‌سازی استفاده کنند. بدین‌منظور در تحقیق حاضر عوامل مؤثر بر انتخاب تکافل در بیمه‌گذاران شرکتی شناسایی و رتبه‌بندی شده است. برای اینکار پاسخ‌گویان براساس میزان آشنایی با تکافل وزن‌دهی شده‌اند و از نظرات آن‌ها در رتبه‌بندی عوامل مذکور استفاده شده است. در این زمینه از روش‌های تاپسیس^۱، بهترین-بدترین^۲ و فازی استفاده شده است. این موضوع باعث کارآمدی بیشتر یافته‌های تحقیق در راستای افزایش استفاده از تکافل

توسط این دسته از بیمه‌گذاران خواهد گردید. گام اول شناسایی عوامل فوق‌الذکر است که در جدول (۱) با استفاده از مطالعات پیشین انجام شده است.

جدول (۱): عوامل مؤثر بر انتخاب تکافل در تحقیقات مختلف

نام گروه	نام عامل	شرح	منبع
عوامل سازمانی	نوآوری و فنی	نوآوری خدمت: ارزیابی تأثیر نوآوری خدمات و محصولات بر میزان فروش	خطیبی و رحیم‌پور (۱۴۰۰)؛
		دستگاه‌های اطلاعاتی: سامانه‌ای نظام‌مند برای توزیع، ذخیره‌سازی، گردآوری و پردازش اطلاعات	اسداللهی و حاجی علی‌اکبری (۱۳۹۹)؛ قربانی (۱۳۹۵).
	سیاست بازاریابی و تبلیغات	نمایش و معرفی محصولات یا خدمات شرکت به مشتریان بالقوه و کنونی که با پرداخت پول و از طریق شرکت‌ها و فرصت‌های جانبی انجام می‌شود.	علی (۱۳۹۵) Kniazieva et al, (2021).
	منابع انسانی	کلیه فعالیت‌ها و خط‌مشی‌های مربوط به کارکنان سازمان	مخصوصی و دیگران (۱۴۰۰)؛ قربانی (۱۳۹۵)؛ Gannile, Ab Yajid, Khatibi & Azam (2020).
عوامل مالی	منابع مالی	منابع مالی: موارد مربوط به تأمین، تخصیص و کنترل منابع مالی	قربانی (۱۳۹۵)؛
		فرصت‌های رشد: سازمان‌ها در مرحله رشد با فرصت‌های زیادی از جمله توسعه محصول روبه‌رو هستند؛ یک متغیر کیفی که برای محاسبه آن از نسبت مجموع ارزش بازاری حقوق صاحبان سهام و ارزش دفتری کل بدهی‌ها به ارزش دفتری کل دارایی‌ها استفاده می‌شود.	حسینی و همکاران (۱۳۹۶)؛ Zou, Adams & Buckle (2003); Daniel & Paul (2003); Zou & Adams (2005).

نام گروه	نام عامل	شرح	منبع
	ساختار سازمانی	شامل رسمی بودن، تمرکز، پیچیدگی، وجود استاندارد، تخصصی بودن و نسبت کارکنان است که بیانگر ویژگی‌های درونی است و براساس آن، نوع ساختار را می‌توان تعیین و باهم مقایسه کرد.	قربانی (۱۳۹۵)؛ Huang, Lai, Lu & McNamara (2020).
عوامل بیرونی و کنترلی		متغیرهای کلان اقتصادی: شاخص‌هایی از جمله تولید ناخالص داخلی، تراز تجاری و نرخ تورم که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم می‌تواند بر جایگاه اقتصاد کلان و بهبود وضعیت تأثیر بگذارد.	Babbel (1981); Yamori (1999); Zou, Adams & Buckle (2003); Daniel & Paul (2003); Zou & Adams (2005); Li, Moshirian, Nguyen, & Wee (2007); Rahman (2008); Redzuan, Rahman & Aidid (2009)
		متغیرهای کنترلی: شاخص‌هایی از جمله سن شرکت، اندازه شرکت و نوع محصولات شرکت است که به‌عنوان عوامل مؤثر بر عملکرد شرکت‌ها در نظر گرفته شده است.	
عوامل عقیدتی		باورهای اعتقادی، مسائل دینی و عقود اسلامی مؤثر بر تکافل	Ahmad Azzam (2004); Al Mahi, Sim & Hassan (2017); Ali, Devi, Furqani & Hamzah (2020)

۳. روش‌شناسی تحقیق

برای پاسخ به سؤال‌های تحقیق ابتدا اطلاعات موردنیاز به دو روش داده‌های اولیه و ثانویه جمع‌آوری شده است.

- داده‌های اولیه^۱، شامل منابع کتابخانه‌ای (نظیر کتب، مجلات، مقالات، پایان‌نامه‌ها).
- داده‌های ثانویه^۱، بیمه‌گذاران حقوقی شامل کلیه مؤسسات صنعتی، کشاورزی و خدماتی از جمله پالایشگاه، مجموعه ورزشی، معادن، دانشگاه، بیمارستان، دامداری،

مجموعه هواپیمایی، پتروشیمی و... در همه نقاط کشور جامعه پژوهش را تشکیل می‌دهند. از طریق تماس با بیش از ۶۰۰ بیمه‌گذار حقوقی، توزیع پرسشنامه بین ۱۰۱ بیمه‌گذار در شهرهای مختلف از جمله تهران، شیراز، اصفهان، سیستان و بلوچستان، آذربایجان غربی و شرقی، مشهد، مازندران و خوزستان، انجام شده است که مجموعاً تعداد ۴۰ بیمه‌گذار شرکتی شامل ۱۰ بیمه‌گذار شرکتی در سازمان نقشه‌برداری، ۱ بیمه‌گذار شرکتی در زمینه لیزینگ شرکت‌های بیمه، ۲ بیمه‌گذار شرکتی در زمینه انجمن صنفی کارفرمایی کارگزاران رسمی بیمه، ۴ بیمه‌گذار شرکتی در زمینه سازمان ثبت اسناد و املاک، ۲ بیمه‌گذار شرکتی از صندوق تعاون و رفاه سازمان نظام مهندسی کشاورزی و منابع طبیعی کشور، ۱ بیمه‌گذار شرکتی از سازمان پدافند غیرعامل کشور، ۱ بیمه‌گذار شرکتی از شرکت راهبردهای هوشمند، ۱ بیمه‌گذار شرکتی از سازمان فوریت‌های پیش بیمارستانی اورژانس کشور، ۱ بیمه‌گذار شرکتی از دانشگاه بیرجند، ۱ بیمه‌گذار شرکتی از شرکت تعاونی مصرف کارکنان جهاد کشاورزی، ۲ بیمه‌گذار شرکتی از سازمان تأمین اجتماعی، ۱ بیمه‌گذار شرکتی از سازمان غذا و دارو، ۴ بیمه‌گذار شرکتی از سازمان متروها، ۱ بیمه‌گذار شرکتی از سازمان هواپیمایی کشور، ۲ بیمه‌گذار شرکتی از سازمان معادن کشور، ۳ بیمه‌گذار شرکتی از هلدینگ‌های وابسته به شرکت توزیع برق، ۳ بیمه‌گذار شرکتی در زمینه پتروشیمی در فرایند تکمیل پرسشنامه شرکت کردند. لذا بیمه‌گذاران شرکتی با توجه به در دسترس بودن در بازه تحقیق و تمایل آن‌ها به مشارکت در تکمیل پرسشنامه، برای گنجاندن در نمونه انتخاب شده‌اند. با توجه به اینکه دسترسی به بیمه‌گذاران شرکتی به سادگی دسترسی به بیمه‌گذاران حقیقی نیست، بنابراین روش نمونه‌گیری، غیرتصادفی از نوع نمونه در دسترس است.

با استفاده از جدول (۱) و نظرات خبرگان، پرسشنامه تحقیق، شامل سؤال‌های دموگرافیک و ۱۸ سؤال است که هر سؤال مرتبط با یکی از عوامل مؤثر بر انتخاب

تکافل توسط بیمه‌گذاران است. این پرسشنامه با بهره‌گیری از طیف لیکرت ۵ تایی (از کاملاً مخالف تا کاملاً موافق) تنظیم گردیده است. گویه‌های مورد استفاده در پرسشنامه شامل سؤال‌هایی در خصوص عوامل نوآوری و فنی (سنجش نوآوری خدمت و دستگاه‌های اطلاعاتی)، سیاست‌ها و خدمات بازاریابی و تبلیغات (نحوه تبلیغات، شناخت مشتریان، جذب مشتریان و پشتیبانی خدمات و محصولات)، منابع انسانی، عوامل مالی (منابع مالی و فرصت‌های رشد)، عوامل بیرونی و کنترلی (متغیرهای کلان اقتصادی نظیر تولید ناخالص داخلی، تراز تجاری و نرخ تورم و متغیرهای کنترلی شامل سن شرکت، اندازه شرکت و نوع محصولات شرکت) و عقیدتی است.

پس از تدوین پرسشنامه، با بهره‌گیری از نظر خبرگان و متخصصان صنعت بیمه که سال‌ها در زمینه علمی، اجرایی، شوراها و گروه‌های این صنعت فعالیت مؤثر داشته‌اند، از روایی ابزار اندازه‌گیری، در سنجش متغیرهای پژوهش اطمینان حاصل گردید. همچنین از شاخص HTMT به منظور بررسی روایی واگرا و ارزیابی اعتبار مدل استفاده شده است (حیبی و جلال‌نیا، ۱۴۰۱). برای سنجش پایایی پرسشنامه از شاخص آلفای کرونباخ استفاده شده است. برای محاسبه ضریب آلفای کرونباخ ابتدا واریانس نمره‌های هر زیرمجموعه سؤال‌های پرسشنامه (یا زیر آزمون) و واریانس کل محاسبه می‌شود. سپس با استفاده از رابطه (۱) مقدار ضریب آلفا محاسبه می‌شود.

$$\alpha = \frac{k}{k-1} \left(1 - \frac{\sum S_i^2}{S_x^2} \right) \quad \text{رابطه (۱)}$$

که در آن k تعداد سؤال‌ها یا گویه‌های پرسشنامه یا آزمون، S^2 در صورت کسر بیانگر واریانس زیر آزمون ام و S^2 در مخرج کسر بیانگر واریانس کل آزمون است. با توجه به اینکه در تمامی موارد مقدار آلفا از ۰/۷ بیشتر است لذا پرسشنامه از پایایی لازم برخوردار است.

جدول (۲): معیارهای پایایی پرسشنامه

متغیرها	مؤلفه‌ها	آلفای کرونباخ
نوآوری	محصولات و خدمات تکافل	۰/۹۳۹
	ارائه محصولات تکافل	۰/۹۳۹

متغیرها	مؤلفه‌ها	آلفای کرونباخ
سیاست بازاریابی و تبلیغات	معرفی انواع محصولات تکافل	۰/۹۴۰
	شناسایی، ترغیب، حفظ و ارائه خدمات	۰/۹۳۸
	ارائه طیف گسترده‌ای از محصولات	۰/۹۳۶
	حفاظت، نگهداری و پشتیبانی در ارائه خدمات	۰/۹۳۶
منابع انسانی	اطلاعات کافی کارکنان شرکت‌ها	۰/۹۳۶
عوامل مالی	منابع مالی کافی برای توسعه و ارائه خدمات	۰/۹۴۱
	توان مالی کافی شرکت‌ها و عمل به تعهدات	۰/۹۴۱
عوامل بیرونی و کنترلی	انطباق با نیاز مشتری	۰/۹۳۷
	انطباق با نیازهای شرکت‌ها	۰/۹۳۸
	سطح عمومی قیمت‌ها به نسبت بیمه متعارف	۰/۹۴۲
ساختار سازمانی	آمدگی پذیرش خدمات نوین	۰/۹۴۲
عوامل عقیدتی	مسائل دینی در تصمیم‌گیری برای خرید	۰/۹۴۷

منبع: (یافته‌های تحقیق)

مراحل اجرایی پژوهش حاضر عبارتند از:

۱. شناسایی عوامل تأثیرگذار بر انتخاب تکافل توسط مشتریان شرکتی و کسب‌وکارها از طریق مرور پیشینه و مصاحبه با خبرگان؛ طراحی پرسشنامه و جمع‌آوری داده‌ها.
۲. وزن‌دهی به ویژگی‌های دموگرافیک باهدف استفاده از آن‌ها در وزن‌دهی به شرکت‌های بیمه‌گذار؛ به روش بهترین- بدترین. اگرچه مراحل این روش (و همچنین روش‌های تاپسیس و واسپاس فازی) در مقاله تشریح شده است؛ ولی جزئیات کامل روش بهترین- بدترین در رضایی^۱ (۲۰۱۶م) نیز قابل مطالعه است.

۳. وزن‌دهی به شرکت‌های بیمه‌گذار باهدف استفاده از نظرات آنان در رتبه‌بندی عوامل؛ به روش تاپسیس. جزئیات کامل این روش در اصغری‌زاده و محمدی بالانی (۱۳۹۸) قابل مطالعه است.

۴. رتبه‌بندی عوامل تأثیرگذار بر انتخاب تکافل توسط مشتریان شرکتی و کسب‌وکارها؛ به روش واسپاس^۱. جزئیات کامل این روش در ترکیس^۲ (۲۰۱۹م) قابل مطالعه است.

شرح اجرای تحقیق: ابتدا پرسشنامه تحقیق توسط ۴۰ شرکت بیمه‌گذار تکمیل گردید (بند ۱). برای وزن‌دهی به ویژگی‌های دموگرافیک باهدف استفاده از آن‌ها در وزن‌دهی به شرکت‌های بیمه‌گذار، از روش بهترین- بدترین استفاده شد (بند ۲). این روش در سال ۲۰۱۶ میلادی برای تعیین وزن معیارهای تصمیم‌گیری مبتنی بر مقایسه‌های زوجی، معرفی شد (رابطه ۲) و تاکنون استفاده‌های زیادی در زمینه‌های مدیریتی و تصمیم‌گیری از آن به‌عمل‌آمده است (Rezaei, 2016). با استفاده از مقدار شاخص سازگاری در روش بهترین- بدترین که این نرخ بین بازه صفر تا یک قرار می‌گیرد و هرچه قدر به یک نزدیکتر باشد، مقایسه‌ها از ثبات و سازگاری کمتری برخوردارند و بالعکس، یعنی هرچه به صفر نزدیکتر باشد، از ثبات و سازگاری بیشتری برخوردارند.

رابطه (۲):

$$\begin{aligned} & \min \xi^l \\ & s \cdot t \cdot \\ & |w_b - \alpha_{Bj} \cdot w_j| \leq \xi^l \\ & |w_j - \alpha_{jw} \cdot w_w| \leq \xi^l \\ & \sum_j w_j = 1 \\ & w_j \geq 0. \end{aligned}$$

در رابطه ۲، α_{Bj} نرخ ناسازگاری، jw اولویت بهترین معیار نسبت به معیار j و α_{Bj} اولویت معیار j نسبت به بدترین است. گام‌های محاسباتی در این روش به‌طور خلاصه به‌قرار زیر است:

گام (۱): تعریف ماتریس اصلی: تعیین ویژگی‌های شرکت‌ها شامل سابقه بیمه‌گذاری، میزان آشنایی با محصولات تکافل، میزان آشنایی با تفاوت تکافل و بیمه متعارف و میزان احساس نیاز به تکافل؛ به‌عنوان شاخص‌های اصلی (C_1 تا C_4) برای وزن‌دهی به بیمه‌گذاران. این شاخص‌ها در ۴ ستون قرار می‌گیرند. بیمه‌گذاران که تعداد آن‌ها ۴۰ شرکت است در سطرهای ماتریس اصلی قرار می‌گیرند. بخشی از این موضوع در جدول ۳ نشان داده شده است:

جدول (۳): ماتریس تصمیم روش بهترین بدترین

معیارها	C_1	C_2	C_3	C_4
نام معیارها	سابقه بیمه‌گذاری	میزان آشنایی با محصولات تکافل	میزان آشنایی با تفاوت تکافل و بیمه	میزان احساس نیاز به تکافل

منبع: (یافته‌های تحقیق)

گام (۲): تعیین بهترین و بدترین معیار از میان ۴ معیار فوق با تکیه بر نظر خبرگان. در این مرحله، شاخص میزان آشنایی با محصولات تکافل به‌عنوان بهترین و شاخص میزان احساس نیاز به تکافل به‌عنوان بدترین شاخص برای وزن‌دهی به بیمه‌گذاران انتخاب شدند.

گام (۳) و (۴): تعیین ارجحیت بهترین شاخص نسبت به سه شاخص دیگر و همچنین ارجحیت سه شاخص دیگر نسبت به بدترین معیار با استفاده از طیف لیکرت ۷ تایی. نتیجه این محاسبات جداول (۴) و (۵) نشان داده شده است.

جدول (۴): ارجحیت بهترین شاخص

بهترین نسبت به سایرین	C_1	C_2	C_3	C_4
میزان آشنایی با محصولات تکافل	۷	۱	۵	۷

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۵): ارجحیت بدترین شاخص

C_4	C_3	C_2	C_1	بدترین نسبت به سایرین
۱	۵	۷	۶	میزان احساس نیاز به تکافل

منبع: (یافته‌های تحقیق)

گام (۵): محاسبه اوزان هر ۴ شاخص با استفاده از رابطه ۲ (Rezaei, 2016): پس از حل مدل فوق توسط نرم‌افزار اکسل، مقدار وزن‌ها به شرح زیر محاسبه گردید. مقدار نرخ سازگاری برابر با ۰/۲۲ محاسبه گردید که نشان‌دهنده اعتبار مناسب برای وزنه‌ای فوق است.

$$W_1 = 0.124, W_2 = 0.642, W_3 = 0.174, W_4 = 0.058 \quad \text{رابطه (۳):}$$

نتیجه تعیین وزن با روش بهترین-بدترین (تحلیل عوامل) برای ارزیابی وزن ۴ شاخص سابقه بیمه‌گذاری، میزان آشنایی با محصولات تکافل، میزان آشنایی با تفاوت تکافل و بیمه متعارف و میزان احساس نیاز به تکافل در جدول (۶) نشان داده شده است.

جدول (۶): تعیین وزن ۴ شاخص تکافل با روش بهترین بدترین

وزن	سابقه بیمه‌گذاری	میزان آشنایی با محصولات تکافل	میزان آشنایی با تفاوت تکافل و بیمه متداول	میزان احساس نیاز به تکافل
	۰/۱۲۴	۰/۶۲۴	۰/۱۷۴	۰/۰۵۸

منبع: (یافته‌های تحقیق)

برای وزن‌دهی به بیمه‌گذاران حقوقی از روش تاپسیس استفاده شد (بند ۳). این روش در عین سادگی، در تصمیم‌گیری‌های مدیریتی کاربرد فراوان دارد (اصغری‌زاده و محمدی بالانی، ۱۳۹۸). گام‌های محاسباتی این روش به‌طور خلاصه عبارتند از:

گام (۱): تشکیل ماتریس تصمیم با استفاده از وزن ۴ معیاری که از روش بهترین بدترین به‌دست آمده و سپس بی‌مقیاس کردن آن به روش اقلیدسی:

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m a_{ij}^2}} \quad \text{رابطه (۴):}$$

گام (۲): تشکیل ماتریس تصمیم بی‌بُعد موزون، با تکیه بر بردار وزن معیارها (W_1 تا W_4) و مقدار بی‌بُعد شده گام ۱ ($r_{1.1}$ تا $r_{4.160}$):

$$t_{ij} = r_{ij} \times w_j \quad \text{رابطه (۵):}$$

گام (۳): محاسبه جواب ایده‌آل مثبت و منفی (S_j^+, S_j^-) با استفاده از بیشترین و کمترین مقدار هر ستون ماتریس تصمیم بی‌بُعد شده موزون:

$$S_j^- = \min(t_{ij}) \quad S_j^+ = \max(t_{ij}) \quad \text{رابطه (۶):}$$

گام (۴): محاسبه فواصل جداکننده مثبت و منفی (d_j^+, d_j^-)، با تکیه بر مقادیر به‌دست‌آمده از گام ۳.

$$d_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (t_{ij} - S_j^+)^2} \quad d_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (t_{ij} - S_j^-)^2} \quad \text{رابطه (۷):}$$

گام (۵) و (۶): محاسبه نزدیکی نسبی هر گزینه به جواب ایده‌آل (C_i)؛ با تقسیم این مقدار بر مجموع نزدیکی نسبی گزینه‌ها و رتبه‌بندی این مقادیر، وزن و رتبه‌ی هر شرکت بیمه‌گذار به‌عنوان خروجی روش تاپسیس محاسبه می‌شود (رابطه ۸)؛ که این مقادیر به‌عنوان ورودی در ماتریس تصمیم روش واسپاس فازی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

$$C_i = \frac{d_i^-}{d_i^+ + d_i^-} \quad \text{رابطه (۸):}$$

با استفاده از مقدار C_i وزن هر یک از بیمه‌گذاران محاسبه گردید. نتیجه به قرار جدول (۷) است.

جدول (۷): وزن شرکت‌های بیمه‌گذار با روش تاپسیس

بیمه‌گذار	وزن
N01	0/0155
N02	0/0162
N03	0/0023
N04	0/0151
N05	0/0164
N06	0/0142
N07	0/0314
N08	0/0064
N09	0/0304
N10	0/0150
N11	0/0298
N12	0/0153
N13	0/0410
N14	0/0168
N15	0/0303
N16	0/0306
N17	0/0162
N18	0/0296
N19	0/0412
N20	0/0041

بیمه‌گذار	وزن
N21	0/0304
N22	0/0444
N23	0/0158
N24	0/0410
N25	0/0146
N26	0/0155
N27	0/0444
N28	0/0304
N29	0/0306
N30	0/0410
N31	0/0298
N32	0/0314
N33	0/0162
N34	0/0162
N35	0/0298
N36	0/0306
N37	0/0164
N38	0/0307
N39	0/0410
N40	0/0298

منبع: (یافته‌های تحقیق)

به‌منظور رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر تقاضای تکافل توسط بیمه‌گذاران شرکتی، از روش واسپاس‌فازی استفاده شد (بند ۴). گام‌های طی شده در روش واسپاس فازی عبارتند از:

گام (۱): تشکیل ماتریس تصمیم‌گیری با توجه به اوزان بیمه‌گذاران که پیشتر با روش تاپسیس محاسبه شده (N01 تا N40) و ستون‌های سؤالات اصلی پرسشنامه که شامل شاخص‌های نوآوری، سیاست بازاریابی و تبلیغات، منابع انسانی، عوامل مالی، عوامل بیرونی و کنترلی، ساختار سازمانی و عوامل عقیدتی (ستون X01 تا X14).

جدول (۸): ماتریس تصمیم روش واسپاس فازی

X 14	X 13	X 12	X 11	X 10	X 09	X 08	X 08	X 07	X 06	X 05	X 04	X 03	X 02	X 01	
4	3	3	3	3	3	3	2	3	2	2	1	2	4	4	N 01
3	3	3	3	3	3	3	4	3	3	3	3	3	3	3	N 02
⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮	⋮
1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	N 40

گام (۲): تبدیل ماتریس تصمیم گام ۱ به ماتریس تصمیم چند معیاره فازی، با استفاده از طیف ۵ نقطه‌ای ترکیبی (ذوزنقه‌ای) و ارزش کلامی هر گزینه (اصغری‌زاده و بالانی، ۱۳۹۸).

جدول (۹): طیف ۵ نقطه‌ای ترکیبی

ارزش کلامی	ماهیت شاخص	
	منفی	مثبت
خیلی کم	(۰/۸، ۰/۹، ۱، ۱)	(۰، ۰، ۰/۱، ۰/۲)
کم	(۰/۶، ۰/۷۵، ۰/۷۵، ۰/۹)	(۰/۱، ۰/۲۵، ۰/۲۵، ۰/۴)
متوسط	(۰/۳، ۰/۴، ۰/۶، ۰/۷)	(۰/۳، ۰/۴، ۰/۶، ۰/۷)
زیاد	(۰/۱، ۰/۲۵، ۰/۲۵، ۰/۴)	(۰/۶، ۰/۷۵، ۰/۷۵، ۰/۹)
خیلی زیاد	(۰، ۰، ۰/۱، ۰/۲)	(۰/۸، ۰/۹، ۱، ۱)

منبع: (یافته‌های تحقیق)

گام (۳) و (۴): محاسبه ماتریس نرمال جمع وزنی با استفاده از مقادیر فازی هر شاخص و وزنه‌ای به دست آمده برای بیمه‌گذاران در روش تاپسیس و همچنین مجموع میانگین جمع وزنی برای شاخص‌های اصلی (Q_i).

$$\hat{X}_q = \begin{bmatrix} \hat{x}_{11} & \dots & \hat{x}_{1j} & \dots & \hat{x}_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \hat{x}_{m1} & \dots & \hat{x}_{mj} & \dots & \hat{x}_{mn} \end{bmatrix} \quad \text{رابطه (۹)}$$

گام (۵): محاسبه ماتریس نرمال ضرب وزنی با استفاده از مقادیر فازی هر شاخص و وزنه‌ای به دست آمده برای بیمه‌گذاران شرکتی در روش تاپسیس و همچنین مجموع میانگین ضرب وزنی برای شاخص‌های اصلی (P_i).

$$\hat{X}_p = \begin{bmatrix} \bar{x}_{11} & \dots & \bar{x}_{1j} & \dots & \bar{x}_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \bar{x}_{m1} & \dots & \bar{x}_{mj} & \dots & \bar{x}_{mn} \end{bmatrix} \quad \text{رابطه (۱۰)}$$

گام (۶): محاسبه مقدار λ با استفاده از مقادیر مجموع میانگین جمع و ضرب وزنی و همچنین تعیین مقدار عملکرد یکپارچه واسپاس فازی (K_i) برای هر شاخص.

$$\lambda = \frac{\sum_{i=1}^m P_i}{\sum_{i=1}^m Q_i + \sum_{i=1}^m P_i} \quad \text{رابطه (۱۱)}$$

$$K_i = \lambda \sum_{i=1}^m Q_i + (1 - \lambda) \sum_{i=1}^m P_i \quad \lambda = 0 \dots 1 \quad 0 \leq K_i \leq 1 \quad \text{رابطه (۱۲)}$$

گام (۷): رتبه‌بندی ۱۴ سؤال پرسشنامه (۷ شاخص) با استفاده از مقادیر به‌دست‌آمده در گام ۶.

۴. یافته‌های تحقیق

نتیجه اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر خرید تکافل با استفاده از روش واسپاس فازی که شامل ۱۴ عامل در ۷ دسته می‌شوند، در جدول (۱۰) آمده است.

جدول (۱۰): نتیجه اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر خرید تکافل با روش واسپاس فازی

رتبه‌بندی	مقدار عملکرد یکپارچه (K_i)	مقدار بهینه حاصل ضرب موزون (P_i)	مقدار بهینه مجموع موزون ساده (Q_i)	مؤلفه‌ها	متغیرها
۴	۱/۰۱۴	۳۷/۷۷۱	۰/۵۱۴	محصولات و خدمات تکافل	نوآوری
۵	۱/۰۰۴	۳۷/۷۶۲	۰/۵۰۹	ارائه محصولات تکافل	
۱۲	۰/۸۳۲	۳۶/۵۹۸	۰/۴۲۱	معرفی انواع محصولات تکافل	سیاست بازاریابی و تبلیغات
۱۴	۰/۸۱۷	۳۶/۶۵۷	۰/۴۱۳	شناسایی، ترغیب، حفظ و ارائه خدمات	
۱۱	۰/۸۵۰	۳۶/۶۷۱	۰/۴۳۰	ارائه طیف گسترده‌ای از محصولات	
۱۰	۰/۸۵۸	۳۶/۶۷۰	۰/۴۳۴	حفاظت، نگهداری و پشتیبانی در ارائه خدمات	
۱۳	۰/۸۲۵	۳۶/۶۰۰	۰/۴۱۷	اطلاعات کافی کارکنان شرکت‌ها	منابع انسانی
۹	۰/۹۴۲	۳۷/۲۱۶	۰/۴۷۷	منابع مالی کافی برای توسعه و ارائه خدمات	عوامل مالی
۲	۱/۰۱۷	۳۷/۳۲۶	۰/۵۱۵	توان مالی کافی شرکت‌ها و عمل به تعهدات	

متغیرها	مؤلفه‌ها	مقدار بهینه مجموع موزون ساده (Q_i)	مقدار بهینه حاصل ضرب موزون (P_i)	مقدار عملکرد یکپارچه (K_i)	رتبه‌بندی
عوامل بیرونی و کنترلی	انطباق با نیاز مشتری	۰/۵۱۴	۳۷/۳۲۱	۱/۰۱۴	۳
	انطباق با نیازهای شرکت‌ها	۰/۴۸۰	۳۷/۲۳۲	۰/۹۴۷	۷
	سطح عمومی قیمت‌ها به نسبت بیمه متعارف	۰/۴۹۰	۳۸/۲۰۲	۰/۹۶۸	۶
ساختار سازمانی	آمادگی پذیرش خدمات نوین	۰/۴۷۹	۳۶/۷۳۸	۰/۹۴۶	۸
عوامل عقیدتی	مسائل دینی در تصمیم‌گیری برای خرید	۰/۵۸۴	۳۸/۳۸۸	۱/۱۵۰	۱

منبع: (یافته‌های تحقیق)

همان‌طور که مشاهده می‌شود عوامل برتر در این تحقیق عبارتند از مسائل دینی در تصمیم‌گیری برای خرید، توان مالی کافی شرکت‌ها و عمل به تعهدات، انطباق با نیاز مشتری، نوآوری در محصولات و خدمات تکافل. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که اگرچه اطلاعات کافی کارکنان شرکت‌های ارائه‌دهنده تکافل بر تقاضای تکافل توسط بیمه‌گذاران شرکتی تأثیر دارد اما این عامل (منابع انسانی) کم‌ترین تأثیرگذاری را در مقایسه با سایر عوامل دارد. به نظر می‌رسد بسیاری از مدیران ارشد و فنی شرکت‌های بیمه‌گذار در ایران، حتی با نام تکافل آشنایی ندارند یا در صورت آشنایی، با توجه به فرهنگ، الزامات و ریسک‌های موجود در شرایط حاکم تمایل کمی برای گسترش این دانش در بین مدیران و کارکنان بیمه‌گذاران شرکتی وجود دارد. از دیگر یافته‌های اساسی مطالعه این است که عوامل عقیدتی یا به عبارتی تأثیر اعتقاد به مسائل دینی در سازمان در جایگاه نخست و به ترتیب توان مالی کافی شرکت‌ها و عمل به تعهدات (عوامل مالی) و انطباق با نیاز مشتری (عوامل بیرونی و کنترلی)، در جایگاه دوم و سوم در تصمیم‌گیری برای خرید محصولات تکافل قرار گرفته‌اند. پایین‌ترین جایگاه مربوط

به شناسایی، ترغیب، حفظ و ارائه خدمات به مشتریان تکافل از دسته عوامل سیاست بازاریابی و تبلیغات است.

در ادامه، به محاسبه برترین دسته‌ها پرداخته شد. بدین منظور در هر دسته از عوامل فوق، میانگین K_i محاسبه گردید. بر این اساس مؤثرترین دسته عوامل در انتخاب تکافل توسط بیمه‌گذاران شرکتی به ترتیب عبارتند از عوامل عقیدتی، عوامل مالی و عوامل بیرونی و کنترلی است.

یافته‌های روش بهترین- بدترین نشان‌دهنده آن است که برای وزن‌دهی به بیمه‌گذاران شرکتی می‌توان از شاخص‌های سابقه بیمه‌گذاری، میزان آشنایی با محصولات تکافل، میزان آشنایی با تفاوت تکافل و بیمه و میزان احساس نیاز به تکافل استفاده کرد. همچنین میزان تأثیرگذاری هر شاخص در مقایسه با دیگران عبارت است از ۰/۱۲۴، ۰/۶۴۲۲، ۰/۱۷۴۳ و ۰/۰۵۸۹ به عبارت دیگر شاخص‌های مناسب برای وزن‌دهی به نظرات بیمه‌گذاران تکافل به ترتیب اهمیت عبارتند از میزان آشنایی با محصولات تکافل، میزان آشنایی با تفاوت تکافل و بیمه متعارف، سابقه بیمه‌گذاری و میزان احساس نیاز به تکافل است.

یافته‌های روش تاپسیس بیانگر آن هستند که بیمه‌گذاران N22 و N27 دارای وزن بیشتری درباره تکافل هستند. با توجه به اینکه هر بیمه‌گذار در دسته‌بندی مخصوص به خود قرار دارد، پس از محاسبه میانگین در هر دسته مشخص شد که شرکت N03 کمترین وزن و اولین امتیاز را در رتبه‌بندی نزولی کسب کرد.

یافته‌های حاصل از بررسی‌های جمعیت‌شناختی نشانگر آن است که:

- از بین شرکت‌های بیمه‌گذار تکمیل‌کننده پرسشنامه، ۷۵ درصد در کل کشور، ۲ درصد فقط در مناطق آزاد و ویژه و ۲۲ درصد در هر دو حوزه فعال‌اند.
- عمده شرکت‌های بیمه‌گذار، گزینه «سایر موارد» را برای بیمه‌های متداولی که تاکنون خریداری نموده‌اند انتخاب کرده‌اند که شامل بیمه مکمل درمان، شخص ثالث، بدنه و بیمه مخازن نفتی بوده است؛ در جایگاه دوم و سوم به ترتیب بیمه آتش‌سوزی و بیمه مسئولیت قرار گرفته است.

- ۴۵ درصد شرکت‌های بیمه‌گذار اعلام کرده‌اند که بیش از ۱۰ سال سابقه بیمه‌گذاری دارند و کمترین درصد به شرکت‌های دارای ۱ سال سابقه خدمت تعلق دارد.
- ۱۰ شرکت بیمه‌گذار (۳۷ درصد) نوآوری و سامانه نظام‌مند تکافل را علت انتخاب تکافل برشمرده‌اند و ۷ شرکت (۲۵ درصد) فرصت‌های رشد فراوان تکافل را از دیگر عوامل مهم دانسته‌اند.
- ۷۱ درصد از شرکت‌های بیمه‌گذار حاضر در نمونه، میزان مطابقت تکافل با شریعت اسلام را از متوسط تا خیلی زیاد انتخاب کرده‌اند و ۱۱ شرکت این میزان را از کم تا خیلی کم برشمرده‌اند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

هدف از این مطالعه، شناسایی و رتبه‌بندی عوامل مؤثر بر تقاضای تکافل توسط بیمه‌گذاران شرکتی است و این بررسی از دیدگاه مدیران عامل بیمه‌گذاران شرکتی انجام رفته است که جامعه آماری تحقیق را تشکیل داده‌اند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که عوامل عقیدتی بر تقاضای تکافل توسط بیمه‌گذاران شرکتی بیشترین تأثیر را دارد. این نتیجه بدان معناست که بیشترین درصد بیمه‌گذاران شرکتی ابراز داشته‌اند که اعتقاد به مسائل دینی در سازمان در تصمیم‌گیری برای خرید تکافل مؤثر بوده است. همچنین، عوامل مالی در جایگاه بعدی قرار دارد. این نتیجه نیز بدان معناست که بیمه‌گذار باید از توان مالی شرکت ارائه‌دهنده تکافل اطمینان داشته باشد و بداند که به تعهدات خود عمل می‌کند. علاوه بر این، محصولات تکافل باید از نظر بازه زمانی (یک‌ساله) منطبق بر نیاز مشتری تعریف شده باشند و به عبارتی، عوامل بیرونی و کنترلی بر تقاضای تکافل توسط بیمه‌گذاران شرکتی تأثیر دارد.

از دیدگاه شرکت‌های بیمه‌گذار مورد مطالعه، نوآوری بر تقاضای تکافل تأثیر دارد. لذا شرکت‌های تکافل باید محصولات و خدمات تکافل با نوآوری به‌روز عرضه کنند تا نظر مشتریان را جلب کنند. افزایش تنوع محصولات تکافل از جهت نوآوری، توان شرکت تکافل را نشان می‌دهد. شرکت‌های بیمه متعارف طیف گسترده‌ای از محصولات

را عرضه می‌کنند، لذا شرکت‌های تکافل باید به این مسأله برای افزایش تقاضا توسط بیمه‌گذاران شرکتی توجه بیشتری مبذول نمایند.

نتایج تحقیق همچنین نشان داد که بیمه‌گذاران شرکتی با ساختار و سازوکار کنونی، آمادگی پذیرش خدمات نوین تکافل را دارند و بیمه‌گر باید از این بستر در جهت گسترش هر چه بیشتر تکافل استفاده کند. همچنین، سیاست‌های بازاریابی و تبلیغات، تأثیر بر افزایش تقاضای تکافل توسط بیمه‌گذاران شرکتی دارد؛ بنابراین، اگر تبلیغات شرکت‌های عرضه‌کننده تکافل افزایش یابد و به عبارتی به مشتریان در مورد محصولاتی که عرضه می‌کنند توضیح کافی و مناسب ارائه دهند، موجب ترویج آموزه‌های اسلامی در خدمات و فراهم کردن طیف گسترده‌ای از محصولات برای جذب مشتریان مسلمان می‌شوند. از طرفی افزایش استفاده از فناوری روز برای ترویج محصولات و تعداد نمایندگان، موجب ایجاد مشوق‌هایی برای شرکت‌های بیمه‌گذار در خرید تکافل می‌شوند؛ بنابراین این روند در افزایش تقاضای بیمه‌گذاران شرکتی برای تکافل مؤثر خواهد بود.

با توجه به نتایج به دست آمده، پیشنهادهای زیر بیان می‌شود:

- از آنجاکه آگاهی عمومی نسبت به تکافل هنوز به حد کافی نرسیده است، باید با استفاده از روش‌های مختلف اطلاع‌رسانی (نظیر نصب تابلوهای تبلیغاتی در اماکن دینی و تاریخی) در میان مصرف‌کنندگان ترویج یابد. با توجه به اینکه عامل اعتقادات دینی جزو مؤثرترین عوامل بر انتخاب تکافل تشخیص داده شد، بهترین شیوه انجام این پیشنهاد بهره‌گیری از ظرفیت‌های فرهنگی به جای تأکید بر جنبه‌های تجاری است.
- با توجه به اینکه اطمینان به بیمه‌گر از مهم‌ترین عوامل انتخاب تکافل تشخیص داده شد، لازم است تا سازوکارهایی برای اطلاع بیمه‌گذار از گردش مالی بیمه‌گر طراحی شود تا وی بتواند از سود واقعی در هر سال آگاه شود.
- از آنجاکه تکافل یک مضمون شرعی بوده لازم است بر نیازهای امروزی بخصوص برای اشخاص حقوقی تطبیق داده شود. یافته‌های این تحقیق نشان

می‌دهند که تنوع در این بخش هنوز به اندازه کافی نیست و تکافل با تعریف کنونی نمی‌تواند نیاز اشخاص را مرتفع سازد.

- در نهایت، از آنجاکه معاملات و مراودات اسلامی (منجمله تکافل) براساس سود یا زیان واقعی است که معمولاً در پایان سال مشخص می‌شود و از طرف دیگر معامله‌گران همواره مواردی را انتخاب می‌کنند که در ابتدا مشخص کنند که از سود بالاتر یا هزینه کمتر برخوردارند؛ لذا این موضوع همواره به‌عنوان یک چالش برای معامله در شرایط فعلی، مطرح است. در اینجا لازم است تا الگویی که هم از نظر شرعی و هم از نظر اجرایی مورد تأیید ذی‌نفعان باشد تدوین گردد.

کتابنامه

۱. اسداللهی، حسین؛ و حاجی علی‌اکبری، فیروزه (۱۳۹۹). شناسایی و اولویت‌بندی عوامل مؤثر در بازاریابی مطلوب صنعت بیمه. رویکردهای پژوهشی نو در علوم مدیریت، (۳) ۲۱، ۸۳-۶۷.
2. Asadollahi, H; & Haji Ali Akbari, F., (2019). Identifying and prioritizing effective factors in the optimal marketing of the insurance industry. *New Research Approaches in Management Sciences*, (3) 21, 67-83. (In Persian)
۳. اصغری‌زاده، عزت‌الله؛ و محمدی بالانی، عبدالکریم (۱۳۹۸). تکنیک‌های تصمیم‌گیری چند شاخصه. ایران، تهران: دانشگاه تهران.
4. Asgharizadeh, E; & Mohammadi Balani, A, K., (2018). *Multi-indicator decision making techniques*. Iran, Tehran: University of Tehran. (In Persian)
۵. پریزاد، رضا؛ و شکوری، زهرا (۱۴۰۰). آسیب‌شناسی سیاست‌گذاری نظام بیمه تکافل در صنعت بیمه ایران و تأثیر آن بر توسعه اقتصادی جمهوری اسلامی ایران. پژوهش ملل، (۷۳) ۷، ۶۹-۴۹.
6. Parizad, R; & Shakuri, Z., (2022). Pathology of Takaful insurance policy in Iran's insurance industry and its impact on the economic development of the Islamic Republic of Iran. *Research of nations*. 7(73), 49-69. (In Persian)
۷. حاجی علی‌اکبری، فیروزه؛ زبان‌دان، الهام؛ و جعفرلی، فریماه (۱۳۹۹). بررسی عوامل مؤثر در پیاده‌سازی بیمه اسلامی (تکافل) در سطح بیمه مین. پژوهشنامه بیمه، (۴) ۹، ۱۶۳-۱۹۸.
8. Hajialiakbari, F., Zaban Daan, E., & Jafarli, F. (2019). Investigating effective factors in the implementation of Islamic insurance (takaful) at the

- level of Mihan insurance. *Iranian Journal of Insurance Research*, 9(4), 444-461. DOI: [10.22056/ijir.2020.04.05](https://doi.org/10.22056/ijir.2020.04.05) (In Persian)
۹. حبیبی، آرش؛ و جلال‌نیا، راحله (۱۴۰۱). *حداقل مربعات جزئی*. تهران: نارون.
10. Habibi, A; & Jalalnia, R., (2022). *partial least squares*. Iran, Tehran: Narun. (In Persian)
۱۱. قنبرزاده، میترا؛ حمزه، اسماء؛ و حضارمقدم، نسرين (۱۴۰۱). *ارزیابی سطح آگاهی و میزان پذیرش محصولات تکافل در ایران*. بیست‌ونهمین همایش ملی و دهمین همایش بین‌المللی بیمه و توسعه، توسعه دانش‌بنیان صنعت بیمه، تهران، ایران.
12. Ghanbarzadeh, M; Hamza, A; a&nd Khatar Moghaddam, N., (2022). Evaluation of the level of awareness and acceptance of takaful products in Iran. *The 29th National Conference and the 10th International Conference on Insurance and Development, Knowledge-Based Development of the Insurance Industry, Tehran, Iran*. (In Persian)
۱۳. حمزه، اسماء؛ و قنبرزاده، میترا (۱۴۰۱). *بررسی عوامل مؤثر بر تقاضای بیمه تکافل در ایران و اولویت‌بندی آن*. بیست‌ونهمین همایش ملی و دهمین همایش بین‌المللی بیمه و توسعه، توسعه دانش‌بنیان صنعت بیمه، تهران، ایران.
14. Hamza, A; & Qanbarzadeh, M. (2022). Investigating factors affecting the demand for takaful insurance in Iran and prioritizing it. *The 29th National Conference and the 10th International Conference on Insurance and Development, Knowledge-Based Development of the Insurance Industry, Tehran, Iran*. (In Persian)
۱۵. خطیبی، مهرداد؛ و رحیم‌پور، مهین (۱۴۰۰). *نوآوری‌ها و فناوری‌های نوین در صنعت بیمه*. توسعه تکنولوژی صنعتی، (۴۴)، ۶۹-۸۶.
16. Khatibi, M., & Rahimpour, M. (2021). Innovations and New Technologies in Insurance Industry. *Industrial Technology Development*, 19(44), 69-86. DOI: [10.22034/jtd.2021.246086](https://doi.org/10.22034/jtd.2021.246086) (In Persian)
۱۷. راد، عباس (۱۴۰۲). *معرفی تکافل و عملیات آن*. تهران: پژوهشکده بیمه.
18. Rad, A., (2023). *Introduction of takaful and its operations*. Iran, Tehran: Insurance Research Institute. (In Persian)
۱۹. ریاحی‌فر، مهدی (۱۴۰۲). *معرفی چارچوب عملیاتی برای اجرای تکافل در کشورهای اسلامی (مطالعه موردی کشور مالزی)*. تهران: پژوهشکده بیمه.
20. Riahifar, M., (1402). *Introducing the operational framework for the implementation of takaful in Islamic countries (case study of Malaysia)*. Iran, Tehran: Insurance Research Institute. (In Persian)
۲۱. عسگری، محمدمهدی؛ و عظیم‌زاده آرانی، محمد (۱۳۹۳). *تحلیل مقایسه‌ای بیمه اتکایی و تکافل اتکایی و ارائه راه‌کارهایی جهت اجرایی کردن تکافل اتکایی در جمهوری اسلامی ایران*. تحقیقات مالی اسلامی، ۳(۶)، ۹۷-۱۲۸.

22. Asgari, M. M., & Azimzadeh Arani, M. (2014). Operational Solutions for Retakaful in Islamic Republic of Iran The Comparative Analysis of Reinsurance & Retakaful: "Islamic Finance Researches" (IFR), 3(6), 97-128. DOI: [10.30497/ifr.2014.1656](https://doi.org/10.30497/ifr.2014.1656) (In Persian)
۲۳. عسگری، محمدمهدی؛ و محمدی، مهدی (۱۳۹۲). تحلیل مقایسه‌ای الگوهای تکافل و آسیب‌شناسی آن‌ها از منظر ذی‌نفعان. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۳(۵)، ۱۵۳-۱۸۴.
24. Asgari, M. M., & Mohamadi, M. (2013). A Comparative Analysis of Takafol Models and Identifying its Vulnerabilities and Weaknesses from the Perspective of Stakeholders. "Islamic Finance Researches" (IFR), 3(5), 153-184. DOI: [10.30497/ifr.2013.1652](https://doi.org/10.30497/ifr.2013.1652) (In Persian)
۲۵. علی، باسل (۱۳۹۵). *اولویت‌بندی عوامل مؤثر بر تقاضای بیمه تکافل در سوریه* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران.
26. Ali, B., (2015). *Prioritization of factors affecting demand for takaful insurance in Syria* (Master's thesis). Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran. (In Persian)
۲۷. قربانی، نجات (۱۳۹۵). *بررسی عوامل مؤثر بر فروش بیمه‌های مهندسی شرکت بیمه دانا* (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران.
28. Ghorbani, B., (2015). *Investigating factors affecting the sale of engineering insurances of Dana Insurance Company* (Master's Thesis). Islamic Azad University, Tehran Center Branch, Tehran, Iran. (In Persian)
۲۹. سیدنورانی، سیدمحمدرضا؛ تاری، فتح‌اله؛ مهدوی، غدیر؛ و رشیدی‌نژاد، حسین. (۱۳۹۰). تکافل، سازوکاری مناسب برای ارائه بیمه‌های خرد در مناطق روستایی ایران (مطالعه موردی: روستاهای شهرستان کرمان)، *جستارهای اقتصادی*، ۸(۱۶)، ۷۷-۱۱۵.
30. Seyed Nourani, S. M. R., Tari, F., Mahdavi, G., & Rashidi Nejad, H. (2011). Takaful, an Appropriate Mechanism for Providing Microinsurance in Iranian Rural Regions (Case Study: Rural Regions of KERMAN). *Journal of Iran's Economic Essays (JIEE)*, 8(16), 77-115. (In Persian)
۳۱. محمدی، مهدی؛ سعدی، حسینعلی؛ و عسگری، محمدمهدی (۱۳۹۴). مطالعه و تحلیل تطبیقی الگوی تکافل براساس فقه امامیه. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۵(۹)، ۶۵-۸۸.
32. Mohammadi, M., Saadi, H. A., & Asgari, M. M. (2015). Comparative Study and Analysis of Takaful Model Based on Imamiyya Jurisprudence. "Islamic Finance Researches" (IFR), 5(1), 65-88. DOI: [10.30497/ifr.2015.1796](https://doi.org/10.30497/ifr.2015.1796) (In Persian)
۳۳. محمودیان، یعقوب؛ و رستمی، رضا (۱۴۰۲). *معرفی چارچوب عملیاتی تکافل (بیمه اسلامی) با تأکید بر چالش‌های اجرایی تکافل در صنعت بیمه ایران*. تهران: پژوهشکده بیمه.
34. Mahmoudian, Y; & Rostami, R., (1402). *Introducing the operational framework of takaful (Islamic insurance) with an emphasis on the*

- implementation challenges of takaful in Iran's insurance industry*. Iran, Tehran: Insurance Research Institute. (In Persian)
۳۵. مخصوصی، علی؛ سید نقوی، میرعلی؛ صالحی صدقیان، جمشید؛ و جهانگیرفرد، مجید (۱۴۰۰). بررسی نقش انواع تعهد کارکنان در ارتقای سطح عملکرد در صنعت بیمه (مورد مطالعه؛ شرکت بیمه ایران). مدیریت کسب و کار، (۵۰)، ۱۳، ۶۲۲-۶۵۳.
36. Makhsoosi, A; Seyyed Taghavi, M, A; salehi sadaghiani, J; & Jahangirfard, M (2021). Investigating the role of employee commitment in improving the level of performance in the insurance industry (Case study: Iran Insurance Company). *Business Management*, 13(50). 622-653.
DOR: [20.1001.1.22520104.1400.13.50.30.2](https://doi.org/10.22520/104.1400.13.50.30.2) (In Persian)
۳۷. مطلبی کربکنندی، محسن؛ داعی زاده، مجید؛ و میرآقایی، میرمهدی (۱۳۹۸). طراحی الگوریتم تغییرات تکافل (بیمه اسلامی)، زمینه‌ای برای ارائه مدل‌های نوین. دومین کنفرانس بین‌المللی پیشرفت در مدیریت، کسب و کار تجارت اقتصاد و امور مالی. تهران، ایران.
38. Tebali Karbkandi, M; Daiezadeh, M; & Mir Aghaei, M, M., (2018). Algorithm design of takaful (Islamic insurance) changes, a basis for presenting new models. *Second International Conference on Advances in Management, Business, Economics and Finance*. Tehran Iran. (In Persian)
۳۹. وظیفه دوست، حسین؛ و تاوانه، عبدالله (۱۳۹۷). بررسی اثربخشی نظام بیمه تکافل در صنعت بیمه ایران و چالش‌های پیش روی آن. دومین همایش بین‌المللی علم و فراعلم مدیریت، حسابداری و اقتصاد در توسعه پایدار. تهران، ایران.
40. Tazefidoost, H; & Tavaneh, A., (2017). Investigating the effectiveness of takaful insurance system in Iran's insurance industry and the challenges facing it. *The second international conference on the science and metascience of management, accounting and economics in sustainable development*. Tehran Iran. (In Persian)
1. Abouzaid, C. (2007). Reinsuring Takaful or Re-Takaful. *In SECP Takaful Conference*, Karachi.
2. Ahmad Azzam, F. A. (2004). Determining factors for the choice of islamic insurance.
3. Akhter, W., & Khan, S. U. (2017). Determinants of Takāful and conventional insurance demand: A regional analysis. *Cogent Economics & Finance*, 5(1), 1291150.
4. Al Mahi, A. S. M. M., Sim, C. S., & Hassan, A. F. (2017). Religiosity and demand for takaful (Islamic insurance): a preliminary investigation. *International Journal of Applied Business and Economic Research*, 15(24), 485-499.

5. Alam, A., Fianto, B. A., Ratnasari, R. T., Ahmi, A., & Handayani, F. P. (2023). History and Development of Takaful Research: A Bibliometric Review. *SAGE Open*, 13(3). 21582440231184852
6. Ali, M. M., Devi, A., Furqani, H., & Hamzah, H. (2020). Islamic financial inclusion determinants in Indonesia: an ANP approach. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 13(4), 727-747.
7. Alshammari, A. A., Altarturi, B. H. M., & Altwijry, O. I. (2022). How takaful started in Middle East. *J. Legal Ethical & Regul. Issues*, 25, 1.
8. Arifin, J., Yazid, A. S., & Sulong, Z. (2013). A conceptual model of literature review for family Takaful (Islamic Life Insurance) demand in Malaysia. *International Business Research*, 6(3), 210.
9. Babbel, D. F. (1981). Inflation, indexation, and life insurance sales in Brazil. *Risk and Insurance*, 111-135.
10. Daniel, A.N. & Paul, E. (2003) Corporate Demand for Property Insurance, *Seminar Paper of the First Swiss Doctoral Workshop in Ascona*.
11. EFG (2016). Insuring success: Saudi Arabia insurance sector, available at: www.efghermesone.com/News/Index/initiation-of-saudi-insurance-sectorinsuring-success-read-full-report- (accessed 3 February 2020).
12. Gannile, C., Ab Yajid, M. S., Khatibi, A., & Azam, S. F. (2020). Systemic review on impact of strategic human resources management on organizational performance in insurance industry. *Human Resource Management Studies*, 4(2).
13. Hamid, M. A., Osman, J., & Nordin, B. A. A. (2009). Determinants of corporate demand for Islamic Insurance in Malaysia. *Economics and Management*, 3(2), 278-296.
14. Huang, L. Y., Lai, G. C., Lu, E., & McNamara, M. (2020). Auditor quality, audit fees, organizational structure, and risk taking in the US life insurance industry. *Risk Management and Insurance Review*, 23(2), 151-182.
15. Husin, M. M., & Haron, R. (2020). Takāful demand: a review of selected literature. *Islamic Finance*, 12(3), 443-455.
16. Ibrahim, M. D., Salleh, F., & Awang, Z. (2015). *The effects of financial factors on takaful demand in Malaysia*. *Entrepreneurship and Business*, 3(1), 17-29.
17. ICD. (2022). Islamic Finance Development Indicator. *Refnitiv Islamic Finance Development Report 2022: Embracing Change*. 8-78.
18. IFSB (2019). Islamic Financial Services Board, Available at: <https://ifsb.org>
19. Indrarini, R., Canggih, C., & Rusmita, S. A. (2019). *Efficiency Determinants of Islamic Insurance in Indonesia*. *KnE Social Sciences*, 175-182.

20. Ismail, F., Jaffer, S., Unwin, L., Jamil, S., Hassan, A. A. M., Alajaji, K., & Tan, Y. Y. (2017). *Global takaful report: market trends in family and general takaful*. Washington, DC: Milliman.
21. Kehinde, L. H., & Sharofiddin, A. (2021). The level of acceptance and awareness of Takaful in Nigeria. *Islamic Finance*, 10(1), 46-58.
22. Kniazieva, T. V., Shevchenko, A. V., Shevchenko, A. V., Yaroshenko, O. M., Inshyn, M. I., & Yakovlyev, O. A. (2021). Current trends in the formation and development of insurance marketing in Ukraine. *Risk Management and Insurance Review*, 24(3), 279-292.
23. Li, D., Moshirian, F., Nguyen, P., & Wee, T. (2007). The demand for life insurance in OECD countries. *Risk and Insurance*, 74(3), 637-652.
24. Lubaba, S., Ahmad, A. U. F., & Muneza, A. (2022). Challenges facing the development of takaful industry in Bangladesh and Indonesia. *Nusantara Studies (JONUS)*, 7(1), 100-113.
25. Ahmad Mokhtar, H. S., Abdul Aziz, I., & Hilal, N. M. (2017). Corporate demand for general takāful in Malaysia. *Islamic Finance*, 9(2), 164-184.
26. Rahman, Z. A. (2008). Family takaful: it's role in social economic development and as a savings and investment instrument in Malaysia—an extension. *Jurnal Syariah*, 16(1), 89-105.
27. Redzuan, H., Rahman, Z. A., & Aidid, S. S. S. H. (2009). Economic determinants of family takaful consumption: Evidence from Malaysia. *International Review of Business Research Papers*, 5(5), 193-211.
28. Remli, N., & Rosman, M. M. R. (2018). Firms' characteristics: a preliminary study of family Takaful demand in Malaysia. *Accounting*, 3(14), 01-14.
29. Rezaei, J. (2016). Best-worst multi-criteria decision-making method: Some properties and a linear model. *Omega*, 64, 126-130.
30. Turskis, Z., Goranin, N., Nurusheva, A., & Boranbayev, S. (2019). A fuzzy WASPAS-based approach to determine critical information infrastructures of EU sustainable development. *Sustainability*, 11(2), 424.
31. Yamori, N. (1999) An Empirical Investigation of the Japanese Corporate Demand for Insurance, *Risk and Insurance*, 66, 239 – 252.
32. Zou, H. & Adams, M.B. (2005) *Debt Capacity, Cost of Debt and Corporate Insurance*. Working Paper SBE 2005/1, School of Business and Economics, Singleton Park, Swansea SA2 8PP, UK.
33. Zou, H., Adams, M.B. & Buckle, M.J. (2003) Corporate Risks and Property Insurance. Evidence from the People's Republic of China, *Journal of Risk and Insurance* (2002 Shin Insurance Research Excellence Award winner), 70(2), 289–314.

Contents

- **Theory of Elementary Contribution to Profit Transformation in the Concept of the Company and a Platform for the Realization of Islamic Banking 695**
Sayed Amrollah Hoseini* & Mohammad Zarei Mahmoudabadi

- **Identifying the Economic Criteria for Sustainable Development Reporting Based on Islamic Texts at the Level of Companies 727**
Morteza Yousefi, Rasul Baradaran Hasanzade*, Ali Reza Radbin, Mohammad Ali Rabbipoor & Saeed Hassanzadeh Delgsha

- **The Impact of Macroeconomic Factors on the Sukuk Market Development with an Emphasis on the Role of Financial Risk in Selected Islamic Countries 767**
Hadis Dalvandi, Habib Ansari Samani* & Ali Lamea

- **Identifying the Dimensions and Components of the Executive Requirements of Islamic Microfinance 795**
Akram Taftiyan* & Farideh Noor Mohammadi

- **A Analyze the Impact of Central Bank Regulatory Laws on Financial Inclusion in Iran's Usury-free Banking System 839**
Hassan Mahdavi Panah, Maryam Khalili Araghi*, Mehdi Montazer & Hamid Reza Vakilifard

- **The Factors Influencing the Choice of Takaful by Corporate Policyholders 875**
Majid Nili Ahmad Abadi*, Leili Niakan & Mahsa Heidari Ahmadi

In the Name of Allah the Compassionate the Merciful

Islamic Finance Researches

26

Quarterly Journal of Islamic Finance Researches
Vol. 12, No. 4 (Serial 26), Summer 2023

In Cooperation With Iranian Association of Islamic Finance
and Support of Securities & Exchange Organization

Publisher: Imam Sadiq University

In Cooperation With Islamic Banking and Economic Studies Center of National Bank of Iran

Managing Director: **Hosein Hasanzadeh Sarvestani** Assistant Professor (Specialty: Financial Management)

Imam Sadiq University

Editor in Chief: **Gholam Reza Mesbahi Moghaddam** Professor (Expertise: Operations Research Management)

Imam Sadiq University

Manager Editorial: **Abbas Pourhassan Yami**
Editorial Board (In Alphabetical & Academic Rank Order):

Reza Tehrani

Professor (Expertise: Financial Management & Investment) Tehran University

Ali Rezaeian

Professor (Expertise: Organizational Behavior Management) Shahid Beheshti University

Fereydoon Rahnama Roudposhti

Professor (Expertise: Financial & Accounting) Islamic Azad University - Science & Research Branch

Gholam Reza Mesbahi Moghaddam

Professor (Expertise: Islamic Finance & Economics) Imam Sadiq University

Hasan Agha Nazari

Professor (Expertise: Islamic Economics & Islamic Law) Research Institute of Hawzah & University

Gholam Reza Goodarzi

Professor (Expertise: Operations Research Management) Imam Sadiq University

Ali Saeedi

Associate Professor (Expertise: Finance Management & Accounting) Islamic Azad University -Tehran North Branch

Ahmad Shabani

Associate Professor (Expertise: Islamic Economics) Imam Sadiq University

Saeed Sehat

Associate Professor (Expertise: Risk Management & Insurance) Allameh Tabataba'i University

Mohammad Talebi

Associate Professor (Specialty: Financial Management) Imam Sadiq University

Gholam Ali Masuminia

Associate Professor (Expertise: Islamic Economics & Islamic Finance) Kharazmi University

Advisory Board:

Hosein Hasanzadeh Sarvestani

Assistant Professor (Specialty: Financial Management) Imam Sadiq University

Mohammad Hosin Ghavam

Assistant Professor (Expertise: Financial Management) Imam Sadiq University

English Editor: Alireza Roshanzamir

Persian Editor, Voter and Cover Designer: Abbas Pourhassan Yami

The Articles in this Publication do not Necessarily the Views of the University The Quotes Are Only Full References

Address: Imam Sadiq University, Modiriat Bridge, Shahid Chamran Highway, Tehran, Iran. P.O. Box: 14655-159

Scientific & Editorial Management: Islamic Studies & Management Faculty, Telfax: +9821-88080733

Technical management and support: Deputy of Research & Technology, Telfax: +9821-88094915

Website: <https://ifr.isu.ac.ir> Main Email: ifr@isu.ac.ir Support Email(2): ifr.isujournals@gmail.com